

નિર્જરા અધિકાર

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠીકા અનુવાદ : ત્યાં આ પ્રકારે હોવાથી પર શૃંગાર રહિત પાત્રની જેમ શુદ્ધજીવસ્વરૂપથી સંવર રંગભૂમિમાંથી નીકળી ગયો. હવે વિતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ શુદ્ધોપયોગ લક્ષણવાળી સંવરપૂર્વક નિર્જરા પ્રવેશ કરે છે. દંડકને છોડીને પાઠકક્રમમાં પચાસ ગાથા સુધી છ સ્થળો દ્વારા નિર્જરાનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં દ્રવ્ય નિર્જરાને ભાવનિર્જરા તથા જ્ઞાન શક્તિને વૈરાગ્ય શક્તિનું ક્રમથી વ્યાખ્યાન કરે છે. આ રીતે પીઠીકાના રૂપમાં પ્રથમ સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ છે ત્યારબાદ જ્ઞાનવૈરાગ્ય શક્તિનું સામાન્ય વ્યાખ્યાન કરવા માટે બીજા સ્થળમાં પાંચ ગાથાઓ છે. તે પછી તે જ્ઞાનવૈરાગ્ય શક્તિઓના વિશેષ વિવરણ ને માટે ત્રીજા સ્થળમાં દશ ગાથા સૂત્ર છે પછી મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય ને કેવળજ્ઞાન આ જ્ઞાનોનું અભેદરૂપથી પરમાર્થ સંજ્ઞાવાળું મુક્તિનું કારણભૂત જે પરમપદ છે તે પદને જેના દ્વારા પોતાના સ્વસંવેદન જ્ઞાનગુણથી પ્રાપ્ત કરી લીધું છે તેનું સામાન્ય વ્યાખ્યાન કરવા માટે ચોથા સ્થળમાં આઠ ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ તે જ જ્ઞાનગુણનું વિશેષ વિવરણ કરવા માટે પાંચમા સ્થળમાં ચૌદ ગાથાઓ છે, ત્યારબાદ શુદ્ધનયનો આશ્રય લઈને ચિદાનંદ એક સ્વભાવ શુદ્ધ ભાવનાનો આશ્રય કરવાવાળાને નિશ્ચય નિશંકાદિ આઠ ગુણોનું કથન કરવાને માટે છઠ્ઠા સ્થળમાં નવ ગાથા સૂત્ર કહે છે આ પ્રકારે છ અંતર અધિકારો દ્વારા નિર્જરા અધિકારમાં સમુહરૂપ પાત્રનિકા ભૂમિકા છે, તેનું વિશેષ એમ છે કે

વે દ્રવ્યનિર્જરાનું સ્વરૂપ કહે છે:-

ચેતન અચેતન દ્રવ્યનો ઉપભોગ ઇન્દ્રિયો વડે
જે જે કરે સુદૃષ્ટિ તે સૌ નિર્જરાકારણ બને. ૧૮૩.

ગાથાર્થ:- [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ [યત્] જે [ઇન્દ્રિયૈઃ] ઇન્દ્રિયો વડે [અચેતનાનામ્] અચેતન તથા [ઇતરેષામ્] ચેતન [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપભોગમ્] ઉપભોગ [કરોતિ] કરે છે [તત્ સર્વ] તે સર્વ [નિર્જરાનિમિત્તમ્] નિર્જરાનું નિમિત્ત છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૯૩)

ઉત્થાનિકા : હવે દ્રવ્ય નિર્જરાને કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ ચેતન અચેતન સંબંધી જે વસ્તુનો ઉપભોગ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ઉપભોગ કરે છે ?

(ઉત્તર) પંચેન્દ્રિય વિષયો દ્વારા ઉપભોગ કરે છે, તે વસ્તુનો ભોગ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને રાગદ્વેષમોહના સદ્ભાવમાં બંધનું કારણ હોવા છતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને રાગદ્વેષમોહના અભાવથી સમસ્ત (ભોગ) નિર્જરાનું નિમિત્ત થાય છે.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે રાગદ્વેષમોહનો અભાવ થવાથી નિર્જરાનું કારણ છે પરંતુ સમ્યગ્દષ્ટિને તો રાગાદિ હોય છે તો ભોગ નિર્જરાનું કારણ કેવી રીતે હોય છે આ પૂર્વ પક્ષનું નિરાકરણ કરે છે.

ગ્રંથમાં આ સ્થળ પર (દ્રવ્ય નિર્જરાના પ્રકરણમાં) મુખ્યપણાથી વિતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિનું ગ્રહણ કરેલ છે, પરંતુ ચતુર્થ ગુણસ્થાન વર્તી સરાગ સમ્યગ્દષ્ટિનું ગૌણપણાથી ગ્રહણ કરેલ છે. ત્યાં નિરાકારણ પહેલાં જ કહ્યું છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે કહ્યું છે ?

(ઉત્તર) મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ અવ્રતી સમ્યગ્દષ્ટિને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા મિથ્યાત્વ ઉદયજનતિ મોહરાગદ્વેષ નથી અને દેશસંયત સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ઉદયજનતિ રાગાદિ નથી હોતા તેથી સમ્યગ્દષ્ટિને સંવરપૂર્વક નિર્જરા હોય છે. મિથ્યાદષ્ટિને તો હાથી સ્નાન સમાન બંધપૂર્વક નિર્જરા થાય છે. આ કારણે મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દષ્ટિ અબંધક છે. આ પ્રકારે દ્રવ્યનિર્જરાના વ્યાખ્યાનરૂપ ગાથા પૂરી થઈ.

હવે ભાવનિર્જરાનું સ્વરૂપ કહે છે:-

વસ્તુ તણે ઉપભોગ નિશ્ચય સુખ વા દુઃખ થાય છે,

એ ઉદિત સુખદુઃખ ભોગવે પછી નિર્જરા થઈ જાય છે. ૧૮૪.

ગાથાર્થ:- [દ્રવ્યે ઉપભુજ્યમાને] વસ્તુ ભોગવવામાં આવતાં, [સુખં વા દુઃખં વા] સુખ અથવા દુઃખ [નિયમાત્] નિયમથી [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે; [ઉદીર્ણ] ઉદય થયેલા અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલા [તત્ સુખદુઃખમ્] તે સુખદુઃખને [વેદયતે] વેદે છે-અનુભવે છે, [અથ] પછી [નિર્જરાં યાતિ] તે (સુખદુઃખરૂપ ભાવ) નિર્જરી જાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૪)

ઉત્થાનિકા : હવે ભાવ નિર્જરાનું સ્વરૂપ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉદયાગત દ્રવ્યકર્મોને જીવના દ્વારા ભોગવવામાં આવતા નિયમથી શાતાઅશાતાના ઉદયને વશથી વસ્તુ સ્વભાવમાં સુખ અથવા દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નિરૂપરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વાનુભવથી ઉત્પન્ન થવાવાળા પારમાર્થિક સુખથી ભિન્ન તે સુખ અને દુઃખની સમ્યક્ ઉદીરણા કરતો થકો રાગદ્વેષ ન કરતો થકો હેયબુદ્ધિથી વેદન કરે છે અને તન્મય થઈને હું સુખી છું, હું દુઃખી છું. એવી બુદ્ધિથી અનુભવ નથી કરતા. આ કારણથી તે નિર્જરાને પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના સ્વસ્થભાવથી નિર્જરાનું નિમિત્ત થાય છે. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિને ઉપાદેયબુદ્ધિથી હું સુખી છું, હું દુઃખી છું એવી બુદ્ધિથી બંધનું કારણ થાય છે.

વિશેષ એમ છે કે જેવી રીતે કોઈપણ ચોર જો કે મરણને ઈચ્છતો નથી તો પણ કોટવાળ દ્વારા

પકડાયેલો મરણનો અનુભવ કરે છે તે જ પ્રકારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જોકે આત્મિક સુખને ઉપાદેય જાણે છે ને વિષય સુખને હેય જાણે છે તો પણ ચારિત્ર મોહના ઉદયરૂપ કોટવાળ દ્વારા પકડાયેલો તે તે (ભોગો)નો અનુભવ કરે છે આ કારણથી તે ભોગ નિર્જરાનું નિમિત્ત થાય છે. આ પ્રકારે ભાવ નિર્જરાનું કથન થયું.

જ્યમ ઝેરના ઉપભોગથી પણ વૈદ્ય જન મરતો નથી,
ત્યમ કર્મઉદયો ભોગવે પણ જ્ઞાની બંધાતો નથી. ૧૮૫.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [વૈદ્ય: પુરુષ:] વૈદ્ય પુરુષ [વિષમ્ ઉપભુજ્જાન:] વિષને ભોગવતો અર્થાત્ ખાતો છતો [મરણમ્ ન ઉપયાતિ] મરણ પામતો નથી, [તથા] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પુદ્ગલકર્મણ:] પુદ્ગલકર્મના [ઉદયં] ઉદયને [ભુજ્જે] ભોગવે છે તોપણ [ન એવ બધ્યતે] બંધાતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૫)

ઉત્થાનિકા : હવે વિતરાગ સ્વસંવેદનજ્ઞાનનું સામર્થ્ય દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે વિષને ભોગવતો થકો ગાડી વિદ્યાવાળો પુરુષ અમોઘ મંત્રના સામર્થ્યથી મરણને પ્રાપ્ત નથી થતો તેવી રીતે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાની શુભાશુભ કર્મફળને ભોગવે છે તોપણ નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનના અમોઘ મંત્રબળથી કર્મોથી બંધાતો નથી, આ પ્રકારે જ્ઞાનશક્તિનું વ્યાખ્યાન થયું.

હવે વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય બતાવે છે:-

જ્યમ અરતિભાવે મદ્ય પીતાં મત્ત જન બનતો નથી,
દ્રવ્યોપભોગ વિષે અરત જ્ઞાનીય બંધાતો નથી. ૧૮૬.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [પુરુષ:] કોઈ પુરુષ [મદ્યં] મદિરાને [અરતિભાવેન] અરતિભાવે (અપ્રીતિથી) [પિબન્] પીતો થકો [ન માદ્યતિ] મત્ત થતો નથી, [તથા એવ] તેવી જ રીતે [જ્ઞાની અપિ] જ્ઞાની પણ [દ્રવ્યોપભોગે] દ્રવ્ય ના ઉપભોગ પ્રત્યે [અરત:] અરત (અર્થાત્ વૈરાગ્યભાવે) વર્તતો થકો [ન બધ્યતે] (કર્મોથી) બંધાતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા - ૨૦૬ (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૮૬)

ઉત્થાનિકા : હવે સંસાર, શરીર તથા ભોગના વિષયમાં વૈરાગ્યનું સામર્થ્ય બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે કોઈ પુરુષ રોગના પ્રતિકારના નિમિત્ત (એવા) મદ્યમાં મદ્ય વિરોધી ઔષધી નાખીને મદ્યને પીતો થકો પણ રતિ રાગભાવના અભાવના કારણે મતવાલો નથી થતો તેવી રીતે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વજ્ઞાની પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયભૂત ખાનપાન આદિ દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરતો થકો પણ

જેટલા જેટલા અંશમાં નિર્વિકાર સ્વસંવેદનથી રહિત બર્હિઆત્મા જીવની જેમ રાગભાવ નથી કરતો, તેટલા તેટલા અંશમાં કર્મોથી નથી બંધાતો અને હર્ષવિષાદરૂપ સમસ્ત વિકલ્પ જાળરહિત પરમયોગ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનના બળથી સર્વથા વિતરાગ થાય છે ત્યારે સર્વથા બંધાતો નથી. આવું વૈરાગ્ય શક્તિનું વ્યાખ્યાન થયું. આ પ્રકારે યથાક્રમથી દ્રવ્યનિર્જરા, ભાવનિર્જરા, જ્ઞાનશક્તિ, વૈરાગ્યશક્તિના પ્રતિપાદનરૂપથી નિર્જરા અધિકારમાં તાત્પર્ય વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાઓ થઈ.

હવે આ જ વાતને પ્રગટ દેખાંતથી બતાવે છે:-

સેવે છતાં નહિ સેવતો, અણસેવતો સેવક બને,
પ્રકરણ તણી ચેષ્ટા કરે પણ પ્રાકરણ જ્યમ નહિ ઠરે. ૧૯૭.

ગાથાર્થ:- [કશ્ચિત્] કોઈ તો [સેવમાનઃ અપિ] વિષયોને સેવતો છતાં [ન સેવતે] નથી સેવતો અને [અસેવમાનઃ અપિ] કોઈ નહિ સેવતો છતાં [સેવકઃ] સેવનારો છે- [કસ્ય અપિ] જેમ કોઈ પુરુષને [પ્રકરણચેષ્ટા] ^૧પ્રકરણની ચેષ્ટા (કોઈ કાર્ય સંબંધી ક્રિયા) વર્તે છે [ન ચ સઃ પ્રાકરણઃ] ^૨પ્રાકરણિક નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૯૭)

ઉત્થાનિકા : હવે તે જ વૈરાગ્ય શક્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાની જીવ પોતાના ગુણસ્થાનને યોગ્ય ભોજન પાન આદિ પંચેન્દ્રિય ભોગનું સેવન કરતો થકો પણ સેવન કરવાવાળો નથી. અને બીજો કોઈ અજ્ઞાની જીવ રાગાદિનો સદ્ભાવ હોવાથી સેવન ન કરતો થકો પણ સેવન કરવાવાળો છે આ અર્થને દૃષ્ટાંતથી દઢ કરે છે. જેવી રીતે કોઈ બીજા ઘરથી આવેલ મહેમાનની (જેના ઘરે આવેલ છે તેના) વિવાહ આદિ પ્રકરણમાં પ્રવૃત્તિ છે તો પણ તેને વિવાહ આદિના પ્રકરણના સ્વામીત્વનો અભાવ હોવાને કારણે પ્રાકરણીક નથી. (વિવાહ આદિ) પ્રકરણનો સ્વામી નૃત્ય ગીત આદિ પ્રકરણ વ્યાપારને ન કરતો થકો પણ પ્રકરણના પ્રતિ રાગ હોવાથી પ્રાકરણીક છે તે પ્રકારે પરમાર્થ તત્ત્વજ્ઞાની વિષયનું સેવન કરતો થકો પણ અસેવક હોય છે. અજ્ઞાની જીવ રાગાદિના સદ્ભાવના કારણે સેવન ન કરતો થકો પણ (વિષયનું) સેવન કરવાવાળો છે.

હવે પ્રથમ, સમ્યગ્દેષ્ટિ સામાન્યપણે સ્વને અને પરને આ પ્રમાણે જાણે છે-એમ ગાથામાં કહે છે:-

કર્મો તણો જે વિવિધ ઉદયવિપાક જિનવર વર્ણવ્યો,
તે મુજ સ્વભાવો છે નહિ, હું એક જ્ઞાયકભાવ છું. ૧૯૮.

ગાથાર્થ:- [કર્મણાં] કર્મોના [ઉદયવિપાકઃ] ઉદયનો વિપાક (ફળ) [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [વિવિધઃ] અનેક પ્રકારનો [વર્ણિતઃ] વર્ણવ્યો છે [તે] તે [મમ સ્વભાવાઃ] મારા સ્વભાવો [ન તુ] નથી; [અહમ્ તુ] હું તો [એકઃ] એક [જ્ઞાયકભાવઃ] જ્ઞાયકભાવ છું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૯૮)

ઉત્થાનિકા : હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સામાન્યથી સ્વ તથા પરના સ્વભાવને અનેક પ્રકારથી જાણે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જીનેન્દ્ર ભગવંતો દ્વારા કર્મ સંબંધી ઉદય વિપાક (ફળ) અનેક પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે તે કર્મોદયના પ્રકાર અને કર્મના ભેદ મારા સ્વભાવમાં નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે હું તો ટંકોત્કીર્ણ પરમાનંદ જ્ઞાયક એક સ્વભાવરૂપ છું. સમ્યગ્દૃષ્ટિ સામાન્યથી સ્વપર સ્વરૂપને જાણે છે એવું કહેવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે સામાન્યથી જાણે છે ?

(ઉત્તર) હું ક્રોધ છું, હું માન છું, ઈત્યાદિ વિવિધતા નથી.

(પ્રશ્ન) તે વિવિધતા કેવી રીતે નથી ?

(ઉત્તર) વિવિધતાના અભાવને સામાન્ય કહે છે એવું વચન છે. આ પ્રકારે ભેદભાવનારૂપથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સામાન્ય વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ થઈ. અહીંથી આગળ દશ ગાથાઓ સુધી જ્ઞાનવૈરાગ્ય શક્તિઓનું વિશેષ વિવરણ કરે છે.

હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ વિશેષપણે સ્વને અને પરને આ પ્રમાણે જાણે છે-એમ કહે છે:-

પુદ્ગલકરમરૂપ રાગનો જ વિપાકરૂપ છે ઉદય આ,

આ છે નહિ મુજ ભાવ, નિશ્ચય એક જ્ઞાયકભાવ છું. ૧૯૯.

ગાથાર્થ:- [રાગઃ] રાગ [પુદ્ગલકર્મ] પુદ્ગલકર્મ છે, [તસ્ય] તેનો [વિપાકોદયઃ] વિપાકરૂપ ઉદય [એષઃ ભવતિ] આ છે, [એષઃ] આ [મમ ભાવઃ] મારો ભાવ [ન તુ] નથી; [અહમ્] હું તો [ખલુ] નિશ્ચયથી [એકઃ] એક [જ્ઞાયકભાવઃ] જ્ઞાયકભાવ છું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૧૯૯)

ઉત્થાનિકા : હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ સ્વપર સ્વરૂપને વિશેષરૂપથી જાણે છે. એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વબદ્ધ પુદ્ગલકર્મરૂપ જે આ દ્રવ્ય ક્રોધ જીવમાં રહે છે તેનો વિશિષ્ટ પાક કે ઉદય થાય છે.

(પ્રશ્ન) તે શું છે ?

(ઉત્તર) તે શાંત આત્મતત્ત્વથી પૃથકરૂપ એવું અક્ષમારૂપ ભાવક્રોધ છે તે (ભાવક્રોધ) મારો ભાવ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (મારો ભાવ) નથી.

(ઉત્તર) કેમકે ટંકોત્કીર્ણ પરમાનંદરૂપ જ્ઞાયક એકભાવ હું છું. તેનો કંઈક વિસ્તાર કહે છે.

(પ્રશ્ન) પુદ્ગલકર્મરૂપ કોધ કયાં છે ? કોધ તો ભાવરૂપ જ દેખાય છે.

(ઉત્તર) એમ નથી. પુદ્ગલપિંડરૂપ દ્રવ્યકોધ છે તેના ઉદયથી જન્મેલ તો અક્ષમારૂપ છે તે ભાવકોધ છે. આવું કથન પહેલાં પણ કરવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ? (કરવામાં આવેલ છે)

(ઉત્તર) પુદ્ગલ પિંડરૂપ (દ્રવ્યકર્મ) હોય છે ત્યાં ભાવકર્મ હોય છે. આ પ્રકારે કોધ પદ બદલીને માન, માયા, લોભ, રાગ, દોષ, મોહ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, સ્નોત, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસ, સ્પર્શ નામથી સોળ સૂત્રરૂપ કથન કરવું જોઈએ તે જ પ્રકારથી અન્ય અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ વિભાવ પરિણામોને જાણીને ત્યાગ કરવો જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા ક્રમાંક ૧૩

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા

હવે તે કોધાદિ તમારું સ્વરૂપ કેવી રીતે નથી એવું પૂછવા પર ભેદભાવનારૂપથી ઉત્તર આપે છે.

ગાથાર્થ : આ વિવિધ કર્મોદયના ફળનું વિપાકરૂપ વિભાવ પરિણામ તારો સ્વભાવ કેમ નથી ? પરદ્રવ્યના ઉદયમાં ઉત્પન્ન થવાવાળા અજ્ઞાનમય કોધાદિભાવ (તથા) દેહ પણ તારો સ્વભાવ નથી.

ટીકાર્થ : આ વિવિધ કર્મોદયનું ફળ વિપાક તારું સ્વરૂપ કેમ નથી ? એવો કોઈ ના દ્વારા પ્રશ્ન પૂછવા પર તેનો ઉત્તર આપે છે.

નિર્વિકાર પરમ આહ્લાદક એક લક્ષણરૂપ સ્વશુદ્ધાત્મ દ્રવ્યના રૂપથી પૃથક પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ જીવમાં એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ રહે છે. તેના ઉદયના કાળમાં ઔપાધિક સ્ફટિકની પરઉપાધિવાળા ભાવની જેમ કોધાદિ મારા નથી, એટલું જ નહિ પણ સ્પષ્ટતઃ દેહ પણ મારો નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમ કે તે (દેહ) જ્ઞાન રહિત, જડસ્વરૂપ છે અને હું અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ છું.

આ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિ પોતાને જાણતો અને રાગને છોડતો થકો નિયમથી જ્ઞાનવૈરાગ્યસંપન્ન હોય છે—એમ હવેની ગાથામાં કહે છે:—

સુદૈષ્ટિ એ રીત આત્મને જ્ઞાયકસ્વભાવ જ જાણતો,

ને ઉદય કર્મવિપાકરૂપ તે તત્ત્વજ્ઞાયક છોડતો. ૨૦૦.

ગાથાર્થ:- [એવં] આ રીતે [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [આત્માનં] આત્માને (પોતાને)

[જ્ઞાયકસ્વભાવમ્] જ્ઞાયકસ્વભાવ [જાનાતિ] જાણે છે [ચ] અને [તત્ત્વં] તત્ત્વને અર્થાત્
યથાર્થ સ્વરૂપને [વિજાનન્] જાણતો થકો [કર્મવિપાકં] કર્મના વિપાકરૂપ [ઉદયં] ઉદયને
[મુચ્ચતિ] છોડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૦)

ઉત્થાનિકા : હવે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાના સ્વભાવને જાણતો થકો ને રાગાદિને છોડતો થકો નિયમથી
જ્ઞાન વૈરાગ્યથી યુક્ત હોય છે એવું કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ આત્માને જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કેવા ? (આત્માને જાણે છે)

(ઉત્તર) ટંકોત્કીર્ણ પરમાનંદ જ્ઞાયક એકસ્વભાવરૂપ આત્માને જાણે છે. ઉદય મારું સ્વરૂપ
નથી તે કર્મનો વિપાક છે એમ માનીને (ઉદયને) છોડી દે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થકો ? (છોડી દે છે)

(ઉત્તર) નિત્ય આનંદસ્વભાવરૂપ પરમાત્મતત્ત્વને ત્રિગુપ્તિરૂપ સમાધિમાં સ્થિર થઈને જાણતો
થકો ઉદયને (છોડી દે છે.)

હવે પૂછે છે કે રાગી (જીવ) કેમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ન હોય ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

અણુમાત્ર પણ રાગાદિનો સદ્ભાવ વર્તે જે હને,
તે સર્વઆગમધર ભલે પણ જાણતો નહિ આત્મને; ૨૦૧.
નહિ જાણતો જ્યાં આત્મને જ, અનાત્મ પણ નહિ જાણતો,
તે કેમ હોય સુદૃષ્ટિ જે જીવ-અજીવને નહિ જાણતો ? ૨૦૨.

ગાથાર્થ:- [ખલુ] ખરેખર [યસ્ય] જે જીવને [રાગાદીનાં તુ પરમાણુમાત્રમ્ અપિ]
પરમાણુમાત્ર-લેશમાત્ર-પણ રાગાદિક [વિદ્યતે] વર્તે છે [સઃ] તે જીવ [સર્વાગમધરઃ અપિ]
ભલે સર્વ આગમ ભણેલો હોય તોપણ [આત્માનં તુ] આત્માને [ન અપિ જાનાતિ] નથી
જાણતો; [ચ] અને [આત્માનમ્] આત્માને [અજાનન્] નહિ જાણતો થકો [સઃ] તે
[અનાત્માનં અપિ] અનાત્માને (પરને) પણ [અજાનન્] નથી જાણતો; [જીવાજીવૌ] એ
રીતે જે જીવ અને અજીવને [અજાનન્] નથી જાણતો તે [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [કથં
ભવતિ] કેમ હોઈ શકે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૧, ૨૦૨)

ઉત્થાનિકા : સમ્યગ્દૃષ્ટિ રાગી નથી એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સ્પષ્ટ રીતે જેના હૃદયમાં પરમાણુમાત્ર પણ રાગાદિ વિદ્યમાન છે તે પરમાત્મ
તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવમાં શુદ્ધબુદ્ધ એક સ્વભાવી પરમાત્માને જાણતો નથી, અનુભવ કરતો નથી.

(પ્રશ્ન) કેવો હોવા છતાં પણ ? (જાણતો નથી, અનુભવ કરતો નથી)

(ઉત્તર) સર્વ આગમધર હોય, બધાં સિદ્ધાંતનો પારગામી-પાઠક થયો થકો પણ (પરમાત્માને) નથી જાણતો. અનુભવ નથી કરતો.

સ્વસંવેદનજ્ઞાનના બળથી સહજ આનંદરૂપ એક સ્વભાવી શુદ્ધાત્માને ન જાણતો થકો તે પ્રકારે અનુભવ નહીં કરતો થકો શુદ્ધાત્માથી ભિન્ન રાગાદિરૂપ અનાત્માને પણ નહીં જાણતો થકો તે પુરુષ જીવ-અજીવના સ્વરૂપને ન જાણતો થકો સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેવી રીતે છે ? અર્થાત્ સ્વપરના ભેદજ્ઞાનથી રહિત પુરુષ કોઈપણ પ્રકારથી (સમ્યક્દૃષ્ટિ) નથી.

વિશેષ એમ છે કે રાગી જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી એવું આપના દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે.

(પ્રશ્ન) ચોથા પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી તીર્થંકર કુમાર, ભરત, સાગર, રામ, પાંડવ આદિ શું સમ્યગ્દૃષ્ટિ નથી ?

(ઉત્તર) ના એમ નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિની અપેક્ષા એ તેતાલીસ પ્રકૃતિઓના બંધનો અભાવ હોવાથી સરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે (સરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ છે) ?

(ઉત્તર) કેમકે ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મિથ્યાત્વના ઉદય જનિત પત્થરની રેખા જેવા રાગાદિનો અભાવ હોય છે.

ફરી પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભના ઉદય જનિત ભૂમિ રેખાદિ જેવા રાગાદિનો અભાવ છે. એવું પહેલાં જ કહેવામાં આવેલ છે. ગ્રંથમાં અહીં (આ નિર્જરા પ્રકરણમાં) પંચમ ગુણસ્થાનની ઉપરના ગુણસ્થાનવર્તી વિતરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિનું મુખ્યરૂપથી ગ્રહણ (કથન) છે. સરાગ સમ્યગ્દૃષ્ટિનું ગૌણરૂપથી ગ્રહણ (કથન) છે. આવું વ્યાખ્યાનના સમયે સમ્યક્દૃષ્ટિ (સ્વરૂપ) સર્વત્ર તાત્પર્યરૂપથી જાણવું જોઈએ.

હવે પૂછે છે કે (હે ગુરુદેવ !) તે પદ કયું છે ? (તે તમે બતાવો). તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે:-

જીવમાં અપદભૂત દ્રવ્યભાવો છોડીને ગ્રહ તું યથા,

સ્થિર, નિયત, એક જ ભાવ જેહ સ્વભાવરૂપ ઉપલભ્ય આ. ૨૦૩.

ગાથાર્થ:- [આત્મનિ] આત્મામાં [અપદાનિ] અપદભૂત [દ્રવ્યભાવાન્] દ્રવ્ય-ભાવોને [મુક્ત્વા] છોડીને [નિયતમ્] નિશ્ચિત, [સ્થિરમ્] સ્થિર, [એકમ્] એક [ઇમં] આ (પ્રત્યક્ષ અનુભવગોચર) [ભાવમ્] ભાવને- [સ્વભાવેન ઉપલભ્યમાનં] કે જે (આત્માના) સ્વભાવરૂપે અનુભવાય છે તેને- [તથા] (હે ભવ્ય !) જેવો છે તેવો [ગૃહાણ] ગ્રહણ કર. (તે તારું પદ છે.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૩)

ઉત્થાનિકા : હવે આ પરમાત્મા પદ શુ છે એમ પૂછે છે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ : આધારભૂત આત્મદ્રવ્યમાં જે દ્રવ્યકર્મ તથા ભાવકર્મ (વિદ્યમાન) રહે છે. તે બધા નાશ પામવા યોગ્ય છે. એમ જાણીને, છોડીને હે ભવ્ય ! ગ્રહણ કરો - સ્વીકાર કરો.

(પ્રશ્ન) કોને ?

(ઉત્તર) કર્મપણાને પ્રાપ્ત આત્મપદાર્થને.

(પ્રશ્ન) કેવી ? (આત્મસ્વભાવને) રીતે ?

(ઉત્તર) તારાથી સંબંધિત નિયત (કર્મથી સંબંધિત નહીં એવા આત્મસ્વભાવને) ને (સ્વીકાર કરો)

(પ્રશ્ન) ફરીથી કેવા આત્મસ્વભાવને ? (સ્વીકાર કરીએ ?)

(ઉત્તર) જે સ્થિર અવિનાશી છે. અસહાય છે.

આ પ્રત્યક્ષ (અનુભવગોચર) છે.

(પ્રશ્ન) બીજી કઈ વિશેષતાવાળો છે ?

(ઉત્તર) ઉપલબ્ધ કે અનુભવગોચર છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ? (ઉપલબ્ધ કે અનુભવ ગોચર છે ?)

(ઉત્તર) પરમાત્મા સુખાનુભવ સ્વરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાન સ્વભાવ દ્વારા (અનુભવગોચર છે)

હવે, ‘ કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં ભેદ હોવા છતાં તેનું સ્વરૂપ વિચારવામાં આવે તો જ્ઞાન એક જ છે અને તે જ્ઞાન જ મોક્ષનો ઉપાય છે ’ એવા અર્થની ગાથા કહે છે:-

મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃ, કેવલ તેહ પદ એક જ ખરે,

આ જ્ઞાનપદ પરમાર્થ છે જે પામી જીવ મુક્તિ લહે. ૨૦૪.

ગાથાર્થ:- [આભિનિબોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલં ચ] મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન- [તત્] તે [એકમ્ એવ] એક જ [પદમ્ ભવતિ] પદ છે (કારણ કે જ્ઞાનના સર્વ ભેદો જ્ઞાન જ છે); [સઃ એષઃ પરમાર્થઃ] તે આ પરમાર્થ છે (-શુદ્ધનયના વિષયભૂત જ્ઞાનસામાન્ય જ આ પરમાર્થ છે-) [યં લઙ્ઘ્વા] કે જેને પામીને [નિર્વૃત્તિં યાતિ] આત્મા નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૪)

ઉત્થાનિકા : હવે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન પર્યયજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાનથી અભેદરૂપ પરમાર્થરૂપ મોક્ષના કારણભૂત જે પરમાત્મપદ છે તે સમસ્ત હર્ષ વિષાદના વિકલ્પ જાળથી રહિત છે. તેનો પરમ યોગાભ્યાસથી જ આત્મા અનુભવ કરે છે. એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનપર્યયજ્ઞાન તથા કેવળજ્ઞાન (થી) અભેદરૂપ નિશ્ચયનયથી એક જ પદ છે. પરંતુ જે પ્રકારે વાદળોના આવરણથી તારતમ્ય વશથી સૂર્યના પ્રકાશ (માં) ભેદ થાય છે. તે જ પ્રકારે મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ ભેદરૂપ કર્મના વશથી (અભેદ જ્ઞાનના) મતિશ્રુતજ્ઞાન આદિ ભેદ થાય છે. તે આ લોકમાં પ્રસિદ્ધ પાંચ જ્ઞાનનું અભેદરૂપ પરમાર્થ જ્ઞાન સ્વભાવ છે. જે પરમાર્થ જ્ઞાન સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરી જીવ નિવૃત્તિ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે જ્ઞાનશક્તિ તથા વૈરાગ્ય શક્તિના વિશેષ વિવરણરૂપ દશ ગાથા સૂત્ર થયા.

હવે આ જ ઉપદેશ ગાથામાં કરે છે:-

બહુ લોક જ્ઞાનગુણે રહિત આ પદ નહીં પામી શકે;

રે ! ગ્રહણ કર તું નિયત આ, જો કર્મમોક્ષેચ્છા તને. ૨૦૫.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાનગુણેન વિહીના:] જ્ઞાનગુણથી રહિત [બહવ: અપિ] ઘણાંય લોકો (ઘણા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં) [એતત્ પદં તુ] આ જ્ઞાનસ્વરૂપ પદને [ન લભન્તે] પામતા નથી; [તદ્] માટે હે ભવ્ય ! [યદિ] જો તું [કર્મપરિમોક્ષમ્] કર્મથી સર્વથા મુક્ત થવા [ઇચ્છસિ] ઇચ્છતો હો તો [નિયતમ્ એતત્] નિયત એવા આને (જ્ઞાનને) [ગૃહાણ] ગ્રહણ કર.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૫)

ઉત્થાનિકા : અહીંથી આગળ આઠ ગાથા સુધી તે જ પરમાર્થ પદનું પ્રકાશક જે આ જ્ઞાન ગુણ છે. તેનું સામાન્ય કથન કરે છે. તે આ પ્રકારે છે. હવે મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનથી અભેદરૂપ સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણભૂતજે પરમાત્મપદ છે. તે પદને શુદ્ધાત્માનુભૂતિ રહિત વ્રત તપશ્ચરણ આદિ કાયકલેશ કરવાવાળા પણ સ્વસંવેદન જ્ઞાન ગુણ વગર પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : નિર્વિકાર પરમાત્મતત્ત્વ ઉપલબ્ધિ લક્ષણ રૂપ જ્ઞાન ગુણથી રહિત બહુ પ્રકારના પુરુષ પણ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિરૂપ સ્વ સંવેદ્ય અનુભૂતિથી રહિત દુર્ધર કાય કલેશ આદિ તપશ્ચરણ કરવાવાળા પણ મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનના અભેદરૂપ સાક્ષાત્ મોક્ષના કારણરૂપ સ્વસંવેદ્ય શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણરૂપ આ પદને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. હે ભવ્ય તે પદને ગ્રહણ કરો જો કર્મથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા છે તો.

હવેની ગાથામાં આ જ ઉપદેશ વિશેષ કરે છે:-

આમાં સદા પ્રીતિવંત બન, આમાં સદા સંતુષ્ટ ને

આનાથી બન તું તૃપ્ત, તુજને સુખ અહો ! ઉત્તમ થશે. ૨૦૬.

ગાથાર્થ:- (હે ભવ્ય પ્રાણી !) તું [એતસ્મિન્] આમાં (-જ્ઞાનમાં) [નિત્યં] નિત્ય

[રતઃ] રત અર્થાત્ પ્રીતિવાળો થા, [એતસ્મિન્] આમાં [નિત્યં] નિત્ય [સન્તુષ્ટઃ ભવ] સંતુષ્ટ થા અને [એતેન] આનાથી [તૃપ્તઃ ભવ] તૃપ્ત થા; (આમ કરવાથી) [તવ] તને [ઉત્તમં સૌખ્યમ્] ઉત્તમ સુખ [ભવિષ્યતિ] થશે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૬)

ઉત્થાનિકા : હવે આત્મસુખમાં સંતોષ બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : હે ! ભવ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયના સુખથી નિવૃત્તિ લઈને નિર્વિકલ્પ યોગના બળથી સ્વભાવિક પરમાત્મ સુખમાં સદા લીન થા, સંતુષ્ટ થા, તૃપ્ત થા. ત્યારે તને આત્માનુભવના સુખની અનુભૂતિથી ઉત્તમ અક્ષય મોક્ષ સુખ થશે.

હવે પૂછે છે કે જ્ઞાની પરને કેમ ગ્રહીતો નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

‘ પરદ્રવ્ય આ મુજ દ્રવ્ય ’ એવું કોણ જ્ઞાની કહે અરે !

નિજ આત્મને નિજનો પરિગ્રહ જાણતો જે નિશ્ચયે ? ૨૦૭.

ગાથાર્થ:- [આત્માનમ્ તુ] પોતાના આત્માને જ [નિયતં] નિયમથી [આત્મનઃ પરિગ્રહં] પોતાનો પરિગ્રહ [વિજાનન્] જાણતો થકો [કઃ નામ બુધઃ] કયો જ્ઞાની [ભણેત્] એમ કહે કે [ઇદં પરદ્રવ્યં] આ પરદ્રવ્ય [મમ દ્રવ્યમ્] મારું દ્રવ્ય [ભવતિ] છે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૭)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાની પરદ્રવ્યને ગ્રહણ નથી કરતો એવી ભેદ ભાવનાને કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પરદ્રવ્ય મારું છે એવું કયા જ્ઞાની કહેશે. અર્થાત્ કોઈ પણ (જ્ઞાની એવું) નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થકો (એવું નહીં કહે)

(ઉત્તર) ચિદાનંદ એક સ્વભાવ શુદ્ધાત્માને જ નિશ્ચયથી આત્માનો પરિગ્રહ જાણતો થકો (પરદ્રવ્યને મારું નહીં કહે)

“ માટે હું પણ પરદ્રવ્યને નહિ પરિગ્રહું ” એમ હવે (મોક્ષાભિલાષી જીવ) કહે છે:-

પરિગ્રહ કદી મારો બને તો હું અજીવ બનું ખરે,

હું તો ખરે જ્ઞાતા જ, તેથી નહિ પરિગ્રહ મુજ બને. ૨૦૮.

ગાથાર્થ:- [યદિ] જો [પરિગ્રહઃ] પરદ્રવ્ય-પરિગ્રહ [મમ] મારો હોય [તતઃ] તો [અહમ્] હું [અજીવતાં તુ] અજીવપણાને [ગચ્છેયમ્] પામું. [યસ્માત્] કારણ કે [અહં] હું તો [જ્ઞાતા એવ] જ્ઞાતા જ છું [તસ્માત્] તેથી [પરિગ્રહઃ] (પરદ્રવ્યરૂપ) પરિગ્રહ [મમ ન] મારો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૮)

ઉત્થાનિકા : હવે મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ અપધ્યાન મારો પરિગ્રહ નથી એ પ્રકારે ફરીથી ભેદજ્ઞાન શક્તિ અને વૈરાગ્ય શક્તિ પ્રગટ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સહજ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન દર્શન સ્વભાવી એવા મને જો મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરદ્રવ્યનો પરિગ્રહ હોય તો હું અજીવપણાને જડપણાને પ્રાપ્ત થઈ જાવ. પરંતુ હું અજીવ નથી થતો. કારણ કે હું પરમાત્મજ્ઞાન પદ રૂપ જ છું તેથી પરદ્રવ્ય મારો પરિગ્રહ નથી એમ અર્થ છે.

‘ વળી આ (નીચે પ્રમાણે) મારો નિશ્ચય છે ’ એમ કહે છે:-

છેદાવ, વા ભેદાવ, કો લઈ જાવ, નષ્ટ બનો ભલે,
વા અન્ય કો રીત જાવ, પણ પરિગ્રહ નથી મારો ખરે. ૨૦૮.

ગાથાર્થ:- [છિદ્યતાં વા] છેદાઈ જાઓ, [ભિદ્યતાં વા] અથવા ભેદાઈ જાઓ, [નીયતાં વા] અથવા કોઈ લઈ જાઓ, [અથવા વિપ્રલયમ્ યાતુ] અથવા નષ્ટ થઈ જાઓ, [યસ્માત્ તસ્માત્ ગચ્છતુ] અથવા તો ગમે તે રીતે જાઓ, [તથાપિ] તોપણ [ખલુ] ખરેખર [પરિગ્રહઃ] પરિગ્રહ [મમ ન] મારો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૦૯)

ઉત્થાનિકા : હવે આ મારો નિશ્ચય છે કે દેહ, રાગાદિ પરદ્રવ્ય મારો પરિગ્રહ નથી એવું ભેદજ્ઞાન કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : (બાહ્ય શરીરાદિ) છેદાઈ જાય, બે ટુકડા થઈ જાય અથવા ભેદાઈ જાય અથવા કોઈ લઈ જાય અથવા નષ્ટ થઈ જાય અથવા બીજા કોઈ પણ કારણથી જાય તો પણ શરીર મારો પરિગ્રહ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (શરીર મારો પરિગ્રહ નથી?)

(ઉત્તર) કારણ કે ટંકોત્કીર્ણ પરમાનંદ જ્ઞાયક એક સ્વભાવરૂપ હું છું એમ મારો નિશ્ચય છે.

જ્ઞાનીને ધર્મનો (પુણ્યનો) પરિગ્રહ નથી એમ પ્રથમ કહે છે:-

અનિચ્છક કલ્હો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઇચ્છે પુણ્યને,
તેથી ન પરિગ્રહી પુણ્યનો તે, પુણ્યનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૦.

ગાથાર્થ:- [અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [મણિતઃ] કલ્હો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ધર્મમ્] ધર્મને (પુણ્યને) [ન ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [ધર્મસ્ય] ધર્મનો [અપરિગ્રહઃ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (ધર્મનો) જ્ઞાયક જ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૦)

ઉત્થાનિકા : હવે વિશેષ પરિગ્રહ ત્યાગરૂપથી તેજ જ્ઞાન ગુણનું વર્ણન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) એવો કોણ છે (કે જેને અપરિગ્રહી કહેવામાં આવે છે)

(ઉત્તર) અનિચ્છુક છે (તેને) અનિચ્છા-અર્થાત્ જેને બાહ્ય દ્રવ્યોની ઈચ્છા વાંછા કે મોહ નથી તેને પરિગ્રહ નથી. તે અપરિગ્રહી છે. આ કારણથી સ્વસંવેદનજ્ઞાની શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ નિશ્ચયરૂપ નિશ્ચય ધર્મને છોડીને શુભોપયોગરૂપ ધર્મ અર્થાત્ પુણ્યની ઈચ્છા નથી કરતો આ કારણથી પુણ્યરૂપ ધર્મનો અપરિગ્રહી થયો થકો આ પુણ્ય મારું સ્વરૂપ નથી એમ જાણીને તે રૂપે પરિણમન ન કરતો થકો તન્મય ન થયો થકો દર્પણમાં બિંબની જેમ (નિર્મળ) જ્ઞાયક જ છે.

હવે, જ્ઞાનીને અધર્મનો (પાપનો) પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે:-

અનિચ્છક કલ્પો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઇચ્છે પાપને,

તેથી ન પરિગ્રહી પાપનો તે, પાપનો જ્ઞાયક રહે. ૨૧૧.

ગાથાર્થ:- [અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [મણિતઃ] કલ્પો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [અધર્મમ્] અધર્મને (પાપને) [ન ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [અધર્મસ્ય] અધર્મનો [અપરિગ્રહઃ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (અધર્મનો) જ્ઞાયક જ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૧)

તાત્પર્યવૃત્તિ : અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે ? (જેને અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે.)

(ઉત્તર) તે અનિચ્છક છે જેને બાહ્ય દ્રવ્યમાં ઈચ્છા, વાંછા નથી તેને પરિગ્રહ નથી અર્થાત્ તે અપરિગ્રહી છે આ કારણથી તત્ત્વજ્ઞાની વિષય કષાયરૂપ અધર્મ અર્થાત્ પાપની ઈચ્છા નથી કરતો તે જ કારણથી વિષય કષાયરૂપ અધર્મ-પાપનો પરિગ્રહ ન કરતો થકો આ પાપ મારું સ્વરૂપ નથી એવું જાણીને તે રૂપે પરિણમન ન કરતો થકો દર્પણના બિંબની જેમ જ્ઞાયક જ છે. આ જ પ્રકારથી અધર્મ પદ બદલીને રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કર્મ, નોકર્મ, મન, વચન, કાય, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, રસના, સ્પર્શન, નામના સોળ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવી જોઈએ.

તે પ્રકારથી શુભ અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ શુદ્ધાત્માના વિપક્ષરૂપ બીજા પણ અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ વિભાવપરિણામ સ્થાનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા નં. ૧૪

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા

ગાથાર્થ : ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, અગિયાર અંગ, નવ પૂર્વરૂપ સૂત્ર અને દેવ મનુષ્ય તિર્યંચ નરકાદિ પર્યાય તથા (બીજા) બધા પરિગ્રહ જ્ઞાનીનાં જોય છે.

ટીકાર્થ : અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) એવો (અપરિગ્રહી) તે કોણ છે ?

(ઉત્તર) તે અનિચ્છુક છે જેને બાહ્ય દ્રવ્યની ઈચ્છા આકાંક્ષા નથી અર્થાત્ અપરિગ્રહી છે. આ કારણથી પરમ તત્ત્વજ્ઞાની ચિદાનંદ એક સ્વભાવી શુદ્ધાત્માને છોડીને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ આદિ અંગપૂર્વગત શ્રુતજ્ઞાન બાહ્ય તથા અભ્યંતર પરિગ્રહ, દેવ, મનુષ્ય તિર્યંચ, નરક આદિ વિભાવ પર્યાયો ને નથી ઈચ્છતો. એ પ્રકારથી તેને જોય જાણવા જોઈએ એ કારણથી (જ્ઞાની) એ વિષયમાં નિષ્પરિગ્રહી થઈને તે રૂપે પરિણમન ન કરતો થકો દર્પણમાં બિંબની જેમ જાયક જ છે.

હવે, જ્ઞાનીને આહારનો પણ પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે:-

અનિચ્છક કહ્યો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઈચ્છે અશનને,

તેથી ન પરિગ્રહી અશનનો તે, અશનનો જાયક રહે. ૨૧૨.

ગાથાર્થ:- [અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [ભણિતઃ] કહ્યો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [અશનમ્] અશનને (ભોજનને) [ન ઇચ્છતિ] ઈચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [અશનસ્ય] અશનનો [અપરિગ્રહઃ તુ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (અશનનો) જાયક જ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૨)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જ્ઞાનીને અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે જેને અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે ?

(ઉત્તર) (તે) અનિચ્છુક છે. જેને બાહ્ય દ્રવ્યોમાં ઈચ્છા નથી મૂર્છા કે મમત્વ નથી તે પરિગ્રહી નથી. ઈચ્છા તો અજ્ઞાનમયભાવ છે. તે જ્ઞાનીને સંભવ નથી. આ કારણથી સ્વાભાવિક પરમાનંદ સુખમાં સંતુષ્ટ થઈને અશનનો અપરિગ્રહી થયો થકો દર્પણના બિંબની માફક અશન, આહાર વસ્તુનો વસ્તુ સ્વરૂપથી જાયક જ છે પરંતુ રાગરૂપથી ગ્રાહક નથી.

હવે, જ્ઞાનીને પાનનો (પાણી વગેરે પીવાનો) પણ પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે:-

અનિચ્છક કહ્યો અપરિગ્રહી, જ્ઞાની ન ઈચ્છે પાનને,

તેથી ન પરિગ્રહી પાનનો તે, પાનનો જાયક રહે. ૨૧૩.

ગાથાર્થ:- [અનિચ્છઃ] અનિચ્છકને [અપરિગ્રહઃ] અપરિગ્રહી [ભણિતઃ] કહ્યો છે [ચ] અને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [પાનમ્] પાનને [ન ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો નથી, [તેન] તેથી [સઃ] તે [પાનસ્ય] પાનનો [અપરિગ્રહઃ] તુ] પરિગ્રહી નથી, [જ્ઞાયકઃ] (પાનનો) જ્ઞાયક જ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૩)

તાત્પર્યવૃત્તિ : અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) કોને ?

(ઉત્તર) જે અનિચ્છક છે તેને અપરિગ્રહી કહેવામાં આવેલ છે જેને બાહ્ય દ્રવ્યોમાં આકાંક્ષા તૃષ્ણા મોહ કે ઇચ્છા નથી તે પરિગ્રહી નથી ઇચ્છા તો અજ્ઞાનમય ભાવ છે તે જ્ઞાનીને સંભવ નથી આ કારણથી સ્વભાવિક પરમાનંદ સુખમાં સંતુષ્ટ થઈને વિવિધ પાનકના વિષયમાં અપરિગ્રહ થયો થકો દર્પણના બિંબ સમાન પાનક વસ્તુનો વસ્તુસ્વરૂપથી જ્ઞાયક જ છે પરંતુ રાગરૂપથી ગ્રાહક નથી તેવી રીતે કહ્યું પણ છે કે,

(શ્લોકનો અનુવાદ) બળ વધારવા માટે આયુષ્ય વધારવા માટે શરીરને જાડુ કે તેજ વધારવા માટે સમ્યક્જ્ઞાની અન્ન નથી લેતો તે તો જ્ઞાનને માટે સંયમને માટે ધ્યાનને માટે જ સમ્યક્જ્ઞાની આહાર લ્યે છે. જેવી રીતે ગાડી ચલાવવા માટે પૈડાને ઊંજણ (તેલ) આપે છે તેવી જ રીતે પ્રાણ ધારણ કરવાને માટે અન્નાદિ શરીરને આપે છે, ધર્મ ધારણમાં પ્રાણ નિમિત્ત છે. અને મોક્ષના માટે ધર્મનું આચરણ કરે છે.

એ રીતે બીજા પણ અનેક પ્રકારના પરજન્ય ભાવોને જ્ઞાની ઇચ્છતો નથી એમ હવે કહે છે:-

એ આદિ વિધવિધ ભાવ બહુ જ્ઞાની ન ઇચ્છે સર્વને;

સર્વત્ર આલંબન રહિત બસ નિયત જ્ઞાયકભાવ તે. ૨૧૪.

ગાથાર્થ:- [એવમાદિકાન્ તુ] ઇત્યાદિક [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [સર્વાન્ ભાવાન્ ચ] સર્વ ભાવોને [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ન ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો નથી; [સર્વત્ર નિરાલમ્બઃ] સર્વત્ર (બધામાં) નિરાલંબ એવો તે [નિયતઃ જ્ઞાયકભાવઃ] નિશ્ચિત જ્ઞાયકભાવ જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૪)

ઉત્થાનિકા : હવે પરિગ્રહના ત્યાગના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પુણ્ય-પાપ, અશન પાન આદિ બાહ્ય સર્વભાવોને કોઈ પણ રીતે પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવ ઇચ્છતો નથી. ઇચ્છા ન કરતો થકો તે જ્ઞાની કેવો છે ?

(ઉત્તર) ટંકોત્કીર્ણ પરમાનંદ જ્ઞાયક એક સ્વભાવરૂપ જ નિશ્ચિત હોય છે.

(પ્રશ્ન) ફરી (પૂછે છે જ્ઞાની) કેવો હોય છે ?

(ઉત્તર) ત્રણ લોકમાં, ત્રણકાળમાં મન, વચન, કાય કૃત, કારક, અનુમોદન દ્વારા બાહ્ય અભ્યંતર પરિગ્રહના રૂપમાં ચેતન, અચેતનરૂપ પરદ્રવ્યમાં સર્વત્ર નિરાલંબી હોવાથી અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ સ્વભાવમાં પૂર્ણ કળશની જેમ સ્વાલંબી જ રહે છે એમ ભાવાર્થ છે.

હવે, જ્ઞાનીને ત્રણે કાળ સંબંધી પરિગ્રહ નથી એમ કહે છે:-

ઉત્પન્ન ઉદયનો ભોગ નિત્ય વિયોગભાવે જ્ઞાનીને,

ને ભાવી કર્મોદય તણી કાંક્ષા નહીં જ્ઞાની કરે. ૨૧૫.

ગાથાર્થ:- [ઉત્પન્નોદયભોગ:] જે ઉત્પન્ન (અર્થાત્ વર્તમાન કાળના) ઉદયનો ભોગ [સ:] તે, [તસ્ય] જ્ઞાનીને [નિત્યમ્] સદો [વિયોગબુદ્ધ્યા] વિયોગબુદ્ધિએ હોય છે [ચ] અને [અનાગતસ્ય ઉદયસ્ય] આગામી (અર્થાત્ ભવિષ્ય કાળના) ઉદયની [જ્ઞાની] જ્ઞાની [કાંક્ષામ્] વાંછા [ન કરોતિ] કરતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૫)

ઉત્થાનિકા : જ્ઞાની વર્તમાન અને ભવિષ્યકાલિન ભોગોની વાંછા નથી કરતા એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉત્પન્ન થયેલ તે ઉદય ભોગ વિષયોમાં તે (જ્ઞાની) ની વિયોગબુદ્ધિ અથવા હેયબુદ્ધિ હોય છે છટ્ટી અને સાતમીમાં-ક્યાંક અભેદ પણ હોય છે એમ વચન છે.

(પ્રશ્ન) એવું કોણ છે જેની ભોગ વિષયોમાં નિરીહવૃત્તિ હોય છે ?

(ઉત્તર) સ્વસંવેદન જ્ઞાનીની હંમેશા (નીરિહવૃત્તિ હોય છે.)

તે જ જ્ઞાની છે જે અનાગત અથવા ભાવિ નિદાન બંધરૂપ ભોગોની આકાંક્ષા નથી કરતા તેનું જ કંઈક વિશેષ કહેવાય છે.

જે ભોગ ઉપભોગ આદિ ચેતન અને અચેતન સમસ્ત પરદ્રવ્યમાં નિરાલંબી ભાવ છે તેને જ સ્વસંવેદન જ્ઞાન ગુણ કહેવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન ગુણના અલંબનથી જે પુરુષ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, ભોગ, આકાંક્ષારૂપ નિદાન બંધ આદિ વિભાવભાવથી રહિત થઈને ત્રણલોકને ત્રણકાળમાં પણ મન વચન કાયાથી કૃત કારક અનુમોદનથી વિષય સુખાનંદ વાસના વાસિત ચિતને છોડીને શુદ્ધાત્મ અનુભવથી ઉત્પન્ન વિતરાગ પરમાનંદ સુખની વાસનાથી વાસિત, રંજીત, મૂર્ચિત પરિણત, તન્મય-તૃપ્ત-રત-સંતુષ્ટ ચિત થઈને જે વર્તે છે તે (સમ્યગ્જ્ઞાની) જ મતિ, શ્રુત, અવધિ-મનપર્યય તથા કેવળજ્ઞાનના અભેદરૂપ પરમાર્થ શબ્દથી કહેવાયેલ સાક્ષાત મોક્ષના કારણરૂપ શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણરૂપ, પરમાગમભાષામાં વિતરાગ ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન સ્વરૂપ સ્વસંવેદન યોગ્ય શુદ્ધાત્મ પદનો પરમ સમરસી ભાવથી અનુભવ કરે છે બીજો અનુભવ નથી કરતો.

જે પ્રકારે પરમાત્મપદનો અનુભવ કરે છે તે પ્રકારે પરમાત્મપદ સ્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે)

(ઉત્તર) કેમકે ઉપાદાન કારણની સમાન (જેવું) કાર્ય હોય છે. એ પ્રકારે સ્વસંવેદન જ્ઞાનગુણ વગર મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનના ભેદોથી રહિત અખંડ પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત નથી કરતા આ પ્રકારે સંક્ષેપ વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી આઠ ગાથા સૂત્ર પૂરા થયા.

હવે પૂછે છે કે અનાગત કર્મોદય-ઉપભોગને જ્ઞાની કેમ વાંછતો નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

રે ! વેદ વેદક ભાવ બન્ને સમય સમયે વિણસે,
-એ જાણતો જ્ઞાની કદાપિ ન ઉભયની કાંક્ષા કરે. ૨૧૬.

ગાથાર્થ:- [ય: વેદયતે] જે ભાવ વેદે છે (અર્થાત્ વેદકભાવ) અને [વેદયતે] જે ભાવ વેદાય છે (અર્થાત્ વેદેભાવ) [ઉભયમ્] તે બન્ને ભાવો [સમયે સમયે] સમયે સમયે [વિનશ્યતિ] વિનાશ પામે છે- [તદ્જ્ઞાયક: તુ] એવું જાણનાર [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ઉભયમ્ અપિ] તે બન્ને ભાવોને [કદાપિ] કદાપિ [ન કાંક્ષતિ] વાંછતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૬)

ઉત્થાનિકા : હવે સમ્યક્જ્ઞાની જીવ ભવિષ્યકાળના ભોગોની વાંછા નથી કરતો એવું કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે આ રાગાદિ વિકલ્પ રૂપથી કર્તા (થઈને) વેદન કરે છે અનુભવ કરે છે. અને જે શાતાનો ઉદય કર્મપણાને પ્રાપ્ત થઈને રાગાદિ વિકલ્પથી વેદન કરવામાં આવે છે. અનુભવ કરવામાં આવે છે તે બંને અર્થ પર્યાયની અપેક્ષાએ પ્રતિ સમય વિનશ્વર છે તે બંને ને-વેદ વેદકરૂપ વર્તમાનભાવને વિનશ્વર જાણતો થકો જ્ઞાની તેની આકાંક્ષા કદાપિ કરતો નથી.

એ રીતે જ્ઞાનીને સર્વ ઉપભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય છે એમ હવે કહે છે:-

સંસારદેહસંબંધી ને બંધોપભોગનિમિત્ત જે,
તે સર્વ અધ્યવસાનઉદયે રાગ થાય ન જ્ઞાનીને. ૨૧૭.

ગાથાર્થ:- [બન્ધોપભોગનિમિત્તેષુ] બંધ અને ઉપભોગનાં નિમિત્ત એવા [સંસારદેહવિષયેષુ] સંસારસંબંધી અને દેહસંબંધી [અધ્યવસાનોદયેષુ] અધ્યવસાનના ઉદયોમાં [જ્ઞાનિન:] જ્ઞાનીને [રાગ:] રાગ [ન એવ ઉત્પદ્યતે] ઊપજતો જ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૭)

ઉત્થાનિકા : હવે તે જ પ્રકારે અપધ્યાનરૂપ નિષ્પ્રયોજન બંધના નિમિત્તરૂપ શરીરના વિષયમાં ભોગને કારણે થવાવાળા રાગાદિ અધ્યવસાનોને પરમાત્મ તત્ત્વનો અનુભવી ઈચ્છતો નથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સ્વસંવેદનજ્ઞાની જીવના રાગાદિ ઉદયરૂપ અધ્યવસાનો કે જે બંધના નિમિત્ત છે અથવા ભોગના નિમિત્ત છે તેમાં (જ્ઞાની જીવને) રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો.

(પ્રશ્ન) કેવા અધ્યવસાનોમાં (રાગ ઉત્પન્ન થતો નથી) ?

(ઉત્તર) નિષ્પ્રયોજન બંધના નિમિત્તરૂપ, સંસારના વિષયરૂપ, ભોગના નિમિત્તરૂપ અથવા દેહના વિષયોમાં (રાગ ઉત્પન્ન નથી થતો) અહીં એમ તાત્પર્ય છે કે તે (જ્ઞાની) જીવ ભોગના નિમિત્તથી અલ્પ પાપને જ કરે છે. (અજ્ઞાની જીવ) નિષ્પ્રયોજન દુર્ધ્યાન વડે શાલિ મચ્છની જેમ પ્રચુર પાપ કરે છે અપધ્યાનનું લક્ષણ આ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે.

તથા આ પ્રકારે પણ કહેવામાં આવેલ છે.

શ્લોકાર્થ : દ્વેષ અને રાગથી બીજાની સ્ત્રી આદિનો બંધ, બંધન, છેદન આદિનું ચિંતવન કરવાનું જિનશાસનમાં જ્ઞાની લોકોએ અપધ્યાન કહેલું છે. આ રીતના અપધ્યાનથી જીવ કર્મ બાંધે છે. તે રીતે (બીજા શ્લોકમાં) કહ્યું છે કે,

શ્લોકાર્થ : અનેક પ્રકારના સંકલ્પ અને વિકલ્પોના કલ્પતરૂપો આશ્રય લેવાથી તારું ચિત્ત આ મનોરથ સાગરમાં ડૂબે છે ત્યાં તારું કિંચિત્ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ નથી થતું પણ (સંકલ્પનો) આશ્રય લેવા વાળાને પાપનો જ બંધ થાય છે આ પ્રકારે અપધ્યાનથી જીવ કર્મ બાંધે છે તેમ આગમમાં કહ્યું છે.

દુર્ભાગ્યથી ભોગના વિષયમાં તારું ચિત્ત આકર્ષિત થઈને જે પ્રકારે દોડધામ કરે છે તે પ્રકારે જો તે પોતાના પરમાત્મ સ્વભાવમાં લાગી જાય તો તારા આ વિકલ્પમય સંસારની નિષ્ફળતા પ્રગટ થશે અર્થાત્ સંસાર નાશ ને પ્રાપ્ત થશે.

આ પ્રકારે આચાર શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે -

ગાથાર્થ : આ કલુષિતરૂપ કામભોગોમાં મૂર્છિત થયો થકો જીવ ઈચ્છાઓ કરે છે તેનાથી ભોગોને ન ભોગવતો થકો પોતાના મલિનભાવથી કર્મબંધ કરે છે એમ જાણીને માઠા ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું જોઈએ એમ ભાવાર્થ છે.

હવે આ જ અર્થનું વ્યાખ્યાન ગાથામાં કરે છે:-

છો સર્વ દ્રવ્યે રાગવર્જક જ્ઞાની કર્મની મધ્યમાં,

પણ રજ થકી લેપાય નહિ, જ્યમ કનક કર્દમમધ્યમાં. ૨૧૮.

પણ સર્વ દ્રવ્યે રાગશીલ અજ્ઞાની કર્મની મધ્યમાં,

તે કર્મરજ લેપાય છે, જ્યમ લોહ કર્દમમધ્યમાં. ૨૧૯.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાની] જ્ઞાની [સર્વદ્રવ્યેષુ] કે જે સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રાગપ્રહાયક:] રાગ છોડનારો છે તે [કર્મમધ્યગત:] કર્મ મધ્યે રહેલો હોય [તુ] તોપણ [રજસા] કર્મરૂપી રજથી [નો લિપ્યતે] લેપાતો નથી- [યથા] જેમ [કનકમ્] સોનું [કર્દમમધ્યે] કાદવ મધ્યે

રહેલું હોય તોપણ લેપાતું નથી તેમ. [પુનઃ] અને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [સર્વદ્રવ્યેષુ] કે જે સર્વ દ્રવ્યો પ્રત્યે [રક્તઃ] રાગી છે તે [કર્મમધ્યગતઃ] કર્મ મધ્યે રહ્યો થકો [કર્મરજસા] કર્મરજથી [લિપ્યતે તુ] લેપાય છે- [યથા] જેમ [લોહમ્] લોખંડ [કર્દમમધ્યે] કાદવ મધ્યે રહ્યું થકું લેપાય છે (અર્થાત્ તેને કાટ લાગે છે) તેમ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૧૮, ૨૧૯)

ઉત્થાનિકા : આના પછી તે જ જ્ઞાનગુણનું ચૌદ ગાથા સુધી વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે તે આ પ્રકારે છે. જ્ઞાની બધાં દ્રવ્યોમાં વિતરાગભાવને કારણે કર્મોથી લેપાતો નથી પરંતુ સરાગીપણાને કારણે અજ્ઞાની (કર્મોથી) લેપાઈ છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : હર્ષ અને શોકાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિથી રહિત સ્વસંવેદનજ્ઞાની સર્વદ્રવ્યોમાં રાગનો પરિત્યાગ કરવાવાળો હોવાને કારણે ક્રિયડની વચ્ચે પડેલ સોનાની જેમ કર્મ રજથી લેપાતો નથી. પરંતુ અજ્ઞાની સ્વસંવેદન જ્ઞાનના અભાવથી સમસ્ત પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય આદિ પરદ્રવ્યોના પ્રતિ રાગી (થઈને) વાંછા કરવાવાળો, મૂર્છિત-મોહિત થાય છે આ કારણથી ક્રીયડની વચ્ચે પડેલ લોખંડની જેમ કર્મરજથી બંધાઈ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા નં. ૧૫

જો સમસ્ત કર્મોની નિર્જરા નથી તો મોક્ષ કેમ થશે આ પ્રશ્નનું નિરાકારણ કહે છે.

ગાથાર્થ : નાગફણીનું મૂળ, હાથણીનું મૂત્ર, ગર્ભનાગ-સિંદુર દ્રવ્ય, અને સીસા (નામની) ધાતુ આ (બધા) ને અગ્નિ પર તપાવવાથી સોનુ થાય છે.

ટીકા અનુવાદ : નાગફણી નામના ઔષધિનું મૂળ નાગિની હાથણીનું મુત્ર, ગર્ભનાગ-સિંદુર દ્રવ્ય, નાગ-સીસા (દ્રવ્ય) ને ધમણથી અગ્નિ પર તપાવવાથી પુણ્યોદય હોય તો સોનુ થાય છે. જો પુણ્યોદય ન હોય તો સુવર્ણ નથી થતું આમ દૃષ્ટાંત ગાથા પૂર્ણ થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા નં. ૧૬, ૧૭

ગાથાર્થ : હવે કર્મ કાદવ છે. રાગાદિ વિભાવ પરિણામ કાલિમા છે. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પરમ ઔષધિ છે. એમ જાણો. ૨૩૩

ધ્યાન અગ્નિ છે. તપશ્ચરણ ભસ્ત્રા-ધમણ છે. જીવ લોખંડ છે. તેને પરમ યોગીઓ દ્વારા ધમવી (ગરમ કરવી જોઈએ) જોઈએ એવું સમ્યક્ કથન છે. ૨૩૪

તાત્પર્યવૃત્તિ : દ્રવ્યકર્મને મેલની સંજ્ઞા છે. રાગાદિ વિભાવ પરિણામની કાલિમા સંજ્ઞા મેલ જાણવી જોઈએ. સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ ચારિત્ર ત્રણેય ભેદ-અભેદ રત્નત્રય રૂપ પરમ ઔષધિ જાણવી જોઈએ. વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ધ્યાન અગ્નિ છે. બાર પ્રકારના

તપશ્ચરણને ધમણ રૂપ જાણવા જોઈએ.

નિકટ-આસન્ન ભવ્ય જીવ લોખંડ છે. (એમ જાણવું જોઈએ) તે ભવ્ય જીવ પૂર્વોક્ત સમ્યક્ત્વ આદિ ઔષધ તથા ધ્યાનરૂપ અગ્નિનો સંયોગ કરીને બાર પ્રકારના તપશ્ચરણની ધોકનીથી પરમ યોગીઓ દ્વારા ધમવી જોઈએ-ધ્યાન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારથી જેમ સોનુ પ્રગટ થાય છે. તેમ મોક્ષ થાય છે તેમાં ભટ્ટ, ચાર્વાક મતવાળાઓની જેમ સંદેહ ન કરવો જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ વધારાની ગાથા - ૧૮

ગાથાર્થ : જેવી રીતે પુદ્ગલમય શંખ જ્યારે સફેદપણું છોડીને કાળા ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે સફેદપણાને છોડી દે છે.

નોંધ : ઉપરોક્ત ગાથા ૨૩૭ જેવી જ છે તેની ટીકા આગળ આવી ગઈ છે.

હવે આ જ અર્થને દૈષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે:-

જ્યમ શંખ વિવિધ સચિત્ત, મિશ્ર અચિત્ત દ્રવ્યો ભોગવે,
પણ શંખના શુક્લત્વને નહિ કૃષ્ણ કોઈ કરી શકે; ૨૨૦.
ત્યમ જ્ઞાની વિવિધ સચિત્ત, મિશ્ર, અચિત્ત દ્રવ્યો ભોગવે,
પણ જ્ઞાન જ્ઞાની તણું નહીં અજ્ઞાન કોઈ કરી શકે. ૨૨૧.
જ્યારે સ્વયં તે શંખ શ્વેતસ્વભાવ નિજનો છોડીને,
પામે સ્વયં કૃષ્ણત્વ, ત્યારે છોડતો શુક્લત્વને; ૨૨૨.
ત્યમ જ્ઞાની પણ જ્યારે સ્વયં નિજ છોડી જ્ઞાનસ્વભાવને,
અજ્ઞાનભાવે પરિણમે, અજ્ઞાનતા ત્યારે લહે. ૨૨૩.

ગાથાર્થ:- [શંખસ્ય] જેમ શંખ [વિવિધાનિ] અનેક પ્રકારનાં [સચિત્તાચિત્ત-
મિશ્રિતાનિ] સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોને [ભુજ્જાનસ્ય અપિ] ભોગવે
છે-ખાય છે તોપણ [શ્વેતભાવઃ] તેનું શ્વેતપણું [કૃષ્ણકઃ કર્તુ ન અપિ શક્યતે]
(કોઈથી) કૃષ્ણ કરી શકાતું નથી, [તથા] તેમ [જ્ઞાનિનઃ અપિ] જ્ઞાની પણ [વિવિધાનિ]
અનેક પ્રકારનાં [સચિત્તાચિત્તમિશ્રિતાનિ] સચિત્ત અચિત્ત અને મિશ્ર [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યોને
[ભુજ્જાનસ્ય અપિ] ભોગવે તોપણ [જ્ઞાનં] તેનું જ્ઞાન [અજ્ઞાનતાં નેતુમ્ ન શક્યમ્]
(કોઈથી) અજ્ઞાન કરી શકાતું નથી.

[યદા] જ્યારે [સઃ એવ શંખઃ] તે જ શંખ (પોતે) [તકં શ્વેતસ્વભાવં] તે શ્વેત
સ્વભાવને [પ્રહાય] છોડીને [કૃષ્ણભાવં ગચ્છેત્] કૃષ્ણભાવને પામે (અર્થાત્ કૃષ્ણભાવે
પરિણમે) [તદા] ત્યારે [શુક્લત્વં પ્રજહ્યાત્] શ્વેતપણાને છોડે (અર્થાત્ કાળો બને),
[તથા] તેવી રીતે [ખલુ] ખરેખર [જ્ઞાની અપિ] જ્ઞાની પણ (પોતે) [યદા] જ્યારે [તકં
જ્ઞાનસ્વભાવં] તે જ્ઞાનસ્વભાવને [પ્રહાય] છોડીને [અજ્ઞાનેન] અજ્ઞાનરૂપે [પરિણતઃ]

પરિણમે [તદા] ત્યારે [અજ્ઞાનતાં] અજ્ઞાનપણાને [ગચ્છેત્] પામે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૨૦-૨૨૩)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાનીને શંખના દૃષ્ટાંત દ્વારા બંધનો અભાવ દશાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે સજીવ શંખના શ્વેતભાવને કાળુ કરવા માટે કોઈ સમર્થ નથી.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થકો પણ (કાળુ કરવા સમર્થ નથી) ?

(ઉત્તર) ભક્ષણ કરવા છતાં પણ.

(પ્રશ્ન) શેનું ?

(ઉત્તર) કર્મત્વને પ્રાપ્ત સચિત-અચિત તથા મિશ્ર વિવિધ દ્રવ્યોનું (ભક્ષણ કરવા છતાં)

આમ જુદા દૃષ્ટાંતરૂપ ગાથા થઈ.

તેવી જ રીતે જ્ઞાની જીવના વીતરાગ સ્વસંવેદન લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનને રાગપણે કે અજ્ઞાનપણે કરાવવામાં (કોઈ) સમર્થ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી સમર્થ નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે સ્વભાવને અન્યથા કરવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી (હોતું)

(પ્રશ્ન) શું કરવા છતાં પણ સ્વભાવને અન્યથા કરવામાં સમર્થ નથી ?

(ઉત્તર) ભોગવતો હોવા છતાં પણ.

(પ્રશ્ન) કોને ?

(ઉત્તર) સ્વકીય ગુણસ્થાન અવસ્થા યોગ્ય સચિત-અચિત મિશ્રરૂપ વિવિધ દ્રવ્યોને ભોગવતો થકો પણ સ્વભાવને અન્યથા કરવામાં કોઈ સમર્થ નથી.

આ કારણથી ચિરકાળથી બંધાયેલ કર્મોની નિર્જરા જ થાય છે અને નવા કર્મોનો સંવર થાય છે. આ પ્રકારે જુદી સિદ્ધાંતરૂપ ગાથા થઈ. અન્વય વ્યતિરેક શબ્દથી બધેય વિધિ નિષેધ જાણવું જોઈએ.

જેવી રીતે તે પૂર્વોક્ત સજીવ શંખ કાળા પરદ્રવ્યના (સંયોગ વશ) લેપ વશ અંતરંગ પોતાના ઉપાદાન પરિણામોને આધીન થયો થકો શ્વેતભાવને છોડીને કાળાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સફેદપણાને છોડે છે. આ પ્રકારે અન્વય દૃષ્ટાંત ગાથા થઈ.

વધારાની ગાથા ૧૮ નો અનુવાદ

તે પ્રકારે જેવી તે નિર્જીવ શંખ (નિમિત્ત વશ) કૃષ્ણરૂપ પરદ્રવ્યના લેપવશ અંતરંગ ઉપાદાન પરિણામોને આધીન થયો થકો શ્વેત સ્વભાવપણાને છોડીને કૃષ્ણભાવપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે શ્વેતપણાને છોડે છે. આ પ્રકારે નિર્જીવ (નિમિત્ત આધીન) શંખની બીજી અન્વય દૃષ્ટાંત ગાથા થઈ.

તેવી રીતે જ્ઞાની જીવ પણ વાસ્તવમાં સ્વકીયપ્રજ્ઞાના અપરાધમાં વીતરાગ જ્ઞાનસ્વભાવપણાને છોડીને મિથ્યાત્વ આદિ રાગાદિ અજ્ઞાનભાવથી પરિણમિત થાય છે ત્યારે સ્વસ્વભાવથી ચ્યુત થયો

થકો અજ્ઞાનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે તેને સંવરપૂર્વક નિર્જરા નથી થતી એમ ભાવાર્થ છે આ પ્રકારે અન્વય સિદ્ધાંત ગાથા થઈ.

હવે આ અર્થને દૃષ્ટાંતથી દેઢ કરે છે:-

જ્યમ જગતમાં કો પુરુષ વૃત્તિનિમિત્ત સેવે ભૂપને,
તો ભૂપ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગ આપે પુરુષને; ૨૨૪.
ત્યમ જીવપુરુષ પણ કર્મરજનું સુખઅરથ સેવન કરે,
તો કર્મ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગ આપે જીવને. ૨૨૫.
વળી તે જ નર જ્યમ વૃત્તિ અર્થે ભૂપને સેવે નહીં,
તો ભૂપ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગને આપે નહીં; ૨૨૬.
સુદૃષ્ટિને ત્યમ વિષય અર્થે કર્મરજસેવન નથી,
તો કર્મ પણ સુખજનક વિધવિધ ભોગને દેતાં નથી. ૨૨૭.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [ઇહ] આ જગતમાં [કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [વૃત્તિનિમિત્તં તુ] આજીવિકા અર્થે [રાજાનમ્] રાજાને [સેવતે] સેવે છે [તદ્] તો [સઃ રાજા અપિ] તે રાજા પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [દદાતિ] આપે છે, [એવમ્ એવ] તેવી જ રીતે [જીવપુરુષઃ] જીવપુરુષ [સુખનિમિત્તમ્] સુખ અર્થે [કર્મરજઃ] કર્મરજને [સેવતે] સેવે છે [તદ્] તો [તત્ કર્મ અપિ] તે કર્મ પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [દદાતિ] આપે છે.

[પુનઃ] વળી [યથા] જેમ [સઃ એવ પુરુષઃ] તે જ પુરુષ [વૃત્તિનિમિત્તં] આજીવિકા અર્થે [રાજાનમ્] રાજાને [ન સેવતે] નથી સેવતો [તદ્] તો [સઃ રાજા અપિ] તે રાજા પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [ન દદાતિ] નથી આપતો, [એવમ્ એવ] તેવી જ રીતે [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [વિષયાર્થ] વિષય અર્થે [કર્મરજઃ] કર્મરજને [ન સેવતે] નથી સેવતો [તદ્] તો (અર્થાત્ તેથી) [તત્ કર્મ] તે કર્મ પણ તેને [સુખોત્પાદકાન્] સુખ ઉત્પન્ન કરનારા [વિવિધાન્] અનેક પ્રકારના [ભોગાન્] ભોગો [ન દદાતિ] નથી આપતું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૨૪ થી ૨૨૭)

ઉત્થાનિકા : હવે સરાગ પરિણામોથી બંધ અને તે જ પ્રકારે વીતરાગ પરિણામોથી મોક્ષ થાય છે તેનું દૃષ્ટાંત અને સિદ્ધાંત બન્ને દ્વારા સમર્થન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેમ કોઈ પુરુષ આજીવિકાને માટે રાજાની સેવા કરે છે. ત્યારે તે જ રાજા તે

સેવકને આપે છે.

(પ્રશ્ન) શું (આપે છે) ?

(ઉત્તર) વિવિધ પ્રકારે સુખ ઉત્પન્ન કરવાવાળા ભોગ (આપે છે) આ પ્રકારે અજ્ઞાની જીવના વિષયમાં અન્વય દૃષ્ટાંત ગાથા થઈ. તે પ્રકારે અજ્ઞાની જીવ શુદ્ધાત્માથી ઉત્પન્ન સુખથી ચ્યુત થયો થકો કર્મરજનું વિષય સુખને માટે સેવન કરે છે. ત્યારે તે પૂર્વોપાર્જિત પુણ્ય કર્મરૂપ રાજા (તેને) આપે છે.

(પ્રશ્ન) શું (આપે છે) ?

(ઉત્તર) વિષય સુખ ઉત્પાદક ભોગ આકાંક્ષારૂપ શુદ્ધાત્મ ભાવનાના વિનાશક (એવા) રાગાદિ પરિણામોને (આપે છે) અથવા બીજું વ્યાખ્યાન પણ એમ છે કે કોઈ જીવ નવા પુણ્યકર્મને માટે ભોગ આકાંક્ષા નિદાનરૂપથી શુભકર્મનું અનુષ્ઠાન કરે છે. તેને પાપાનુબંધી પુણ્યરૂપ રાજા પણ કાળાંતરે ભોગો આપે છે. અને તે પણ નિદાન બંધથી પ્રાપ્ત થયેલ ભોગો-રાવણ આદિની જેમ નરકાદિની દુઃખ પરંપરા રૂપ સંસાર પરિભ્રમણને પ્રાપ્ત કરાવે છે. એવો ભાવાર્થ છે. આ પ્રકારે અજ્ઞાની જીવના સંબંધી દૃષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ.

હવે જેવી રીતે તે જ પૂર્વે કહેલ પુરુષ આજીવિકા અર્થે રાજાની સેવા નથી કરતો તો તે રાજા પણ તેને કંઈ આપતો નથી.

(પ્રશ્ન) શું (આપતો નથી) ?

(ઉત્તર) વિવિધ સુખના ઉત્પાદક ભોગને (નથી આપતો)

આ પ્રકારે જ્ઞાની જીવના વિષયમાં વ્યતિરેક દૃષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ.

તેવી રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પુર્વપાર્જિત ઉદયાગત કર્મરજને શુદ્ધાત્મ અનુભવથી ઉત્પન્ન થવાવાળા વિતરાગ સુખ આનંદથી ચ્યુત થઈને વિષય સુખને માટે ઉપાદેય બુદ્ધિથી સેવન નથી કરતો. તેથી તે કર્મ પણ તેને નથી દેતું.

(પ્રશ્ન) શું ?

(ઉત્તર) વિવિધ વિષય સુખના ઉત્પાદક ભોગ આકાંક્ષારૂપ શુદ્ધાત્મ ભાવના ને વિનાશ કરવાવાળા રાગાદિ પરિણામોને નથી દેતો.

અથવા બીજું વ્યાખ્યાન એમ છે કે કોઈ પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભાવમાં (નિર્વિકલ્પ) અનુષ્ઠાન અશક્ય હોવાથી, વિષય કષાયથી બચવા માટે જો કે વ્રત, તપ, શીલ, દાન પૂજાદિ શુભકાર્યરૂપ અનુષ્ઠાન કરે છે. તો પણ ભોગ આકાંક્ષા નિદાનરૂપ બંધથી તે પુણ્ય કર્મરૂપ અનુષ્ઠાનનું સેવન (ભાવના) નથી કરતો તો પણ પુણ્યાનુબંધી પુણ્યકર્મ ભવાંતરમાં તીર્થંકર, ચક્રવર્તી બળદેવ આદિ અભ્યુદય રૂપમાં ઉદયમાં આવવાથી પૂર્વભવમાં ભાવેલ ભેદ વિજ્ઞાનની વાસનાના બળથી (સંસ્કારથી) શુદ્ધાત્મ અનુભવનો નાશ કરવાવાળા વિષય સુખને ઉત્પન્ન

કરવાવાળા ભોગ આકાંક્ષા નિદાનરૂપ રાગાદિ પરિણામોને નથી કરતો ભરતેશ્વર આદિની જેમ (વૈરાગી રહે છે) આ પ્રકારે સમ્યક્જ્ઞાની જીવની વ્યતિરેક દૃષ્ટાંતના કથન કરવાવાળી ગાથા પૂરી થઈ.

એવી રીતે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનપર્યય જ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન અભેદરૂપ (જે) પરમાર્થ શબ્દથી વાચ્ય છે (અને) જે સાક્ષાત મોક્ષના કારણરૂપે શુદ્ધાત્મ અનુભવના લક્ષણવાળા સ્વસંવેદ્ય અને સંવરપૂર્વક નિર્જરાનું ઉપાદાન કારણરૂપ પૂર્વકથિત પરમાત્મ પદ છે. તે પદને નિર્વિકાર સ્વસંવેદન લક્ષણરૂપ ભેદવિજ્ઞાન ગુણના વગર પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો. તે જ ભેદવિજ્ઞાન ગુણનું ફરીથી વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવાવાળી ચૌદ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે આ અર્થને ગાથા દ્વારા કહે છે:-

સમ્યક્ત્વવંત જીવો નિઃશંકિત, તેથી છે નિર્ભય અને
છે સસભયપ્રવિમુક્ત જેથી, તેથી તે નિઃશંક છે. ૨૨૮.

ગાથાર્થ:- [સમ્યગ્દૃષ્ટિ: જીવા:] સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો [નિરશંકા: ભવન્તિ] નિઃશંક હોય છે [તેન] તેથી [નિર્ભયા:] નિર્ભય હોય છે; [તુ] અને [યસ્માત] કારણ કે [સપ્તભયવિપ્રમુક્તા:] સસ ભયથી રહિત હોય છે [તસ્માત] તેથી [નિરશંકા:] નિઃશંક હોય છે (-અડોલ હોય છે).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૨૮)

ઉત્થાનિકા : અહીંથી આગળ નિઃશંક આદિ આઠ ગુણોનું કથન ૮ ગાથા સુધી કરે છે. તેમાં પહેલા પ્રથમ ગાથામાં નિજ પરમાત્મ પદાર્થની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતના રસાસ્વાદથી સંતુષ્ટ થયા થકા સમ્યક્દૃષ્ટિ ધોર ઉપસર્ગ થવા છતાં પણ સાત ભયથી રહિત હોવાથી નિર્વિકાર સ્વાનુભવ સ્વરૂપ (એવા) પોતાના સ્વભાવને નથી છોડતા એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવી નિર્દોષ પરમાત્માનું આરાધન કરતા હોવાથી નિઃશંક હોય છે. એટલા માટે તે નિર્ભય હોય છે. એ કારણથી આલોક, પરલોક, અરક્ષા, અગુપ્તિભય, મરણ, વેદના તથા અકસ્માત નામક સાત ભય નથી હોતા. તેથી ધોર પરિષદ કે ઉપસર્ગ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ પાંડવો આદિની જેમ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમાં નિઃશંક અથવા નિષ્કંપ રહેતા થકા શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સુખાનંદથી સંતુષ્ટ થઈને પરમાત્મ સ્વભાવથી ચ્યુત નથી થતા.

હવે આ કથનને ગાથાઓ દ્વારા કહે છે, તેમાં પ્રથમ નિઃશંકિત અંગની (અથવા નિઃશંકિત ગુણની-ચિહ્નની) ગાથા કહે છે:-

જે કર્મબંધનમોહકર્તા પાદ ચારે છેદતો,
ચિન્મૂર્તિ તે શંકારહિત સમકિતદૃષ્ટિ જાણવો. ૨૨૯.

ગાથાર્થ:- [ય: ચેતયિતા] જે * ચેતયિતા, [કર્મબન્ધમોહકરાન્] કર્મબંધ સંબંધી મોહ કરનારા (અર્થાત્ જીવ નિશ્ચયથી કર્મ વડે બંધાયો છે એવો ભ્રમ કરનારા) [તાન્ ચતુરઃ અપિ પાદાન્] મિથ્યાત્વાદિ ભાવોરૂપ ચારે પાયાને [છિનત્તિ] છેદે છે, [સઃ] તે [નિરશક્તઃ] નિઃશંક [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૨૯)

ઉત્થાનિકા : ત્યાર પછી વિતરાગ સમ્યગ્દષ્ટિને નિઃશંક આદિ આઠ ગુણ નવીન (કર્મ) બંધનું નિવારણ કરે છે. તે કારણથી (કર્મ) બંધ થતો નથી પરંતુ સંવરપૂર્વક નિર્જરા જ થાય છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે (જ્ઞાની) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાયને યોગ લક્ષણવાળા, સંસાર વૃક્ષના મૂળવાળા નિષ્કર્મ આત્મતત્ત્વથી ભિન્ન લક્ષણવાળા કર્મોને કરવાવાળા, નિર્મોહ આત્મદ્રવ્યથી જુદારૂપે રહેવાવાળા મોહભાવોને કરવાવાળા અથવા અવ્યાબાધ સુખાદિ ગુણ લક્ષણ પરમાર્થ પદાર્થથી ભિન્ન હોવાથી બાધા કરવાવાળા આગમ પ્રસિદ્ધ ચાર પાયાને (મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, યોગ) શુદ્ધાત્માનુભવના વિષયમાં નિઃશંક થઈને સ્વસંવેદનજ્ઞાન તલવારથી છેદે છે તે ચેતયિતા આત્મા નિઃશંકરૂપથી સમ્યગ્દષ્ટિ માનવો જોઈએ. તેની શુદ્ધાત્માની ભાવનાના વિષયમાં (તેને) શંકાકૃત બંધ હોતો નથી પરંતુ પૂર્વે બંધાયેલા કર્મોની નિયમ રૂપથી નિર્જરા થાય છે.

હવે નિઃકાંક્ષિત ગુણની ગાથા કહે છે:-

જે કર્મફળ ને સર્વ ધર્મ તણી ન કાંક્ષા રાખતો,
ચિન્મૂર્તિ તે કાંક્ષારહિત સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૦.

ગાથાર્થ:- [ય: ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [કર્મફલેષુ] કર્મોનાં ફળો પ્રત્યે [તથા] તથા [સર્વધર્મેષુ] સર્વ ધર્મો પ્રત્યે [કાંક્ષાં] કાંક્ષા [ન તુ કરોતિ] કરતો નથી [સઃ] તે [નિષ્કાંક્ષઃ સમ્યગ્દષ્ટિઃ] નિષ્કાંક્ષ સમ્યગ્દષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૦)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે (જ્ઞાની) શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ સુખમાં તૃપ્ત થઈને વાંછા નથી કરતો.

(પ્રશ્ન) શા માં ? (વાંછા નથી કરતો)

(ઉત્તર) પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષય સુખરૂપ કર્મ ફળોમાં તથા તે જ પ્રકારે બધી વસ્તુઓના સ્વભાવમાં અથવા વિષયસુખના કારણભૂત અનેક પ્રકારના પુણ્યરૂપ ધર્મોમાં અથવા આ લોક અને પરલોકની આકાંક્ષારૂપ સમસ્ત પરસમય પ્રણિત કુધર્મોમાં (વાંછા નથી કરતો)

તે ચેતયિતા આત્મા સમ્યગ્દષ્ટિ છે. સંસાર સુખમાં નિકાંક્ષિત છે એમ માનવું જોઈએ. તેને

વિષયસુખ કાંક્ષારૂપ બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વ સંચિત કર્મોની નિર્જરા જ થાય છે.

હવે નિર્વિચિકિત્સા ગુણની ગાથા કહે છે:-

સૌ કોઈ ધર્મ વિષે જુગુપ્સાભાવ જે નહિ ધારતો;

ચિન્મૂર્તિ નિર્વિચિકિત્સ સમકિતદેષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૧.

ગાથાર્થ:- [ય: ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [સર્વેષામ્ એવ] બધાય [ધર્માણામ્] ધર્મો (વસ્તુના સ્વભાવો) પ્રત્યે [જુગુપ્સાં] જુગુપ્સા (ગ્લાનિ) [ન કરોતિ] કરતો નથી [સ:] તે [ખલુ] નિશ્ચયથી [નિર્વિચિકિત્સ:] નિર્વિચિકિત્સ (-વિચિકિત્સાદોષ રહિત) [સમ્યગ્દેષ્ટિ:] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્ય:] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૧)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે ચેતયિતા આત્મા પરમાત્મ તત્ત્વની ભાવનાના બળથી જુગુપ્સા નિંદા, દોષ, દ્વેષ અથવા વિચિત્સા (ધૃણા) કરતો નથી.

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધમાં ? (વિચિકિત્સા કરતો નથી)

(ઉત્તર) બધી વસ્તુઓના ધર્મો-સ્વભાવો અથવા દુર્ગંધ આદિ વિષયમાં (વિચિકિત્સા-ધૃણા કરતો નથી)

તે આત્મા નિશ્ચય નિર્વિચિકિત્સારૂપ સમ્યગ્દેષ્ટિ છે એમ માનવું અને જાણવું જોઈએ તેને પરદ્રવ્યના દ્વેષ નિમિત્તક બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વ સંચિત કર્મોની નિર્જરા જ થાય છે.

હવે અમૂઢદેષ્ટિ અંગની ગાથા કહે છે:-

સંમૂઢ નહિ જે સર્વ ભાવે, -સત્ય દેષ્ટિ ધારતો,

તે મૂઢદેષ્ટિરહિત સમકિતદેષ્ટિ નિશ્ચય જાણવો. ૨૩૨.

ગાથાર્થ:- [ય: ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [સર્વભાવેષુ] સર્વ ભાવોમાં [અસમ્મૂઢ:] અમૂઢ છે- [સદૃષ્ટિ:] યથાર્થ દેષ્ટિવાળો [ભવતિ] છે, [સ:] તે [ખલુ] ખરેખર [અમૂઢદેષ્ટિ:] અમૂઢદેષ્ટિ [સમ્યગ્દેષ્ટિ:] સમ્યગ્દેષ્ટિ [જ્ઞાતવ્ય:] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૨)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે ચેતયિતા આત્મા પોતાના શુદ્ધાત્મામાં શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને આચરણરૂપથી નિશ્ચય રત્નત્રય લક્ષણ ભાવનાના બળથી શુભાશુભ કર્મજનિત પરિણામરૂપ બાહ્ય વિષયોમાં સર્વથા મૂઢ નથી થતો તે સ્પષ્ટરૂપથી અમૂઢદેષ્ટિ સમ્યગ્દેષ્ટિ છે એવું માનવું અને જાણવું જોઈએ તેને બાહ્ય વિષયોમાં પર સમય મૂઢતાકૃત બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વ બંધાયેલા કર્મોની નિશ્ચિતરૂપમાં નિર્જરા જ થાય છે.

હવે ઉપગૂહન ગુણની ગાથા કહે છે:-

જે સિદ્ધભક્તિસહિત છે, ઉપગૂહક છે સૌ ધર્મનો,
ચિન્મૂર્તિ તે ઉપગૂહનકર સમકિતદૈષ્ટિ જાણવો. ૨૩૩.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે (ચેતયિતા) [સિદ્ધભક્તિયુક્ત:] સિદ્ધની (શુદ્ધાત્માની) ભક્તિ સહિત છે [તુ] અને [સર્વધર્માણામ્ ઉપગૂહનક:] પર વસ્તુના સર્વ ધર્મોને ગોપવનાર છે (અર્થાત્ રાગાદિ પરભાવોમાં જોડાતો નથી) [સ:] તે [ઉપગૂહનકારી] ઉપગૂહનકારી [સમ્યગ્દૈષ્ટિ:] સમ્યગ્દૈષ્ટિ [જ્ઞાતવ્ય:] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૩)

તાત્પર્યવૃત્તિ : શુદ્ધાત્મભાવનારૂપ પારમાર્થિક સિદ્ધભક્તિ યુક્ત આત્મા મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવરૂપ ધર્મોનો ઉપગુહક-આચ્છાદક કે વિનાશક હોય છે તે ઉપગુહન ગુણધારી સમ્યગ્દૈષ્ટિ માનવો જોઈએ તેને અનુપગુહન કૃત બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વસંચિત કર્મોની નિશ્ચિતરૂપથી નિર્જરા થાય છે.

હવે સ્થિતિકરણ ગુણની ગાથા કહે છે:-

ઉન્માર્ગગમને સ્વાત્મને પણ માર્ગમાં જે સ્થાપતો,
ચિન્મૂર્તિ તે સ્થિતિકરણયુત સમકિતદૈષ્ટિ જાણવો. ૨૩૪.

ગાથાર્થ:- [ય: ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [ઉન્માર્ગ ગચ્છન્તં] ઉન્માર્ગે જતા [સ્વકમ્ અપિ] પોતાના આત્માને પણ [માર્ગે] માર્ગમાં [સ્થાપયતિ] સ્થાપે છે, [સ:] તે [સ્થિતિકરણયુક્ત:] સ્થિતિકરણયુક્ત (સ્થિતિકરણગુણ સહિત) [સમ્યગ્દૈષ્ટિ:] સમ્યગ્દૈષ્ટિ [જ્ઞાતવ્ય:] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૪)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે કર્તા (જ્ઞાની) મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ ઉન્માર્ગે જતાં પોતાના આત્માને પરમ યોગ અભ્યાસના બળથી મોક્ષમાર્ગમાં સ્વશુદ્ધાત્મ ભાવનારૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચલ સ્થાપન કરે છે તેને સ્થિતિકરણવાળો માનવો અને જાણવો જોઈએ તેને અસ્થિતિકરણકૃત બંધ થતો નથી પરંતુ પૂર્વે બંધાયેલા કર્મોની નિશ્ચિતરૂપથી નિર્જરા થાય છે.

હવે વાત્સલ્યગુણની ગાથા કહે છે.

હવે વાત્સલ્ય ગુણની ગાથા કહે છે:-

જે મોક્ષમાર્ગે ' સાધુ 'ત્રયનું વત્સલત્વ કરે અહો !
ચિન્મૂર્તિ તે વાત્સલ્યયુત સમકિતદૈષ્ટિ જાણવો. ૨૩૫.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે (ચેતયિતા) [મોક્ષમાર્ગે] મોક્ષમાર્ગમાં રહેલા [ત્રયાણાં સાધૂનાં]

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપી ત્રણ સાધકો-સાધનો પ્રત્યે (અથવા વ્યવહારે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ-એ ત્રણ સાધુઓ પ્રત્યે) [વત્સલત્વં કરોતિ] વાત્સલ્ય કરે છે, [સઃ] તે [વત્સલભાવયુક્તઃ] વત્સલભાવયુક્ત (વત્સલભાવ સહિત) [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૫)

જે કર્તા (જ્ઞાની) મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિર રહીને વત્સલત્વરૂપ ભક્તિ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોની (ભક્તિ કરે છે) ?

(ઉત્તર) પોતાના સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર ત્રણેયની (ભક્તિ કરે છે)

(પ્રશ્ન) કેવા છે (એ ત્રણેય) ?

(ઉત્તર) સાધુઓના મોક્ષમાર્ગમાં (સ્થિત) સાધુઓની અથવા વ્યવહારથી તેના આધાર સ્વરૂપ સાધુઓની ભક્તિ કરે છે. તેને વાત્સલયુક્ત સમ્યક્દષ્ટિ માનવો-જાણવો જોઈએ. તેને અવાત્સલકૃત બંધ થતો નથી. પરંતુ પૂર્વ બંધાયેલ કર્મોની નિર્જરા જ થાય છે.

હવે પ્રભાવના ગુણની ગાથા કહે છે:-

ચિન્મૂર્તિ મન-રથપંથમાં વિધારથારૂઢ ધૂમતો,

તે જિનજ્ઞાનપ્રભાવકર સમકિતદેષ્ટિ જાણવો. ૨૩૬.

ગાથાર્થ:- [યઃ ચેતયિતા] જે ચેતયિતા [વિદ્યારથમ્ આરૂઢઃ] વિદ્યારૂપી રથમાં આરૂઢ થયો થકો (-ચયો થકો) [મનોરથપથેષુ] મનરૂપી રથ-પંથમાં (અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી જે રથને ચાલવાનો માર્ગ તેમાં) [ભ્રમતિ] ભ્રમણ કરે છે, [સઃ] તે [જિનજ્ઞાનપ્રભાવી] જિનેશ્વરના જ્ઞાનની પ્રભાવના કરનારો [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૬)

ઉત્થાનિકા : જે ચેતયિના આત્મા શુદ્ધાત્મા તત્ત્વની પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ વિદ્યા રથમાં સવાર થઈને ખ્યાતિ, પૂજા-લાભ ભોગ આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ આદિ વિભાવ પરિણામરૂપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભવરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારના દુઃખના કારણ, શત્રુ રૂપ મનોવેગને ચિતના કલ્લોલોને સ્વસ્વભાવ સારથિના બળથી દૃઢતર ધ્યાન તલવાથી નષ્ટ કરે છે. તે જિન જ્ઞાનની પ્રભાવના કરવાવાળો સમ્યક્દષ્ટિ માનવો-જાણવો જોઈએ તેને અપ્રભાવના કૃત બંધ નથી થતો પરંતુ પૂર્વસંચિત કર્મોની નિશ્ચિતરૂપથી નિર્જરા જ થાય છે.

આ પ્રકારે સંવરપૂર્વક ભાવનિર્જરાના ઉપાદાન કારણભૂત શુદ્ધાત્માનુભવરૂપ શુદ્ધનયનો આશ્રય કરીને નિશંકિત આઠ ગુણોનું વ્યાખ્યાન કરવાની મુખ્યતાથી નવ ગાથાઓ પૂરી થઈ અહીં નિશ્ચયનયની મુખ્યતાથી નિશંકિત આદિ આઠ ગુણોનું કથન થયું. નિશ્ચયરત્નત્રયના સાધકરૂપ વ્યવહાર રત્નત્રયમાં રહેવાવાળા સરાગ સમ્યક્દષ્ટિ અંજન ચોર વગેરેની કથા વ્યવહારનયથી

યથાસંભવ જાણી લેવી જોઈએ.

(પ્રશ્ન) નિશ્ચયનયની વ્યાખ્યા કર્યા બાદ ફરી વ્યવહારનયનું વ્યાખ્યાન શા માટે કર્યું? તેનો તો કોઈ અર્થ નથી.

(ઉત્તર) ના એમ ન કહેવાય. અગ્નિ અને સુવર્ણપાષાણની જેમ નિશ્ચય વ્યવહાર નયમાં પરસ્પર સાધ્ય સાધકભાવ દેખાડવા માટે ફરી વ્યવહારનું કથન કરેલ છે (બીજે) કહ્યું પણ છે કે-

ગાથાર્થ : જો જિનાગમમાં પ્રવેશ ઈચ્છો છો તો વ્યવહારનયન અને નિશ્ચયનય બન્નેને ન છોડો. એક વ્યવહાર વગર તીર્થનો નાશ થશે અને બીજા (નિશ્ચય) વગર તત્ત્વનો નાશ થશે.

તેનો કંઈક વિસ્તાર કહે છે.

જે સંવરપૂર્વક નિર્જરાનું કથન કરવામાં આવેલ છે તે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવના શુદ્ધાત્માની સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને આચરણરૂપ મુખ્ય પ્રવૃત્તિ નિશ્ચય રત્નત્રયના હોવા પર થાય છે. તે નિશ્ચય રત્નત્રયનો લાભ વીતરાગ ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનરૂપમાં શુભ અશુભ બાહ્ય દ્રવ્યના નિરાવલંબનથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થયા પર હોય છે તે સમાધિ અતિ દુર્લભ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (દુર્લભ છે) ?

(ઉત્તર) એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞિ-પર્યાપ્તક, મનુષ્ય, દેશ, કુળ, રૂપ, ઈન્દ્રિયપદ્ધતા, નિર્વ્યાધિ (પૂર્ણ) આયુ, શ્રેષ્ઠ લબ્ધિ, સદ્ધર્મનું શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણા, શ્રદ્ધાન, સંયમ, વિષય સુખની નિવૃત્તિ કોઠાદિ કષાયથી નિર્વતન તપ ભાવના અને સમાધિમરણ ક્રમ ક્રમથી દુર્લભ, દુર્લભતર છે.

(પ્રશ્ન) તે કયા કારણથી દુર્લભ છે ?

(ઉત્તર) તેના પ્રતિપક્ષરૂપ મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાય, ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ ભોગ, આકાંક્ષારૂપ નિદાન બંધ આદિ વિભાવ પરિણામોની પ્રબળતા હોવાને કારણે (દુર્લભ) છે આવી દુર્લભતાની પરંપરાને જાણીને સમસ્ત તાત્પર્યથી સમાધિમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. વળી (બીજે પણ) કહ્યું છે કે-

શ્લોકાર્થ : ઉપર્યુક્ત પ્રકારથી અતિ દુર્લભરૂપ સમાધિને સ્વાનુભવને પ્રાપ્ત કરીને પણ જો મનુષ્ય પ્રમાદી રહે છે તો તે બિચારો આ ભયંકર સંસારરૂપી વનમાં બહુ કાળ સુધી ભ્રમણ કરે છે.

આ પ્રકારે શૃંગાર રહિતપાત્રની જેમ શાંતરસરૂપથી નિર્જરા ચાલી ગઈ.

આ પ્રકારે શ્રી જયેનઆચાર્ય કૃત સમયસારની શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળી તાત્પર્યવૃત્તિ નામક વ્યાખ્યામાં ચાર ગાથાઓ પીઠીકારૂપ, પાંચ ગાથાઓ જ્ઞાન વૈરાગ્ય શક્તિના સામાન્ય કથનરૂપ, દશ ગાથા તેના વિશેષ વિવરણરૂપથી અને આઠ ગાથાઓ જ્ઞાન ગુણના સામાન્ય કથનરૂપથી અને ચૌદ ગાથાઓ જ્ઞાન ગુણના વિશેષ કથનરૂપથી અને નવ ગાથાઓ નિશંકિત આદિ આઠ અંગોના કથનરૂપથી આ પ્રકારે સમૂહરૂપથી પચાસ ગાથાઓ દ્વારા છ અંતર અધિકારોમાં સાતમો નિર્જરા અધિકાર પૂરો થયો.

બંધ અધિકાર

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહ પીઠિકા

હવે બંધ પ્રવેશ કરે છે તેમાં છપ્પન ગાથા સુધી કથન કરે છે. તે છપ્પન ગાથામાં પહેલા બંધના સ્વરૂપની સૂચના કરવાની મુખ્યતાથી દસ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ નિશ્ચયનયથી હિંસા અહિંસા, વ્રત-અવ્રત, બન્નેના લક્ષણ કથન રૂપથી સાત ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ બહિરંગ દ્રવ્ય હિંસા થાય કે ન થાય નિશ્ચયથી હિંસાનું અધ્યવસાય જ હિંસા છે. એવા પ્રતિપાદનરૂપથી છ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ નિશ્ચય રત્નત્રય લક્ષણ જે ભેદ વિજ્ઞાન તેનાથી વિલક્ષણ ભિન્ન જે વ્રત-અવ્રત છે તેના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સુત્રભૂત બે ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ તે જ ભાવ પુણ્ય પાપરૂપ વ્રત અવ્રતના શુભ અશુભ બંધના કથનની મુખ્યતાથી તેર ગાથાઓ છે આ રીતે સમૂહરૂપથી પંદર ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ નિશ્ચયમાં રહીને વ્યવહારનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. આ કથનરૂપથી છ ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ રાગ દ્વેષ રહિત જ્ઞાનીઓને પ્રાક્ષુક અન્ન અને પાન આદિ આહાર બંધનું કારણ નથી થતાં આ પ્રકારના પિંડ શુદ્ધિના કથનરૂપથી જ ચાર ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ ક્રોધાદિ કષાયો કર્મબંધના નિમિત્ત થાય છે. તેને ચેતન અચેતન બાહ્ય દ્રવ્ય નિમિત્ત હોય છે એવા પ્રતિપાદનરૂપથી પાંચ ગાથા સૂત્ર છે ત્યારબાદ અપ્રતિક્રમણ ને અપ્રત્યાખ્યાન બંધના કારણ છે. પરંતુ શુદ્ધાત્મા (બંધનું નિમિત્ત) નથી થતો. આ પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે. અને આ પ્રકારે સમુદાયરૂપથી ૫૬ ગાથાઓ દ્વારા આઠ અંતર અધિકાર દ્વારા બંધ અધિકારમાં સમૂહરૂપ ભૂમિકા પૂર્ણ થઈ તેનો વિસ્તાર આ પ્રકારે છે.

હવે બંધતત્ત્વનું સ્વરૂપ વિચારે છે; તેમાં પ્રથમ, બંધના કારણને સ્પષ્ટ રીતે કહે છે:-

જેવી રીતે કો પુરુષ પોતે તેલનું મર્દન કરી,
વ્યાયામ કરતો શસ્ત્રથી બહુ રજભર્યા સ્થાને રહી; ૨૩૭.
વળી તાડ, કદળી, વાંસ આદિ છિન્નભિન્ન કરે અને
ઉપઘાત તેહ સચિત્ત તેમ અચિત્ત દ્રવ્ય તણો કરે. ૨૩૮.
બહુ જાતનાં કરણો વડે ઉપઘાત કરતા તેહને,
નિશ્ચય થકી ચિંતન કરો; રજબંધ થાય શું કારણે ? ૨૩૯.
એમ જાણવું નિશ્ચય થકી-ચીકણાઈ જે તે નર વિષે
રજબંધકારણ તે જ છે, નહિ કાયચેષ્ટા શેષ જે. ૨૪૦.
ચેષ્ટા વિવિધમાં વર્તતો એ રીત મિથ્યાદૈષ્ટિ જે,
ઉપયોગમાં રાગાદિ કરતો રજ થકી લેપાય તે. ૨૪૧.

ગાથાર્થ:- [યથા નામ] જેવી રીતે- [કઃ અપિ પુરુષઃ] કોઈ પુરુષ [સ્નેહાભ્યક્તઃ

તુ] (પોતાના પર અર્થાત્ પોતાના શરીર પર) તેલ આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થ લગાવીને [ચ] અને [રેણુબહુલે] બહુ રજવાળી (ધૂળવાળી) [સ્થાને] જગ્યામાં [સ્થિત્વા] રહીને [શસ્ત્રૈઃ] શસ્ત્રો વડે [વ્યાયામમ્ કરોતિ] વ્યાયામ કરે છે, [તથા] અને [તાલીતલકદલીવંશપિણ્ડીઃ] તાડ, તમાલ, કેળ, વાંસ, અશોક વગેરે વૃક્ષોને [છિન્નતિ] છેદે છે, [મિનત્તિ ચ] ભેદે છે, [સચિત્તાચિત્તાનાં] સચિત્ત તથા અચિત્ત [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપઘાતમ્] ઉપઘાત (નાશ) [કરોતિ] કરે છે; [નાનાવિઘ્નૈઃ કરણૈઃ] એ રીતે નાના પ્રકારનાં કરણો વડે [ઉપઘાતં કુર્વતઃ] ઉપઘાત કરતા [તસ્ય] તે પુરુષને [રજોબન્ધઃ તુ] રજનો બંધ (ધૂળનું ચોંટવું) [ખલુ] ખરેખર [કિમ્પ્રત્યયિકઃ] કયા કારણે થાય છે [નિશ્ચયતઃ] તે નિશ્ચયથી [ચિન્ત્યતામ્] વિચારો. [તસ્મિન્ નરે] તે પુરુષમાં [યઃ સઃ સ્નેહભાવઃ તુ] જે તેલ આદિનો ચીકાશભાવ છે [તેન] તેનાથી [તસ્ય] તેને [રજોબન્ધઃ] રજનો બંધ થાય છે [નિશ્ચયતઃ વિજ્ઞેયં] એમ નિશ્ચયથી જાણવું, [શેષાભિઃ કાયચેષ્ટાભિઃ] શેષ કાયાની ચેષ્ટાઓથી [ન] નથી થતો. [એવં] એવી રીતે- [બહુવિધાસુ ચેષ્ટાસુ] બહુ પ્રકારની ચેષ્ટાઓમાં [વર્તમાનઃ] વર્તતો [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ [ઉપયોગે] (પોતાના) ઉપયોગમાં [રાગાદીન્ કુર્વાણઃ] રાગાદિ ભાવોને કરતો થકો [રજસા] કર્મરૂપી રજથી [લિપ્યતે] લેપાય છે-બંધાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૩૭-૨૪૧)

ઉત્થાનિકા : બહિરાત્મા જીવથી સંબંધિત બંધના કારણભૂત શ્રંગાર સહિત પાત્રની જેમ મિથ્યાજ્ઞાનનો નાટકના રૂપમાં પાત્રરૂપમાં પ્રવેશ થતો હોય ને શાંત રસરૂપ પરિણત વીતરાગ સમ્યક્ત્વનું અવિનાભૂત રહેવાવાળું ભેદજ્ઞાન તેનો (મિથ્યાજ્ઞાનનો) પ્રતિષેધ કરે છે એવો ઉપદેશ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે કે જેમ કોઈ પુરુષ શરીર પર તેલ માલિશ કરીને ધૂળ ભરેલા સ્થાનમાં રહીને શસ્ત્રો દ્વારા વ્યાયામ, અભ્યાસ, શ્રમ કરે છે આ પ્રકારની પ્રથમ ગાથા થઈ.

અને તે જ પ્રકારે છેદે છે, ભેદે છે.

(પ્રશ્ન) કોને ? (છેદે ભેદે છે ?)

(ઉત્તર) તાલ તમાલ કદલી વાંસ અશોક નામક વૃક્ષોને અને તે સંબંધી સચિત્ત અચિત્ત દ્રવ્યનો ઉપઘાત કરે છે એ પ્રકારની બીજી ગાથા થઈ.

અનેક પ્રકારના ઉપકરણો વડે ઉપઘાત કરતો થકો તે પુરુષને નિશ્ચયથી ચિંતન કે વિચાર કરો કે કયા કારણથી તેને ધૂળનો બંધ છે ? આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષ રૂપમાં ૩ ગાથાઓ થઈ.

અહીં ઉત્તર છે કે જો તેલથી તે પુરુષે માલિશ કરેલ છે તો તે તેલનું માલિશ જ તેને ધૂળના બંધનું કારણ છે. એવું નિશ્ચયથી જાણવું જોઈએ. પરંતુ બીજા કાય વ્યાપાર ચેષ્ટા આદિથી (બંધ)

નથી થતો આ ઉત્તર રૂપ ગાથા છે. આ પ્રકારે ચાર ગાથા સૂત્ર દ્વારા પ્રશ્નોત્તરરૂપથી દૃષ્ટાંત પૂર્ણ થયો.

હવે સિદ્ધાંત કહે છે. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંત દ્વારા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવની વિવિધ કાયા આદિ વ્યાપાર ચેષ્ટાઓમાં પ્રવર્તમાન હોવાથી બંધ નથી થતો પરંતુ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન આચરણરૂપ સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાત્વ રાગાદિ ઉપયોગરૂપ પરિણામને કરતો થકો કર્મ રજથી લેપાઈ છે બંધાઈ છે. એમ અર્થ છે. આ પ્રકારે જેમ તેલ મર્દન કરેલ પુરુષને ધૂળનો બંધ થાય છે તે જ પ્રકારે મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણત જીવને કર્મબંધ થાય છે. આ પ્રકારે બંધના કારણપણાના તાત્પર્યરૂપથી પાંચ ગાથાઓ પૂર્ણ થઈ.

સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉપયોગમાં રાગાદિક કરતો નથી, ઉપયોગનો અને રાગાદિકનો ભેદ જાણી રાગાદિકનો સ્વામી થતો નથી, તેથી તેને પૂર્વોક્ત ચેષ્ટાથી બંધ થતો નથી-એમ હવે કહે છે:-

જેવી રીતે વળી તે જ નર તે તેલ સર્વ દૂર કરી,
વ્યાયામ કરતો શસ્ત્રથી બહુ રજભર્યા સ્થાને રહી; ૨૪૨.
વળી તાડ, કદળી, વાંસ આદિ છિન્નભિન્ન કરે અને
ઉપઘાત તેહ સચિત્ત તેમ અચિત્ત દ્રવ્ય તણો કરે. ૨૪૩.
બહુ જાતનાં કરણો વડે ઉપઘાત કરતા તેહને,
નિશ્ચય થકી ચિંતન કરો, રજબંધ નહિ શું કારણે ? ૨૪૪.
એમ જાણવું નિશ્ચય થકી-ચીકણાઈ જે તે નર વિષે
રજબંધકારણ તે જ છે, નહિ કાયચેષ્ટા શેષ જે. ૨૪૫.
યોગો વિવિધમાં વર્તતો એ રીત સમ્યગ્દૃષ્ટિ જે,
રાગાદિ ઉપયોગે ન કરતો રજથી નવ લેપાય તે. ૨૪૬.

ગાથાર્થ:- [યથા પુનઃ] વળી જેવી રીતે- [સઃ ચ એવ નરઃ] તે જ પુરુષ, [સર્વસ્મિન્ સ્નેહે] સમસ્ત તેલ આદિ સ્નિગ્ધ પદાર્થને [અપનીતે સતિ] દૂર કરવામાં આવતાં, [રેણબહુલે] બહુ રજવાળી [સ્થાને] જગ્યામાં [શસ્ત્રૈઃ] શસ્ત્રો વડે [વ્યાયામમ્ કરોતિ] વ્યાયામ કરે છે, [તથા] અને [તાલીતલકદલીવંશપિન્ડીઃ] તાડ, તમાલ, કેળ, વાંસ, અશોક વગેરે વૃક્ષોને [છિન્નત્તિ] છેદે છે, [ભિન્નત્તિ ચ] ભેદે છે, [સચિત્તાચિત્તાનાં] સચિત્ત તથા અચિત્ત [દ્રવ્યાણામ્] દ્રવ્યોનો [ઉપઘાતમ્] ઉપઘાત [કરોતિ] કરે છે; [નાનાવિઘ્નૈઃ કરણૈઃ] એ રીતે નાના પ્રકારનાં કરણો વડે [ઉપઘાતં કુર્વતઃ] ઉપઘાત કરતા [તસ્ય] તે પુરુષને [રજોબન્ધઃ] રજનો બંધ [ખલુ] ખેરખર [કિમ્પ્રત્યયિકઃ] કયા કારણે [ન] નથી થતો [નિશ્ચયતઃ] તે નિશ્ચયથી [ચિન્ત્યતામ્] વિચારો. [તસ્મિન્ નરે] તે પુરુષમાં [યઃ સઃ સ્નેહભાવઃ તુ] જે તેલ આદિનો ચીકણાશભાવ હોય [તેન] તેનાથી [તસ્ય] તેને [રજોબન્ધઃ] રજનો બંધ થાય

છે [નિશ્ચયતઃ વિજ્ઞેયં] એમ નિશ્ચયથી જાણવું, [શેષાભિઃ કાયચેષ્ટાભિઃ] શેષ કાયાની ચેષ્ટાઓથી [ન] નથી થતો. (માટે તે પુરુષમાં ચીકાશના અભાવના કારણે જ તેને રજ ચોંટતી નથી.)
[એવં] એવી રીતે- [બહુવિધેષુ યોગેષુ] બહુ પ્રકારના યોગોમાં [વર્તમાનઃ] વર્તતો [સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ] સમ્યગ્દૃષ્ટિ [ઉપયોગે] ઉપયોગમાં [રાગાદીન્ અકુર્વન્] રાગાદિકને નહિ કરતો થકો [રજસા] કર્મરજથી [ન લિપ્યતે] લેપાતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૪૨ થી ૨૪૬)

ઉત્થાનિકા : હવે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા વીતરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિને બંધનો અભાવ દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે રીતે તે પૂર્વોક્ત વ્યક્તિ શરીરની બધી ચીકાશને દુર કરીને ધૂળવાળા સ્થાન પર રહીને શસ્ત્રોથી વ્યાયામ-શ્રમ કરે છે આ રીતે પ્રથમ ગાથા થઈ. તે પુરુષ છેદે છે-ભેદે છે.

(પ્રશ્ન) કોને છેદે છે ને ભેદે છે ?

(ઉત્તર) તાલ, તમાલ, કદલી, વાંસના સમૂહને છેદે છે ભેદે છે અને સંબંધી સચિત અચિત દ્રવ્યનો ઉપઘાત કરે છે. આ પ્રકારે બીજી ગાથા થઈ.

વિભિન્ન પ્રકારથી શસ્ત્રોથી ઉપઘાત કરતા એ પુરુષને નિશ્ચયથી ચિંતન-વિચાર કરો કે ક્યા કારણથી તેને ધૂળ લાગતી નથી ?

આ પ્રકારે પ્રશ્નરૂપથી ત્રણ ગાથાઓ થઈ તેનો ઉત્તર આમ છે કે તે પુરુષના શરીર પર પૂર્વોક્ત તેલની માલિશરૂપ ચિકણપણું છે તેથી ધૂળી બંધ છે તેમ નિશ્ચયથી જાણવું જોઈએ અન્ય શરીરની ક્રિયા, વ્યાપાર ચેષ્ટા આદિથી ધૂળનો બંધ નથી. આ ચિકાશનો અભાવ થવાથી તેને ધૂળનો બંધ નથી આમ તેનો અર્થ છે.

આ પ્રકારે પ્રશ્નોત્તરરૂપ દૃષ્ટાંતથી સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ વિવિધ યોગોમાં અનેક પ્રકારના મન, વચન, કાયાની ક્રિયા કરતો હોવા છતાં નિર્મળ આત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન તથા અનુચરણરૂપ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો સદ્ભાવ હોવાને કારણે રાગાદિ ઉપયોગરૂપ પરિણામ ન કરતો થકો કર્મરજથી નથી બંધાતો અને જેવી રીતે તેલ મર્દનના અભાવમાં ધૂળનો બંધ નથી થતો તેવી રીતે વીતરાગ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવને રાગાદિના અભાવને કારણે બંધ નથી થતો. આ પ્રકારે બંધના અભાવનાં કારણના તાત્પર્યરૂપ કથનથી પાંચ ગાથ પૂર્ણ થઈ.

કંઈક વિશેષ કહે છે. જેમ અહીં પાતનિકામાં કહ્યું છે કે સમ્યક્જ્ઞાની જીવને શાંત રસનું સ્વામિત્વ છે. પરંતુ અજ્ઞાની જીવને શ્રૃંગાર આદિ આઠ રસનું સ્વામિત્વ છે.

તેવી જ રીતે અધ્યાત્મના વિષયમાં નાટકના અવતરણરૂપ પ્રસંગમાં નવ રસોનું સ્વામિત્વ જાણવું જોઈએ. આ પ્રકારે દસ ગાથા સમૂહ દ્વારા પ્રથમ સ્થળ પૂરું થયું.

હવે મિથ્યાદૃષ્ટિના આશયને ગાથામાં સ્પષ્ટ રીતે કહે છે:-

જે માનતો-હું મારું ને પર જીવ મારે મુજને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૪૭.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે [મન્યતે] એમ માને છે કે [હિનસ્મિ ચ] ‘ હું પર જીવોને મારું છું (-હણું છું) [પરૈ: સત્ત્વૈ: હિંસ્યે ચ] અને પર જીવો મને મારે છે ’, [સ:] તે [મૂઢ:] મૂઢ (-મોઢી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અત: વિપરીત:] આનાથી વિપરીત (અર્થાત્ આવું નથી માનતો) તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૪૭)

ઉત્થાનિકા : હવે વીતરાગ સ્વભાવને છોડીને હિંસ્ય-હિંસકભાવથી પરિણમન કરવું તે અજ્ઞાની જીવનું લક્ષણ છે. તેનાથી વિપરીત જ્ઞાની જીવનું લક્ષણ છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે એમ માને છે કે હું જીવોને મારું છું ને બીજા જીવો દ્વારા હું મરાઉં છું. એવા જેના પરિણામ છે તે નિશ્ચિત અજ્ઞાન છે. તે બંધનું કારણ છે તે પરિણામ જેના છે. તે અજ્ઞાની છે. આનાથી વિપરીત જે જીવન-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ, શત્રુ-મિત્ર, નિંદા-પ્રશંસા આદિ વિકલ્પના વિષયમાં રાગ-દ્વેષ રહિત શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ સુખના સ્વાદરૂપ અથવા ભેદ વિજ્ઞાનમાં જે લીન છે તે જ્ઞાની છે એવો અર્થ છે.

હવે પૂછે છે કે આ અધ્યવસાય અજ્ઞાન કઈ રીતે છે ? તેના ઉત્તરરૂપે ગાથા કહે છે:-

છે આયુક્ષયથી મરણ જીવનું એમ જિનદેવે કહ્યું,
તું આયુ તો હરતો નથી, તેં મરણ ક્યમ તેનું કર્યું ? ૨૪૮.
છે આયુક્ષયથી મરણ જીવનું એમ જિનદેવે કહ્યું,
તે આયુ તુજ હરતા નથી, તો મરણ ક્યમ તારું કર્યું ? ૨૪૯.

ગાથાર્થ:- (હે ભાઈ ! ‘ હું પર જીવોને મારું છું ’ એમ જે તું માને છે, તે તારું અજ્ઞાન છે.)
[જીવાનાં] જીવોનું [મરણ] મરણ [આયુક્ષયેણ] આયુકર્મના ક્ષયથી થાય છે એમ [જિનવરૈ:] જિનવરોએ [પ્રજ્ઞસમ્] કહ્યું છે; [ત્વં] તું [આયુ:] પર જીવોનું આયુકર્મ તો [ન હરસિ] હરતો નથી, [ત્વયા] તો તે [તેષામ્ મરણં] તેમનું મરણ [કથં] કઈ રીતે [કૃતં] કર્યું ?
(હે ભાઈ ! ‘ પર જીવો મને મારે છે ’ એમ જે તું માને છે, તે તારું અજ્ઞાન છે.)
[જીવાનાં] જીવોનું [મરણ] મરણ [આયુક્ષયેણ] આયુકર્મના ક્ષયથી થાય છે એમ [જિનવરૈ:] જિનવરોએ [પ્રજ્ઞસમ્] કહ્યું છે; પર જીવો [તવ આયુ:] તારું આયુકર્મ તો [ન હરન્તિ] હરતા નથી, [તૈ:] તો તેમણે [તે મરણં] તારું મરણ [કથં] કઈ રીતે [કૃતં] કર્યું ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૪૮-૨૪૯)

ઉત્થાનિકા : હવે આ અધ્યવસાન અજ્ઞાન કેવી રીતે છે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આયુના ક્ષયથી જીવોનું મરણ થાય છે (એમ) જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યું છે. તેનું આયુકર્મ તું હરણ નથી કરી શકતો કેમકે તેની આયુનો ક્ષય તો તેના પોતાના ભોગવવાથી જ થાય છે. તો પછી કયા પ્રકારથી તેનું મરણ તારા દ્વારા કરાયું ? અર્થાત્ તારા દ્વારા પરનું મરણ નથી કરવામાં આવ્યું અને તેમના દ્વારા તારું મરણ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યું ?

જે માનતો-હું જિવાડું ને પર જીવ જિવાડે મુજને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૫૦.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે જીવ [મન્યતે] એમ માને છે કે [જીવયામિ] હું પર જીવોને જિવાડું છું [ચ] અને [પરૈ: સત્ત્વૈ:] પર જીવો [જીવ્યે ચ] મને જિવાડે છે, [સ:] તે [મૂઢ:] મૂઢ (-મોઢી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અત: વિપરીત:] આનાથી વિપરીત (અર્થાત્ જે આવું નથી માનતો, આનાથી ઊલટું માને છે) તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આમાં આના ઉપરની ટીકા ઉપલબ્ધ નથી.

હવે પૂછે છે કે આ (જીવનનો) અધ્યવસાય અજ્ઞાન કઈ રીતે છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

છે આયુ-ઉદયે જીવન જીવનું એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું,
તું આયુ તો દેતો નથી, તે જીવન કયમ તેનું કર્યું ? ૨૫૧.
છે આયુ-ઉદયે જીવન જીવનું એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું,
તે આયુ તુજ દેતા નથી, તો જીવન કયમ તારું કર્યું ? ૨૫૨.

ગાથાર્થ:- [જીવ:] જીવ [આયુરુદયેન] આયુકર્મના ઉદયથી [જીવતિ] જીવે છે [एवं] એમ [સર્વજ્ઞા:] સર્વજ્ઞદેવો [મણન્તિ] કહે છે; [ત્વં] તું [આયુ: ચ] પર જીવોને આયુકર્મ તો [ન દદાસિ] દેતો નથી [ત્વયા] તો (હે ભાઈ !) તે [તેષામ્ જીવિતં] તેમનું જીવિત (જીવતર) [કથં કૃતં] કઈ રીતે કર્યું ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા ૨૫૧-૨૫૨)

તાત્પર્યવૃત્તિ: આયુકર્મના ઉદયથી જીવ જીવે છે એમ સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે. તું તો તેને આયુકર્મ નથી દેતો. કેમકે તે જીવોનું આયુષ્ય તેના શુભ-અશુભ પરિણામો દ્વારા ઉપાર્જિત છે તો તે એને જીવિત કેવી રીતે કર્યો (રાખ્યો) અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે (તે તેને જીવિત) નથી કર્યો (રાખ્યો)

અને હવે જ્ઞાની પુરુષ સ્વસંવિતિ લક્ષણવાળા (સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિગુણ તથા (મન વચન કાયરૂપ) ત્રિગુણિ સમાધિમાં સ્થિર રહેવું જોઈએ તે (સમાધિ)ના અભાવમાં અને અશક્ય અનુષ્ઠાનરૂપ પ્રમાદથી તેનું મરણ કરું છું તેને જીવાડું છું એવા જ્યારે વિકલ્પ થાય છે ત્યારે

મનમાં ચિંતવન કરે છે કે આ (જીવ)ના શુભ-અશુભ કર્મનો ઉદય થવા પર તે જીવ મરે છે કે જીવે છે. હું નિમિત્ત માત્ર થાવ છું એવું માનીને રાગદ્વેષરૂપ અહંકાર ન કરવો જોઈએ એમ ભાવાર્થ છે.
નોંધ : ગાથા ૨૫૨૫ ની ટીકા તાત્પર્યવૃત્તિમાં નથી.

દુઃખ-સુખ કરવાના અધ્યવસાયની પણ આ જ ગતિ છે એમ હવે કહે છે:-

જે માનતો-મુજથી દુખીસુખી હું કરું પર જીવને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૫૩.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે [ઇતિ મન્યતે] એમ માને છે કે [આત્મના તુ] મારા પોતાથી [સત્ત્વાન્] હું (૫૨) જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ] કરું છું, [સ:] તે [મૂઢ:] મૂઢ (-મોઢી) છે, [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની છે, [તુ] અને [અતઃ વિપરીતઃ] આનાથી વિપરીત તે [જ્ઞાની] જ્ઞાની છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૫૩)

ઉત્થાનિકા : હવે સુખ દુઃખ પણ નિશ્ચયથી પોતાના કર્મોદયને આધીન હોય છે એમ ઉપદેશ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે (જીવ) આત્માના સંબંધપણાથી માને છે.

(પ્રશ્ન) શું માને છે ?

(ઉત્તર) કે જીવોને હું સુખી-દુઃખી કરું છું.

આ જે હુંકારનું પરિણમન છે તે નિશ્ચિત અજ્ઞાન છે. તે જ બંધનું કારણ છે. આ પરિણામ જેનું છે તે અજ્ઞાની છે બહિરાત્મા છે તેનાથી વિપરીત પરમ ઉપેક્ષા સંયમ ભાવનારૂપ પરિણત અભેદ રત્નત્રય-લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનમાં સ્થિત રહે છે તે જ્ઞાની છે.

હવે પૂછે છે કે આ અધ્યવસાય અજ્ઞાન કઈ રીતે છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુખિત તેમ સુખી થતા,

તું કર્મ તો દેતો નથી, તેં કેમ દુખિત-સુખી કર્યા ? ૨૫૪.

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુખિત તેમ સુખી બને,

તે કર્મ તુજ દેતા નથી, તો દુખિત કેમ કર્યો તને ? ૨૫૫.

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુખિત તેમ સુખી બને,

તે કર્મ તુજ દેતા નથી, તો સુખિત કેમ કર્યો તને ? ૨૫૬.

ગાથાર્થ:- [યદિ] જો [સર્વે જીવાઃ] સર્વ જીવો [કર્મોદયેન] કર્મના ઉદયથી [દુઃખિતસુખિતાઃ] દુઃખી-સુખી [ભવન્તિ] થાય છે, [ચ] અને [ત્વં] તું [કર્મ] તેમને કર્મ તો [ન દદાસિ] દેતો નથી, તો (હે ભાઈ !) તેં [તે] તેમને [દુઃખિતસુખિતાઃ] દુઃખી-સુખી

[કથં કૃતાઃ] કઈ રીતે કર્યા ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૫૪ - ૨૫૬)

ઉત્થાનિકા : હવે પરને હું સુખી દુઃખી કરું છું એવો અધ્યવસાની અજ્ઞાની કેવો હોય છે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો કર્મોદયના નિમિત્તે બધા જીવો સુખી દુઃખી થાય છે તો તું (તો) શુભ-અશુભ કર્મ નથી દેતો તો પછી (પર) જીવો ને તે સુખી દુઃખી કેવી રીતે કર્યા ? કોઈ પણ પ્રકારે નથી કર્યા. જો કર્મોદયના નિમિત્તથી બધા જીવ સુખી દુઃખી થાય છે તો તું તેને શુભ અશુભ કર્મ નથી દેતો તો (પછી) તે કઈ રીતે તારા દ્વારા સુખી કરવામાં આવે ? કોઈ પણ પ્રકારે તે (તારા દ્વારા) સુખી નથી કરવામાં આવતા.

જો કર્મોદયથી બધા જીવ સુખી દુઃખી થાય છે તો શુભ અશુભ કર્મ તું દેતો નથી તો તારા દ્વારા તે જીવ કઈ રીતે દુઃખી થયા ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે (તે જીવ તારા વડે) દુઃખી નથી કરવામાં આવતા.

કંઈક વિશેષ કહે છે.

પ્રથમ તો તત્ત્વજ્ઞાની જીવ (હું) બીજા જીવોને સુખ દુઃખ દઉં છું એવો વિકલ્પ નથી કરતા. જ્યારે નિર્વિકલ્પ સમાધિના અભાવમાં પ્રમાદ હોવા પર (હું પરને) સુખી-દુઃખી કરું છું એવો વિકલ્પ થાય છે. ત્યારે (તે તત્ત્વજ્ઞાન જીવ) તે મનમાં વિચાર કરે છે કે આ જીવનો અંતરગ પુણ્ય પાપનો ઉદય થયો છે. હું તો તેનો નિમિત્ત માત્ર છું એવું જાણતો મનમાં હર્ષ-વિષાદ પરિણામથી ગર્વ નથી કરતો.

આ પ્રકારે પર જીવોના જીવન મરણ સુખ દુઃખ કરું છું, એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ૭ ગાથાઓ દ્વારા બીજું સ્થળ પૂર્ણ થયું.

મરતો અને જે દુખી થતો-સૌ કર્મના ઉદયે બને,

તેથી ‘હૃદયો મેં, દુખી કર્યો’-તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે ? ૨૫૭.

વળી નવ મરે, નવ દુખી બને, તે કર્મના ઉદયે ખરે,

‘મેં નવ હૃદયો, નવ દુખી કર્યો’-તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે ? ૨૫૮.

ગાથાર્થ:- [યઃ મ્રિયતે] જે મરે છે [ચ] અને [યઃ દુઃખિતઃ જાયતે] જે દુઃખી થાય છે [સઃ સર્વઃ] તે સૌ [કર્મોદયેન] કર્મના ઉદયથી થાય છે; [તસ્માત્ તુ] તેથી [મારિતઃ ચ દુઃખિતઃ] ‘મેં માર્યો, મેં દુઃખી કર્યો’ [ઇતિ] એવો [તે] તારો અભિપ્રાય [ન ખલુ મિથ્યા] શું ખરેખર મિથ્યા નથી ?

[ચ] વળી [યઃ ન મ્રિયતે] જે નથી મરતો [ચ] અને [ન દુઃખિતઃ] નથી દુઃખી થતો [સઃ અપિ] તે પણ [ખલુ] ખરેખર [કર્મોદયેન ચ એવ] કર્મના ઉદયથી જ થાય છે;

[તસ્માત્] તેથી [ન મારિતઃ ચ ન દુઃખિતઃ] ‘ મેં ન માર્યો, મેં ન દુઃખી કર્યો ’ [ઇતિ] એવો તારો અભિપ્રાય [ન ચલુ મિથ્યા] શું ખરેખર મિથ્યા નથી ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૫૭-૨૫૮)

ઉત્થાનિકા : હવે (જે લોકો) એક જીવ બીજા જીવના જીવન-મરણ સુખ-દુઃખ નિશ્ચયથી કરે છે એવું જે માને છે તે બહિરાત્મા છે એમ જણાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો (પર) જીવ મરે છે દુઃખી થાય છે તે બધું કર્મોદયથી થાય છે. એ કારણથી મારા દ્વારા મરાયો કે મારા દ્વારા દુઃખી કરવામાં આવ્યો તેવો તારો અભિપ્રાય શું મિથ્યા નથી ? અર્થાત્ મિથ્યા જ છે.

જો (પર) જીવ મારવામાં નથી આવતો દુઃખી કરવામાં નથી આવતો તે બધું વાસ્તવમાં કર્મોદયથી જ થાય છે. આ કારણે મેં તેને મરવા ન દીધો અને મેં તેને દુઃખી થવા ન દીધો એવો તારો અભિપ્રાય શું વાસ્તવમાં મિથ્યા નથી ? અર્થાત્ મિથ્યા જ છે, આવા માઠા ધ્યાન દ્વારા (ચિંતવન દ્વારા) પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત થઈને કર્મને જ બાંધે છે એમ ભાવાર્થ છે.

હવે, આ અજ્ઞાનમય અધ્યવસાય જ બંધનું કારણ છે એમ ગાથામાં કહે છે:-

આ બુદ્ધિ જે તુજ-‘ દુષ્કિત તેમ સુખી કરુ છું જીવને ’,

તે મૂઢ મતિ તારી અરે ! શુભ અશુભ બાંધે કર્મને. ૨૫૮.

ગાથાર્થ:- [તે] તારી [યા ણા મતિઃ તુ] જે આ બુદ્ધિ છે કે હું [સત્ત્વાન્] જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ ઇતિ] કરું છું, [ણા તે મૂઢમતિઃ] તે આ તારી મૂઢ બુદ્ધિ જ (મોહસ્વરૂપ બુદ્ધિ જ) [શુભાશુભં કર્મ] શુભાશુભ કર્મને [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૫૯)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂર્વની બે ગાથાઓ દ્વારા કહેવાયેલ તે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ ભાવ મિથ્યાદૃષ્ટિને બંધનું કારણ થાય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : એવી જો તારી બુદ્ધિ છે કે હું જીવોને સુખી દુઃખી કરું છું તો એવી જ તારી બુદ્ધિ (તે) હે મુંઢમતિ પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યુત થઈને જીવને શુભાશુભ કર્મથી બાંધે છે. અને તેનું (તે બુદ્ધિનું) બીજું કાંઈ કાર્ય નથી.

હવે, અધ્યવસાયને બંધના કારણ તરીકે બરાબર નક્કી કરે છે-ઠરાવે છે

(અર્થાત્ મિથ્યા અધ્યવસાય જ બંધનું કારણ છે એમ નિયમથી કહે છે) :-

કરતો તું અધ્યવસાન-‘ દુષ્કિત-સુખી કરું છું જીવને ’,

તે પાપનું બંધક અગર તો પુણ્યનું બંધક બને. ૨૬૦.

કરતો તું અધ્યવસાન-‘ મારું જિવાડું છું પર જીવને ’,

તે પાપનું બંધક અગર તો પુણ્યનું બંધક બને. ૨૬૧.

ગાથાર્થ:- [સત્ત્વાન્] હું જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ] કરું છું’ [એવમ્] આવું [યત્ તે અધ્યવસિતં] જે તારું * અધ્યવસાન, [તત્] તે જ [પાપબન્ધકં વા] પાપનું બંધક [પુણ્યસ્ય બન્ધકં વા] અથવા પુણ્યનું બંધક [ભવતિ] થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૦-૨૬૧)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચયથી રાગાદિ અધ્યવસાન જ બંધનું કારણ છે આ પ્રકારે પ્રતિપાદન દ્વારા તે અર્થને દૃઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : હું જીવોને સુખી દુઃખી કરું છું એવો જે તારો અધ્યવસિત (મિથ્યા) ભાવ કે રાગાદિ અધ્યવસાન છે તે તારા-શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ચ્યુત થવાવાળાના પાપ કે પુણ્યબંધનું કારણ છે. (તે રાગાદિ અધ્યવસાન) અન્ય બીજું કંઈ પણ (સુખ) દુઃખ આદિ કરવામાં સમર્થ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી સમર્થ નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે પર જીવોના સુખ દુઃખ રૂપ પરિણામન તેના સ્વયં દ્વારા ઉપાર્જિત શુભ અશુભ કર્મને આધિન છે.

હું જીવોને મારું છું, જીવાડું છું આ પ્રકારનો જે મારો અધ્યવસિત ભાવ છે. તે શુદ્ધાત્માના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન અને આચરણથી રહિત થવાવાળાને પાપ કે પુણ્ય બંધનું કારણ થાય છે. અન્ય કોઈ પણ કંઈ પણ કરવામાં સમર્થ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી સમર્થ નથી ?

(ઉત્તર) કેમ કે તે પર જીવોના જીવન મરણ આદિ સ્વયં દ્વારા ઉપાર્જિત કર્મોદયને આધીન હોય છે.

‘ આ રીતે ખરેખર હિંસાનો અધ્યવસાય જ હિંસા છે એમ ફલિત થયું ’-એમ હવે કહે છે:-

મારો-ન મારો જીવને, છે બંધ અધ્યવસાન થી,

-આ જીવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચયનય થકી. ૨૬૨.

ગાથાર્થ:- [સત્ત્વાન્] જીવોને [મારયતુ] મારો [વા મા મારયતુ] અથવા ન મારો- [બન્ધઃ] કર્મબંધ [અધ્યવસિતેન] અધ્યવસાનથી જ થાય છે. [એષઃ] આ, [નિશ્ચયનયસ્ય] નિશ્ચયનયે, [જીવાનાં] જીવોના [બન્ધસમાસઃ] બંધનો સંક્ષેપ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૨)

ઉત્થાનિકા : હવે આ પ્રકારે નિશ્ચયથી હિંસાનું અધ્યવસાન જ હિંસા છે. એમ સિદ્ધ થાય છે.

એવો વિચાર કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અધ્યવસાન પરિણામથી બંધ થાય છે. જીવો ને મારો કે ન મારો. આ પ્રત્યક્ષ રૂપથી બંધનો સાર છે. આનાથી વિરુદ્ધ નિરૂપાધિ ચિદાનંદ એક લક્ષણવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિથી મોક્ષ થાય છે. આ મોક્ષનો સાર છે.

(પ્રશ્ન) કોને (બંધ મોક્ષ થાય છે) ?

(ઉત્તર) નિશ્ચયનયથી (અધ્યવસાન યુક્ત) જીવને બંધ તથા શુદ્ધાત્માનુભવ યુક્ત જીવને મોક્ષ થાય છે. પર જીવોના જીવન મરણ સુખ દુઃખ આદિને હું કરું છું એવું અધ્યવસાન જ બંધનું કારણ છે. જીવોના પ્રાણઘાતરૂપ (દ્રવ્ય હિંસા) ક્રિયા હો કે ન હો. આ પ્રકારે બધું જાણીને રાગાદિ અપધ્યાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આ કથનની મુખ્યતાથી છ ગાથા સૂત્રો દ્વારા ત્રીજું સ્થળ પૂરું થયું.

હવે, (હિંસા-અહિંસાની જેમ સર્વ કાર્યોમાં) અધ્યવસાયને જ પાપ-પુણ્યના બંધના કારણપણે દર્શાવે છે:-

એમ અલીકમાંડી, અદત્તમાં, અબ્રહ્મ ને પરિગ્રહ વિષે

જે થાય અધ્યવસાન તેથી પાપબંધન થાય છે. ૨૬૩.

એ રીત સત્યે, દત્તમાં, વળી બ્રહ્મ ને અપરિગ્રહે

જે થાય અધ્યવસાન તેથી પુણ્યબંધન થાય છે. ૨૬૪.

ગાથાર્થ:- [એવમ્] એ રીતે (અર્થાત્ પૂર્વે હિંસાના અધ્યવસાય વિષે કહ્યું તેમ) [અલીકે] અસત્યમાં, [અદત્તે] અદત્તમાં, [અબ્રહ્મચર્યે] અબ્રહ્મચર્યમાં [ચ એવ] અને [પરિગ્રહે] પરિગ્રહમાં [યત્] જે [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન [ક્રિયતે] કરવામાં આવે [તેન તુ] તેનાથી [પાપં બધ્યતે] પાપનો બંધ થાય છે; [તથાપિ ચ] અને તેવી જ રીતે [સત્યે] સત્યમાં, [દત્તે] દત્તમાં, [બ્રહ્મણિ] બ્રહ્મચર્યમાં [ચ એવ] અને [અપરિગ્રહત્વે] અપરિગ્રહમાં [યત્] જે [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન [ક્રિયતે] કરવામાં આવે [તેન તુ] તેનાથી [પુણ્યં બધ્યતે] પુણ્યનો બંધ થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૩-૨૬૪)

ઉત્થાનિકા : હવે અધ્યવસાન ભાવ હિંસા છે તે પહેલા કહેવાય ગયું છે. હવે અહીં અસત્ય આદિ અવ્રતરૂપ અધ્યવસાનો થી પાપબંધ અને સત્ય આદિ અધ્યવસાનોથી પુણ્ય બંધ થાય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ પ્રકારે અસત્ય ચોરી અબ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહમાં જે અધ્યવસાન ભાવ કરવામાં આવે છે તેનાથી પાપબંધ થાય છે આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથા થઈ અને સત્ય અયોર્ય, બ્રહ્મચર્ય

તથા અપરિગ્રહમાં જે અધ્યવસાયભાવ કરવામાં આવે છે તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે. આ વ્રત, અવ્રતના વિષયમાં પુણ્ય પાપ બંધરૂપથી બે ગાથા સૂત્ર થયા.

જે થાય અધ્યવસાન જીવને, વસ્તુ-આશ્રિત તે બને,
પણ વસ્તુથી નથી બંધ, અધ્યવસાનમાત્રથી બંધ થાય છે. ૨૬૫.

ગાથાર્થ:- [પુનઃ] વળી, [જીવાનામ્] જીવોને [યત્] જે [અધ્યવસાનં તુ] અધ્યવસાન [ભવતિ] થાય છે તે [વસ્તુ] વસ્તુને [પ્રતીત્ય] અવલંબીને થાય છે [ચ તુ] તોપણ [વસ્તુતઃ] વસ્તુથી [ન બન્ધઃ] બંધ નથી, [અધ્યવસાનેન] અધ્યવસાનથી જ [બન્ધઃ અસ્તિ] બંધ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૫)

ઉત્થાનિકા : હવે આના પછી આ બે ગાથા સૂત્રોને પરિણામોની મુખ્યતાથી તેર ગાથાઓ દ્વારા વિશેષ વર્ણન કરે છે. તે આ પ્રકારે છે. અહીં કહે છે કે બાહ્ય વસ્તુ રાગાદિ પરિણામોનું કારણ છે અને રાગાદિ પરિણામ બંધનું કારણ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયભૂત ચેતન-અચેતન બાહ્ય વસ્તુનો આશ્રય કરીને જીવોને જે પ્રસિદ્ધ અધ્યવસાન (રાગાદિ) થાય છે. (તેનાથી બંધ થાય છે) વાસ્તવમાં તે વસ્તુના સાનિધ્ય (સંયોગ) થી બંધ નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શેનાથી બંધ થાય છે ?

(ઉત્તર) વીતરાગ પરમાત્મ તત્ત્વથી ભિન્ન રાગાદિ અધ્યવસાનથી બંધ થાય છે. વસ્તુના સાનિધ્યથી બંધ કેમ નથી થતો ? કેમકે (તો તો) અન્વય અને વ્યતિરેક બંને રૂપથી સંબંધ ઘટિત થતો નથી બન્નેમાં સદોષ વ્યભિચાર સિદ્ધ થાય છે.

તેનું વિશેષ,

બાહ્ય વસ્તુના સદ્ભાવમાં નિયમથી બંધ થાય છે. એવો અન્વય સિદ્ધ નથી થતો તથા બાહ્ય વસ્તુના અભાવમાં બંધ નથી થતો તેવો વ્યતિરેક પણ સિદ્ધ નથી થતો તો પછી બાહ્યવસ્તુનો ત્યાગ શા માટે કરવામાં આવે છે ? (ઉત્તર) રાગાદિ અધ્યવસાનોના પરિહારને માટે બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એમ એનો ભાવાર્થ છે.

બહારમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત વસ્તુના હોવા પર અજ્ઞાનભાવથી રાગાદિ અધ્યવસાન થાય છે અને તે અધ્યવસાનથી બંધ થાય છે. આ પ્રકારે પરંપરાથી વસ્તુ બંધનું કારણ છે પરંતુ સાક્ષાત્ બંધનું કારણ નથી અને અધ્યવસાન નિશ્ચયથી બંધનું કારણ છે.

આ રીતે બંધના કારણપણે (-કારણ તરીકે) નક્કી કરવામાં આવેલું જે અધ્યવસાન તે પોતાની અર્થક્રિયા કરનારું નહિ હોવાથી મિથ્યા છે-એમ હવે દર્શાવે છે:-

કરું છું દુખી-સુખી જીવને, વળી બદ્ધ-મુક્ત કરું અરે !

આ મૂઢ મતિ તુજ છે નિરર્થક, તેથી છે મિથ્યા ખરે. ૨૬૬.

ગાથાર્થ:-હે ભાઈ ! ‘ [જીવાન્] હું જીવોને [દુઃખિતસુખિતાન્] દુઃખી-સુખી [કરોમિ] કરું છું, [બન્ધયામિ] બંધાવું છું [તથા વિમોચયામિ] તથા મુકાવું છું, [યા एषા તે મૂઢમતિઃ] એવી જે આ તારી મૂઢ મતિ (-મોહિત બુદ્ધિ) છે [સા] તે [નિરર્થિકા] નિરર્થક હોવાથી [खलु] ખરેખર [મિથ્યા] મિથ્યા (-ખોટી) છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૬)

ઉત્થાનિકા : આ પ્રકારે બંધના હેતુ રૂપથી નિર્ધારિત અધ્યવસાનનો પોતાની અર્થ ક્રિયાકારીપણાનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાપણું-અસત્યપણું દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : (હું) જીવોને સુખી દુઃખી કરું છું, બાંધુ છું, છોડું છું, એવી જો તારી બુદ્ધિ (માન્યતા છે) છે (તો) તે માન્યતા નિરર્થક છે. નિષ્પ્રયોજન છે. તે કારણથી સ્પષ્ટરૂપથી મિથ્યા, વિપરીત, અસત્ય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી મિથ્યા છે ?

(ઉત્તર) (કેમકે) તારું અધ્યવસાય હોવા છતાં પણ જીવોને શાતા અશાતાના ઉદયના અભાવને કારણે સુખ-દુઃખનો અભાવ હોય છે. અર્થાત્ સુખ દુઃખ નથી થતાં (અને) સ્વકીય શુદ્ધ અશુદ્ધ અધ્યવસાનના અભાવથી બંધ અને મોક્ષનો અભાવ થાય છે.

હવે પૂછે છે કે અધ્યવસાન પોતાની અર્થક્રિયા કરનારું કઈ રીતે નથી ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

સૌ જીવ અધ્યવસાનકારણ કર્મથી બંધાય જ્યાં

ને મોક્ષમાર્ગે સ્થિત જીવો મુકાય, તું શું કરે ભલા ? ૨૬૭.

ગાથાર્થ:-હે ભાઈ ! [यदि हि] જો ખરેખર [अध्यवसाननिमित्तं] અધ્યવસાનના નિમિત્તે [जीवाः] જીવો [कर्मणा बध्यन्ते] કર્મથી બંધાય છે [च] અને [मोक्षमार्गे स्थिताः] મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત [मुच्यन्ते] મુકાય છે, [तद्] તો [त्वम् किं करोषि] તું શું કરે છે ? (તારો તો બાંધવા-છોડવાનો અભિપ્રાય વિફળ ગયો.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૭)

ઉત્થાનિકા : અધ્યવસાન સ્વ અર્થ ક્રિયાકારી કેમ નથી ?

તાત્પર્યવૃત્તિ : પોતાના મિથ્યાત્વ રાગાદિ અધ્યવસાનને નિમિત્ત કરીને તે જીવ નિશ્ચયથી કર્મ બાંધે

છે. અને જો શુદ્ધાત્મ સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયવાળા મોક્ષમાર્ગમાં જે જીવ સ્થિત છે તે કર્મોથી મુક્ત થાય છે. તો પછી હે દુરાત્મન ! તું તેનું શું કરી શકીશ. અર્થાત્ તું તેનું કંઈ પણ નહીં કરી શકે તેથી તારું અધ્યવસાન સ્વ-અર્થ ક્રિયાકારી નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિની વધારાની ગાથા નં. ૧૯ થી ૨૨ (આ ગાથા આત્મખ્યાતિમાં નથી)

ગાથાર્થ : જો જીવ પોતાના કર્મોથી દુઃખી થાય છે તો હું જીવોને કાયાથી દુઃખી કરું છું એ પ્રકારથી તું એવા બધા બુદ્ધિ-વિકલ્પ કરે છે. તે બધી બુદ્ધિ પણ મિથ્યા છે. (૧૯) (૨૮૨)

જો જીવ પોતાના કર્મોથી દુઃખી થાય છે તો હું જીવોને વચનથી દુઃખી કરું છું એવી બધી વિકલ્પમય બુદ્ધિ પણ મિથ્યા છે. (૨૦) (૨૮૩)

જો જીવ પોતાના કર્મોથી દુઃખી થાય છે. તો હું જીવોને મનથી દુઃખી કરું છું એવી બધી બુદ્ધિ પણ મિથ્યા છે. (૨૧) (૨૮૪)

જો જીવ પોતાના કર્મોથી દુઃખી થાય છે તો હું જીવોને શસ્ત્રોથી દુઃખી કરું છું એવી બધી બુદ્ધિ પણ મિથ્યા છે. (૨૨) (૨૮૫)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો જીવ સ્વકીય પાપ ઉદયથી દુઃખી થાય છે તો તે જીવોને સ્વકીય પાપ કર્મોદયના અભાવમાં તું કંઈ પણ નથી કરી શકતો તો પછી હું એ જીવોને મનથી વચનથી કાયાથી તથા શસ્ત્રોથી દુઃખી કરું છું હે દુરાત્મન તારી આવી બુદ્ધિ મિથ્યા છે તેનાથી તો તું સ્વસ્વભાવથી ચ્યુત થઈને (આવું માનતો) પાપ જ બાંધે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિની વધારાની ગાથા ૨૩

હવે કહે છે કે જીવ નિશ્ચયથી પોતાના જ શુભ કર્મોદય થવા પર સુખી થાય છે એમ કહે છે.

ગાથાર્થ : જો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ કર્મોના ઉદયથી સુખી થાય છે તો પછી હું કાયા, વચન, મનથી જીવોને સુખી કરું છું, એવી (તારી) બુદ્ધિ પણ મિથ્યા છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જો જીવ પોતાના કર્મોદયથી સુખી થાય છે અને તારા પરિણામ (અધ્યવસાનથી) થી નથી થતો પછી મન વચન કાયા દ્વારા જીવોને હું સુખી કરું છું એવી તારી માન્યતા બુદ્ધિ મિથ્યા છે. આ પ્રકારનું તારું અધ્યસાન સ્વ અર્થ ક્રિયાકારી નથી પરંતુ નિરૂપરાગ પરમ ચૈતન્ય જ્યોતી સ્વભાવમાં સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વનું શ્રદ્ધાન ન હોવાથી તે પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોવાથી અને તે પ્રકારના અનુભવ ન હોવાથી તે શુભ પરિણામથી પુણ્ય જ બાંધે છે. એવો અર્થ છે.

હવે આ અર્થને સ્પષ્ટ રીતે ગાથામાં કહે છે:-

તિર્યચ, નારક, દેવ, માનવ, પુણ્ય પાપ વિવિધ જે,
તે સર્વરૂપ નિજને કરે છે જીવ અધ્યવસાનથી. ૨૬૮.

વળી એમ ધર્મ અધર્મ, જીવ-અજીવ, લોક-અલોક જે,

તે સર્વરૂપ નિજને કરે છે જીવ અધ્યવસાનથી. ૨૬૮.

ગાથાર્થ:- [જીવ:] જીવ [અધ્યવસાનેન] અધ્યવસાનથી [તિર્યહ્નૈરયિકાન્] તિર્યચ, નારક, [દેવમનુજાન્ ચ] દેવ અને મનુષ્ય [સર્વાન્] એ સર્વ પર્યાયો, [ચ] તથા [નૈકવિધમ્] અનેક પ્રકારનાં [પુણ્યં પાપં] પુણ્ય અને પાપ- [સર્વાન્] એ બધારૂપ [કરોતિ] પોતાને કરે છે. [તથા ચ] વળી તેવી રીતે [જીવ:] જીવ [અધ્યવસાનેન] અધ્યવસાનથી [ધર્માધર્મ] ધર્મ-અધર્મ, [જીવાજીવૌ] જીવ-અજીવ [ચ] અને [અલોકલોકં] લોક-અલોક- [સર્વાન્] એ બધારૂપ [આત્માનમ્ કરોતિ] પોતાને કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૬૮-૨૬૯)

ઉત્થાનિકા : હવે સ્વ સ્વભાવના પ્રતિપક્ષભૂત રાગાદિ અધ્યવસાનથી મોહિત થઈને આ જીવ સમસ્ત પર દ્રવ્યોને પોતાના આત્મામાં માને છે (એકરૂપ માને છે) એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ઉદયાગત નરકગતિ આદિ કર્મના વશથી નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ પાપ પુણ્ય રૂપ કર્મ જનિત ભાવોને પોતામાં આત્મરૂપ (એકત્વરૂપ) (અને) આત્માના સંબંધરૂપ કરે છે- માને છે.

નિર્વિકાર પરમાત્મ તત્ત્વના અનુભવથી ભ્રષ્ટ થઈને હું નારકી છું, ઈત્યાદિ રૂપથી ઉદયાગત કર્મજનિત વિભાવ પરિણામોને પોતાના આત્મામાં નિયોજીત (સ્થાપિત) કરતો માને છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવ, અજીવ, લોક, અલોક આદિ જ્ઞેય પદાર્થોને અને તેની જાણકારીરૂપ વિકલ્પોને અધ્યવસાનથી પોતાના આત્મસ્વભાવમય માને છે અથવા આત્મા સાથે સંબંધરૂપ માને છે એમ આશય છે.

જેવી રીતે ઘટાકાર પરિણત જ્ઞાન ઘટ છે. એમ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે ધર્માસ્તિકાય આદિ જ્ઞેય પદાર્થોના વિષયમાં આ ધર્મદ્રવ્ય છે. ઈત્યાદિ જે આ જાણવારૂપ વિકલ્પ છે તે (વિકલ્પને) ઉપચારથી ધર્માસ્તિકાય કહેવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે ?

(ઉત્તર) આવું પૂછવામાં આવતા કહે છે કે, આ વિકલ્પ ધર્માસ્તિકાય આદિને વિષય કરવાવાળા છે. પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત થઈને જ્યારે આ ધર્માસ્તિકાય છે. એવો વિકલ્પ કરે છે ત્યારે તે વિકલ્પના કરવા પર તે વિકલ્પને ધર્માસ્તિકાય આદિ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે.

આ અધ્યવસાય જેમને નથી તે મુનિઓ કર્મથી લેપાતા નથી-એમ હવે ગાથામાં કહે છે:-

એ આદિ અધ્યવસાન વિધવિધ વર્તતાં નહિ જેમને,

તે મુનિવરો લેપાય નહિ શુભ કે અશુભ કર્મો વડે. ૨૭૦.

ગાથાર્થ:- [એતાનિ] આ (પૂર્વે કહેલાં) [એવમાદીનિ] તથા આવા બીજા પણ [અધ્યવસાનાનિ] અધ્યવસાન [યેષામ્] જેમને [ન સન્તિ] નથી, [તે મુનયઃ] તે મુનિઓ [અશુભેન] અશુભ [વા શુભેન] કે શુભ [કર્મણા] કર્મથી [ન લિપ્યન્તે] લેપાતા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૦)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચયથી પરદ્રવ્યથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ જે મોહના પ્રભાવમાં આત્માને પરદ્રવ્યમાં જોડે છે. (એકતા કરે છે) તેવો મોહભાવ જેને નથી તે જ તપોધન મુનિ છે એવું પ્રગટ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પૂર્વ કહ્યા તે તથા એ પ્રકારના બીજા પણ કર્મબંધના નિમિત્તરૂપ શુભ અને અશુભ અધ્યવસાન છે તે જેને નથી તે જ મુનિશ્વર શુભ-અશુભ કર્મથી લેપાતા નથી.

તેનો વિસ્તાર આમ છે : જે સમયે આ જીવને શુદ્ધાત્મના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયવાળું ભેદજ્ઞાન નથી હોતું. તે સમયે હું જીવોને મારું છું. ઈત્યાદિ હિંસા અધ્યવસાન, હું નારકી છું ઈત્યાદિ કર્મોદયરૂપ અધ્યવસાન, આ ધર્માસ્તિકાય છે ઈત્યાદિ જ્ઞેય પદાર્થરૂપ અધ્યવસાનને નિર્વિકલ્પ શુદ્ધાત્માથી ભિન્ન છે, એવું નથી જાણતો, તેવું ન જાણતો (તે) હિંસાના અધ્યવસાનરૂપ વિકલ્પની સાથે પોતાના આત્માને અભેદરૂપ શ્રદ્ધે છે, જાણે છે, આચરણ કરે છે. ત્યારે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. મિથ્યાજ્ઞાની થાય છે. તથા મિથ્યાચારિત્રવાળો થાય છે. એટલા માટે તેને કર્મનો બંધ થાય છે.

જ્યારે પછી તેને પૂર્વે કહેલ ભેદવિજ્ઞાન થાય છે. ત્યારે તે સમ્યક્દૃષ્ટિ થાય છે. સમ્યક્જ્ઞાની થાય છે. તથા સમ્યક્ ચારિત્રવાળો થાય છે. એટલા માટે તેને કર્મ બંધ નથી થતો.

તાત્પર્યવૃત્તિમાં વધારાની ગાથા - ૨૪ (આત્મખ્યાતિ ગાથા નથી)

કેટલા કાળ સુધી (જીવ) પરભાવોને પોતાના આત્મામાં જોડે છે (માને છે) ? એવું પૂછવા પર કહે છે.

ગાથાર્થ : જ્યાં સુધી સંકલ્પ વિકલ્પ છે. જ્યાં સુધી આત્મા સ્વભાવમય ઋદ્ધિ હૃદયમાં પ્રગટ નથી થતી ત્યાં સુધી (જીવ) અશુભ-શુભ જનક કર્મ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેટલા સમય સુધી (જીવ) બાહ્ય વિષય દેહ પુત્ર, સ્ત્રી આદિમાં આ મારા છે એવા પ્રકારનાં સંકલ્પ કરે છે. અને અંતરંગમાં હર્ષ-શોકરૂપ વિકલ્પ પણ કરે છે. જ્યાં સુધી (તે) અનંત જ્ઞાનાદિથી સમૃદ્ધિરૂપ આત્માને હૃદયમાં અર્થાત્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને અનુભવમાં નથી જાણતો જેટલો કાળ આ પ્રકારનો આત્મા હૃદયમાં પ્રગટ નથી થતો તેટલા કાળ સુધી શુભ-અશુભ જનક કર્મ કરે છે. એમ આશય છે.

“ અધ્યવસાન શબ્દ વારંવાર કહેતા આવ્યા છો, તે અધ્યવસાન શું છે ? તેનું સ્વરૂપ બરાબર સમજવામાં નથી આવ્યું. ” આમ પૂછવામાં આવતાં, હવે અધ્યવસાનનું સ્વરૂપ ગાથામાં કહે છે:-

બુદ્ધિ, મતિ, વ્યવસાય, અધ્યવસાન, વળી વિજ્ઞાન ને
પરિણામ, ચિત્ત ને ભાવ-શબ્દો સર્વ આ એકાર્થ છે. ૨૭૧.

ગાથાર્થ:- [બુદ્ધિ:] બુદ્ધિ, [વ્યવસાય: અપિ ચ] વ્યવસાય, [અધ્યવસાન] અધ્યવસાન, [મતિ: ચ] મતિ, [વિજ્ઞાનમ્] વિજ્ઞાન, [ચિત્ત] ચિત્ત, [ભાવ:] ભાવ [ચ] અને [પરિણામ:] પરિણામ- [સર્વ] એ બધા [એકાર્થમ્ એવ] એકાર્થ જ છે (-નામ, જુદાં છે, અર્થ જુદા નથી).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૧)

ઉત્થાનિકા : હવે અધ્યવસાનના પર્યાયવાચી નામ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : બોધન અર્થાત્ જાણવામાત્ર તે બુદ્ધિ છે. વ્યવસન અર્થાત્ જાણવામાત્રની ક્રિયા તે વ્યવસાય છે. અધ્યવસાન અર્થાત્ સમજી લેવું કે માની લેવું તે અધ્યવસાન છે. મનન અર્થાત્ વિચાર કરવો તે મતિ છે. વિશેષ જાણવા રૂપ તે વિજ્ઞાન છે. ચિં વન કરવું તે ચિત્ત છે. ભવન અર્થાત્ ચેતનાનું હોવું તે ભાવ છે. પરિણમન અર્થાત્ ચેતનાનું પરિણમન તે પરિણામ છે. આ પ્રકારે શબ્દ ભેદ હોવા છતાં પણ અર્થ ભેદ નથી પરંતુ સમભિરૂઢ નયની અપેક્ષાથી બધા શબ્દોનો અર્થ અધ્યવસાન જ છે. કેવી રીતે અધ્યવસાન છે ?

(ઉત્તર) જેવી રીતે ઈન્દ્ર, શકું, પુરંદર એકાર્થવાચી શબ્દ છે.

એ રીતે વ્રતોથી પુણ્ય ને અવ્રતોથી પાપ થાય છે એવું પૂર્વમાં જે બે ગાથાઓ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું હતું તે બે ગાથાઓના વિશેષ વિવરણને માટે બાહ્ય વસ્તુ રાગાદિ અધ્યવસાનનું (નિમિત્ત) કારણ છે. તથા રાગાદિ અધ્યવસાન બંધનું કારણ છે. આ પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી ૧૩ ગાથાઓ પૂરી થઈ આ પ્રકારે સમુદાયરૂપથી ૧૫ ગાથા સૂત્ર દ્વારા ચાર સ્થાન પૂર્ણ થયા.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે:-

વ્યવહારનય એ રીત જાણ નિષિદ્ધ નિશ્ચયનય થકી;
નિશ્ચયનયાશ્રિત મુનિવરો પ્રાપ્તિ કરે નિર્વાણની. ૨૭૨.

ગાથાર્થ:- [એવં] એ રીતે (પૂર્વોક્ત રીતે) [વ્યવહારનય:] (પરાશ્રિત એવો) વ્યવહારનય [નિશ્ચયનયેન] નિશ્ચયનય વડે [પ્રતિષિદ્ધ: જાનીહિ] નિષિદ્ધ જાણ; [પુન: નિશ્ચયનયાશ્રિતા:] નિશ્ચયનયને આશ્રિત [મુનય:] મુનિઓ [નિર્વાણમ્] નિર્વાણને [પ્રાપ્નુવન્તિ] પામે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૨)

ઉત્થાનિકા : આના પછી અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ નિશ્ચયનયથી વિકલ્પાત્મક વ્યવહારનયનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી ૬ ગાથા પર્યંત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પરદ્રવ્ય આશ્રિત હોવાને કારણે વ્યવહારનય નિષેધ્ય છે. એમ જાણવું.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા નિષેધ્ય છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય આશ્રિત નિશ્ચયનય દ્વારા (નિષેધ્ય છે)

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (નિષેધ્ય છે) ?

(ઉત્તર) નિશ્ચયનયના આશ્રયથી મુનિજન નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે તે કારણથી (વ્યવહાર નિશ્ચય દ્વારા નિષેધ્ય છે)

કંઈક વિશેષ એમ છે કે જો કે પ્રાથમિક અપેક્ષાથી પ્રારંભની અર્થાત્ સવિકલ્પ અવસ્થામાં નિશ્ચયનું સાધન હોવાથી વ્યવહારનય પ્રયોજનવાન છે. તો પણ વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વરૂપ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિતજનોને નિષ્પ્રયોજન છે.

(પ્રશ્ન) નિષ્પ્રયોજન કેવી રીતે છે ?

(ઉત્તર) કર્મોથી બંધાયેલ રહેવાવાળા અભવ્યજીવો દ્વારા વ્યવહારનયનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. તેને નિશ્ચય નયના શુદ્ધાત્માનો આશ્રય નહીં હોવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ નથી થતી (તેથી વ્યવહારનય અનુસરણ કરવા યોગ્ય નથી)

હવે પૂછે છે કે અભવ્ય જીવ પણ વ્યવહારનયનો કઈ રીતે આશ્રય કરે છે ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

જિનવરકહેલાં વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ વળી તપ-શીલને

કરતાં છતાંય અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ૨૭૩.

ગાથાર્થ:- [જિનવરૈઃ] જિનવરોએ [વ્રજાસમ્] કહેલાં [વ્રતસમિતિગુપ્તયઃ] વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, [શીલતપઃ] શીલ, તપ [કુર્વન્ અપિ] કરતાં છતાં પણ [અભવ્યઃ] અભવ્ય જીવ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ તુ] અને મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૩)

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, શીલ તથા તપ આદિ જે જિનેન્દ્ર ભગવાને કહ્યા છે. તે મંદ મિથ્યાત્વ તથા મંદ કષાયના ઉદયમાં તેને કરતો થકો પણ અભવ્ય જીવ અજ્ઞાની હોય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે. કયા કારણથી ? (અજ્ઞાની - મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે)

(ઉત્તર) મિથ્યાત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષયના અભાવને કારણ તથા શુદ્ધાત્મા ઉપાદેય છે એવા શ્રદ્ધાનના અભાવ હોવાને કારણે (તે અજ્ઞાની-મિથ્યાદૃષ્ટિ રહે છે)

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે-તેને અગિયાર અંગનું જ્ઞાન તો હોય છે; છતાં તેને અજ્ઞાની કેમ કહ્યો ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

મુક્તિ તણી શ્રદ્ધારહિત અભવ્ય જીવ શાસ્ત્રો ભણે,
પણ જ્ઞાનની શ્રદ્ધારહિતને પઠન એ નહિ ગુણ કરે. ૨૭૪.

ગાથાર્થ:- [મોક્ષમ્ અશ્રદ્ધાનઃ] મોક્ષને નહિ શ્રદ્ધતો એવો [યઃ અભવ્યસત્ત્વઃ] જે અભવ્યજીવ છે તે [તુ અધીયીત] શાસ્ત્રો તો ભણે છે, [તુ] પરંતુ [જ્ઞાનં અશ્રદ્ધાનસ્ય] જ્ઞાનને નહિ શ્રદ્ધતા એવા તેને [પાઠઃ] શાસ્ત્રપઠન [ગુણમ્ ન કરોતિ] ગુણ કરતું નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૪)

ઉત્થાનિકા : હવે અભવ્ય જીવને ૧૧ અંગનું શ્રુતજ્ઞાન હોય છે તો તે અજ્ઞાની કેવી રીતે છે તેવું પૂછવા પર ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : મોક્ષનું શ્રદ્ધાન ન કરતો થકો અભવ્ય જીવ જો કે ખ્યાતિ પૂજા તથા લાભને માટે ૧૧ અંગનું અધ્યયન કરે છે. તો પણ તેનું શાસ્ત્ર અધ્યયન શુદ્ધાત્મ પરિજ્ઞાન સ્વરૂપ ગુણને (સ્વાનુભૂતિને) નથી કરતું.

(પ્રશ્ન) શું કરતું થકો નથી કરતો ?

(ઉત્તર) શ્રદ્ધાન અથવા આત્મરૂચિ ન કરતો થકો ગુણને પ્રાપ્ત નથી કરતો.

(પ્રશ્ન) કોની

(ઉત્તર) જ્ઞાનની.

(પ્રશ્ન) જ્ઞાનનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર રૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન (તે જ્ઞાનની શ્રદ્ધા નથી કરતો)

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી શ્રદ્ધા નથી કરતો ?

(ઉત્તર) દર્શન, મોહનીય તથા ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષયનો અભાવ હોવાથી.

(પ્રશ્ન) તે અભાવ પણ કયા કારણથી હોય છે.

(ઉત્તર) અભવ્યપણાને કારણે દર્શન-ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય નથી હોતા.

ફરી શિષ્ય પૂછે છે કે-અભવ્યને ધર્મનું શ્રદ્ધાન તો હોય છે; છતાં ‘ તેને શ્રદ્ધાન નથી ’ એમ કેમ કહ્યું ? તેનો ઉત્તર હવે કહે છે:-

તે ધર્મને શ્રદ્ધે, પ્રતીત, રુચિ અને સ્પર્શન કરે,
તે ભોગહેતુ ધર્મને, નહિ કર્મક્ષયના હેતુને ૨૭૫.

ગાથાર્થ:- [સઃ] તે (અભવ્ય જીવ) [ભોગનિમિત્તં ધર્મ] ભોગના નિમિત્તરૂપ ધર્મને જ [શ્રદ્ધાતિ ચ] શ્રદ્ધે છે, [પ્રત્યેતિ ચ] તેની જ પ્રતીત કરે છે, [રોચયતિ ચ] તેની જ રુચિ કરે છે [તથા પુનઃ સ્પૃશતિ ચ] અને તેને જ સ્પર્શે છે, [ન તુ કર્મક્ષયનિમિત્તમ્] પરંતુ કર્મક્ષયના નિમિત્તરૂપ ધર્મને નહિ. (કર્મક્ષયના નિમિત્તરૂપ ધર્મને નથી શ્રદ્ધતો, નથી તેની પ્રતીતિ કરતો, નથી તેની રુચિ કરતો અને નથી તેને સ્પર્શતો.)

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૫)

ઉત્થાનિકા : તેને (અભવ્યને) પુણ્યરૂપ ધર્મનું શ્રદ્ધાન તો હોય છે પછી તેને શ્રદ્ધાન નથી તેમ કેમ કહો છો ?

તાત્પર્યવૃત્તિ : શ્રદ્ધાન કરે છે. અને જ્ઞાનરૂપથી પ્રતીતિ કરે છે, જાણે છે અને વિશેષરૂપથી શ્રદ્ધાનરૂપ રૂચિ પણ કરે છે તથા અનુષ્ઠાનરૂપથી સ્પર્શ પણ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા ધર્મનું ? (શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, અનુષ્ઠાન કરે છે ?)

(ઉત્તર) અહમિન્દ્રાદિ પદની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ માનીને ભોગ તથા આકાંક્ષારૂપથી પુણ્યરૂપ ધર્મનું (શ્રદ્ધાન, જ્ઞાનને આચરણ કરે છે)

પરંતુ તે કર્મ ક્ષયના નિમિત્તરૂપ શુદ્ધાત્માનુભવ લક્ષણરૂપ નિશ્ચય ધર્મનું શ્રદ્ધાન પ્રતીતિ, રૂચિ અને આચરણ નથી કરતો.

હવે પૂછે છે કે “ નિશ્ચયનય વડે નિષેધ્ય (અર્થાત્ નિષેધાવાયોગ્ય) જે વ્યવહારનય, અને વ્યવહારનયનો નિષેધક જે નિશ્ચયનય-તે બન્ને નયો કેવા છે ? ” એવું પૂછવામાં આવતાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયનું સ્વરૂપ કહે છે:-

‘ આચાર ’ આદિ જ્ઞાન છે, જીવાદિ દર્શન જાણવું,
ષટ્જીવનિકાય ચરિત છે, -એ કથન નય વ્યવહારનું. ૨૭૬.
મુજ આત્મ નિશ્ચય જ્ઞાન છે, મુજ આત્મ દર્શન-ચરિત છે,
મુજ આત્મ પ્રત્યાખ્યાન ને મુજ આત્મ સંવર-યોગ છે. ૨૭૭.

ગાથાર્થ:- [આચારાદિ] આચારાંગ આદિ શાસ્ત્રો તે [જ્ઞાન] જ્ઞાન છે, [જીવાદિ] જીવ આદિ તત્ત્વો તે [દર્શનં વિજ્ઞેયમ્ ચ] દર્શન જાણવું [ચ] અને [ષટ્જીવનિકાયં] છ જીવ-નિકાય તે [ચરિત્રં] ચારિત્ર છે- [તથા તુ] એમ તો [વ્યવહારઃ મળતિ] વ્યવહારનય કહે છે.

[ખલુ] નિશ્ચયથી [મમ આત્મા] મારો આત્મા જ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન છે, [મે આત્મા] મારો આત્મા જ [દર્શનં ચરિત્રં ચ] દર્શન અને ચારિત્ર છે, [આત્મા] મારો આત્મા જ [પ્રત્યાખ્યાનમ્] પ્રત્યાખ્યાન છે, [મે આત્મા] મારો આત્મા જ [સંવરઃ યોગઃ] સંવર અને યોગ (-સમાધિ, ધ્યાન) છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૬ - ૨૭૭)

ઉત્થાનિકા : હવે પૂછે છે કે તે વ્યવહાર અને નિશ્ચય બન્ને પ્રતિષેધ્ય અને પ્રતિષેધક કેવી રીતે છે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ : આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, આદિ અગિયાર અંગ સુધીના શબ્દ શાસ્ત્ર જ્ઞાનનું આશ્રયપણું હોવાને કારણે વ્યવહારથી જ્ઞાન છે. જીવાદિ નવ પદાર્થ શ્રદ્ધાનો વિષય છે. તેનો સમ્યક્ત્વના માટે આશ્રયપણું કે નિમિત્તપણું હોવાથી વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ છે. છ પ્રકારના જીવો નિકાયની રક્ષા કરવી તે ચારિત્ર છે. તેનું આશ્રયપણું હોવાથી કે હેતુપણું હોવાથી તે વ્યવહારે ચારિત્ર છે. આ રીતે પરાશ્રિતપણારૂપ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ કહેવામાં આવેલ છે.

સ્વશુદ્ધાત્મા જ જ્ઞાનનો આશ્રય કે કારણ હોવાથી નિશ્ચયનયથી મારું સમ્યક્જ્ઞાન છે. શુદ્ધાત્મા જ સમ્યક્દર્શનનો આશ્રય કે કારણ હોવાથી નિશ્ચયથી સમ્યક્દર્શન છે. શુદ્ધાત્મા જ ચારિત્રનો આશ્રય કે કારણ હોવાથી નિશ્ચયથી સમ્યક્ચારિત્ર છે. શુદ્ધાત્મા જ રાગાદિના પરિત્યાગ લક્ષણરૂપ પ્રત્યાખ્યાનનો આશ્રય કે કારણ હોવાથી નિશ્ચયથી પ્રત્યાખ્યાન છે. શુદ્ધાત્મા જ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિના બળથી હર્ષ-વિષાદ આદિના નિરોધ લક્ષણરૂપ સંવરનો આશ્રય કે કારણ હોવાથી નિશ્ચયથી સંવર છે. શુદ્ધાત્મા જ શુભ-અશુભ ચિંતા નિરોધ લક્ષણ પરમ ધ્યાન શબ્દથી વાચ્ય યોગના આશ્રય કે હેતુ હોવાથી નિશ્ચયથી પરમયોગ છે. આ પ્રકારે શુદ્ધાત્માના આશ્રયથી જ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ જાણવો જોઈએ. આ રીતે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ તથા નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. ત્યાં નિશ્ચય પ્રતિષેધક છે અને વ્યવહાર પ્રતિષેધ્ય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી છે ?

(ઉત્તર) નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત જીવોનો નિયમથી મોક્ષ થાય છે પરંતુ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત (જીવો) નો મોક્ષ થાય અથવા ન પણ થાય.

(પ્રશ્ન) એમ કેમ છે ? કે વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિતનો મોક્ષ થાય કે ન પણ થાય ?

(ઉત્તર) જો મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષયના નિમિત્તથી શુદ્ધાત્માને જ ઉપાદેય કરીને વર્તે છે તો તો મોક્ષ થાય છે અને જો સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ આદિનો અભાવ હોવા પર શુદ્ધાત્માને ઉપાદેય કરીને નથી વર્તતો તો મોક્ષ નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તે પણ કયા કારણથી મોક્ષ નથી થતો ?

(ઉત્તર) કેમકે સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ આદિનો અભાવ હોવાથી અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ

આત્માને ઉપાદેય કરીને વર્તતો નથી, શ્રદ્ધાન નથી કરતો. તે કારણથી મોક્ષ નથી થતો.

પરંતુ જે તે પ્રકારના (શુદ્ધાત્માના) આત્માને ઉપાદેય કરીને શ્રદ્ધાન કરે છે તેને સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમાદિ વિદ્યમાન હોય છે. તે ભવ્ય છે. અને જેને પૂર્વે કહેલા શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ ઉપાદેય નથી હોતું તેને સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમાદિ પણ વિદ્યમાન નથી હોતો. એટલા માટે તેને મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવો જોઈએ. આ કારણથી અભવ્ય જીવને મિથ્યાત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ આદિ ક્યારેય પણ સંભવ નથી હોતો એમ ભાવાર્થ છે.

એટલા માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ નિશ્ચયમાં સ્થિર થઈને (વ્યવહાર) ત્યાગવા યોગ્ય છે. અથવા તો ત્રિગુણિ અવસ્થામાં વ્યવહાર સ્વયમેવ રહેતો નથી એવો તાત્પર્ય અર્થ છે.

આ પ્રકારે નિશ્ચયનય દ્વારા વ્યવહારનય નિષિદ્ધ છે એવું કથન કરવાવાળા છ ગાથા સૂત્રો દ્વારા પાંચમું સ્થળ પૂર્ણ થયું.

ઉપરના પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે આચાર્યભગવાન ગાથા કહે છે:-

જ્યમ સ્ફટિકમણિ છે શુદ્ધ, રક્તરૂપે સ્વયં નહિ પરિણમે,
પણ અન્ય જે રક્તાદિ દ્રવ્યો તે વડે રાતો બને; ૨૭૮.
ત્યમ ' જ્ઞાની ' પણ છે શુદ્ધ, રાગરૂપે સ્વયં નહિ પરિણમે,
પણ અન્ય જે રાગાદિ દોષો તે વડે રાગી બને. ૨૭૯.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [સ્ફટિકમણિ:] સ્ફટિકમણિ [શુદ્ધ:] શુદ્ધ હોવાથી [રાગાદિ:] રાગાદિરૂપે (રતાશ-આદિરૂપે) [સ્વયં] પોતાની મેળે [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [તુ] પરંતુ [અન્યૈ: રક્તાદિભિ: દ્રવ્યૈ:] અન્ય રક્ત આદિ દ્રવ્યો વડે [સ:] તે [રજ્યતે] રક્ત (- રાતો) આદિ કરાય છે, [એવં] તેમ [જ્ઞાની] જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મા [શુદ્ધ:] શુદ્ધ હોવાથી [રાગાદિ:] રાગાદિરૂપે [સ્વયં] પોતાની મેળે [ન પરિણમતે] પરિણમતો નથી [તુ] પરંતુ [અન્યૈ: રાગાદિભિ: દોષૈ:] અન્ય રાગાદિ દોષો વડે [સ:] તે [રજ્યતે] રાગી આદિ કરાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૭૮ - ૨૭૯)

ઉત્થાનિકા : હવે રાગાદિ વાસ્તવમાં કર્મબંધના કારણ કહ્યા છે. તે રાગાદિ ભાવોનું શું કારણ છે એવો પ્રશ્ન પૂછતા તેનો ઉત્તર કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે નિર્મળ સ્ફટિકમણી બાહ્ય ઉપાધિ સંયોગ વગર સ્વયં લાલ આદિ ભાવરૂપથી પરિણમિત નથી થતો. પછી જ (સંયોગ થતાં જ) તે રંગ રૂપ પરિણમન કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ? (રંગરૂપ પરિણમે છે ?)

(ઉત્તર) જપા પુષ્પ આદિ બાહ્યરૂપ બીજા દ્રવ્યના દ્વારા (પરિણમે છે) આ પ્રકારે આ દૃષ્ટાંતથી જ્ઞાની શુદ્ધ હોતો થકો સ્વયં નિરૂપાધિ ચિત્ત્યમત્કાર સ્વભાવરૂપ પરિણમન કરે છે. જપા પુષ્પની

જગ્યાએ કર્મોદયરૂપ ઉપાધિ વગર રાગાદિ વિભાવરૂપથી પરિણમન નથી કરતો. બાદમાં (કર્મોદય ઉપાધિના સદ્ભાવમાં) સહજ સ્વચ્છભાવથી ચ્યુત થયો થકો તે જ જ્ઞાની રાગી થાય છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ? (રાગી થાય છે)

(ઉત્તર) અન્ય (જુદા) કર્મોદય નિમિત્તથી રાગાદિ દોષ પરિણામ દ્વારા (રાગી થાય છે)

આથી જણાય છે કે રાગાદિ ભાવ કર્મોદય જન્ય છે પરંતુ જ્ઞાની જીવ જન્ય નથી આ પ્રકારે સિદ્ધાંત થયો.

હવે, એ પ્રમાણે જ ગાથામાં કહે છે:-

કદી રાગદ્વેષવિમોહ અગર કષાયભાવો નિજ વિષે,

જ્ઞાની સ્વયં કરતો નથી, તેથી ન તત્કારક ઠરે. ૨૮૦.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાની] જ્ઞાની [રાગદ્વેષમોહં] રાગદ્વેષમોહને [વા કષાયભાવં] કે કષાયભાવને [સ્વયમ્] પોતાની મેળે [આત્મનઃ] પોતામાં [ન ચ કરોતિ] કરતો નથી [તેન] તેથી [સઃ] તે, [તેષાં ભાવાનામ્] તે ભાવોનો [કારકઃ ન] કારક અર્થાત્ કર્તા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૦)

ઉત્થાનિકા : આ પ્રકારે ચિદાનંદ એક લક્ષણરૂપ સ્વસ્વભાવને જાણતો થકો જ્ઞાની રાગાદિ કરતો નથી તેથી નવીન રાગાદિની ઉત્પત્તિના કારણભૂત કર્મોનો કર્તા નથી થતો એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જ્ઞાની નથી કરતો.

(પ્રશ્ન) કોને ? (નથી કરતો)

(ઉત્તર) રાગાદિ દોષોથી રહિત એવા શુદ્ધ સ્વભાવથી જુદા રાગ, દ્વેષ, મોહને અથવા ક્રોધાદિ કષાયભાવને (જ્ઞાની નથી કરતો)

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે નથી કરતો ?

(ઉત્તર) સ્વયં શુદ્ધાત્મ ભાવથી કર્મોદયને સહકારી કારણ વગર (નિમિત્ત કારણ વગર નથી કરતો)

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધથી (કયા કારણથી) ?

(ઉત્તર) આત્માના સંબંધથી (આત્માના આશ્રયના કારણથી) આ કારણથી તે સમ્યગ્જ્ઞાની તે રાગાદિભાવોનો કર્તા નથી.

હવે આ અર્થની ગાથા કહે છે:-

પણ રાગ-દ્વેષ-કષાયકર્મનિમિત્ત થાયે ભાવ જે,

તે-રૂપ જે પ્રણમે, ફરી તે બાંધતો રાગાદિને. ૨૮૧.

ગાથાર્થ:- [રાગે ચ દ્વેષે ચ કષાયકર્મસુ ચ એવ] રાગ, દ્વેષ અને કષાયકર્મો હોતાં (અર્થાત્ તેમનો ઉદય થતાં) [યે ભાવાઃ] જે ભાવો થાય છે [તૈઃ તુ] તે-રૂપે [પરિણમમાનઃ] પરિણમતો અજ્ઞાની [રાગાદીન્] રાગાદિકને [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૧)

ઉત્થાનિકા : અજ્ઞાની જીવ શુદ્ધ સ્વભાવી આત્માને ન જાણતો રાગાદિ કરે છે એટલા માટે તે ભાવિ રાગાદિભાવ જનક નવીન કર્મોનો કર્તા થાય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : રાગ, દ્વેષ કષાયરૂપ દ્રવ્યકર્મોનો ઉદય થવા પર પોતાના સ્વભાવથી ચ્યુત થઈને તે ઉદયના નિમિત્તે જીવમાં રાગાદિભાવ પરિણામ થાય છે તે પ્રત્યયો વડે કરવામાં આવેલ રાગાદિ હું હું તે પ્રકારે અભેદરૂપથી હું હું એવી શ્રદ્ધા કરીને પરિણમન કરતો થકો (જીવ) ફરીથી ભાવિ રાગાદિરૂપ પરિણામોના ઉત્પાદક દ્રવ્યકર્મોને બાંધે છે એટલા માટે તે રાગાદિ પરિણામોનો અજ્ઞાની જીવ કર્તા હોય છે.

“ તેથી આમ ઈર્યુ (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત કારણથી નીચે પ્રમાણે નક્કી થયું) ” એમ હવે કહે છે:-

એમ રાગ-દ્વેષ-કષાયકર્મનિમિત્ત થાયે ભાવ જે,
તે-રૂપ આત્મા પરિણમે, તે બાંધતો રાગાદિને. ૨૮૨.

ગાથાર્થ:- [રાગે ચ દ્વેષે ચ કષાયકર્મસુ ચ એવ] રાગ, દ્વેષ અને કષાયકર્મો હોતાં (અર્થાત્ તેમનો ઉદય થતાં) [યે ભાવાઃ] જે ભાવો થાય છે [તૈઃ તુ] તે-રૂપે [પરિણમમાનઃ] પરિણમતો થકો [ચેતયિતા] આત્મા [રાગાદીન્] રાગાદિકને [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૨)

ઉત્થાનિકા : તે જ અર્થને દૃઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વ ગાથામાં ‘હું રાગાદિ હું’ એવું અભેદરૂપથી પરિણમન કરતો થકો (જીવ) તે રાગાદિભાવોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા નવા દ્રવ્યકર્મોને બાંધે છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ ત્યાં શુદ્ધાત્મભાવનાના રહિતપણાના કારણે ‘રાગ મારો છે’ એવા પ્રકારના સંબંધરૂપથી પરિણમન કરતો થકો (જીવ) તે નવીન કર્મોને બાંધે છે, એટલું વિશેષ છે.

તેનો કંઈક વિસ્તાર આ પ્રકારે છે.

જ્યાં મોહ, રાગ, દ્વેષની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે ત્યાં મોહ શબ્દથી દર્શનમોહ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ આદિનું જનક-ઉત્પન્ન કરવાવાળું જાણવું જોઈએ. અને રાગદ્વેષ શબ્દથી ક્રોધાદિ કષાયને

ઉત્પન્ન કરવાવાળું ચારિત્રમોહ જાણવું જોઈએ.

અહીં શિષ્ય કહે છે મોહ શબ્દથી મિથ્યાત્વાદિનું જનક ઉત્પન્ન કરવાવાળું દર્શનમોહ છે એમાં દોષ નથી (પરંતુ) રાગદ્વેષ શબ્દથી ચારિત્રમોહ છે તે કેવી રીતે કહેવામાં આવે છે આવા પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે કષાય વેદનીય નામક ચારિત્ર મોહનીયમાં ક્રોધ અને માન તો દ્વેષરૂપ છે, દ્વેષના ઉત્પાદક હોવાથી તથા માયા અને લોભ રાગરૂપ છે. રાગના ઉત્પાદક હોવાથી નોકષાય વેદનીય નામક ચારિત્ર મોહનીયમાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ તથા નપુંસકવેદ આ ત્રણ તથા હાસ્ય, રતિ આદિ પાંચ નોકષાય રાગરૂપ છે કેમકે રાગના ઉત્પાદક છે અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા નામના ચાર નોકષાય દ્વેષરૂપ છે કેમકે તે દ્વેષના ઉત્પાદક છે. આ અભિપ્રાયથી મોહ શબ્દથી દર્શનમોહ-મિથ્યાત્વ કહેવામાં આવે છે તથા રાગદ્વેષ શબ્દથી ચારિત્ર મોહ (કહેવામાં આવે છે) એમ સર્વત્ર જાણવું જોઈએ. આ રીતે કર્મબંધનું કારણ રાગાદિ છે અને રાગાદિનું કારણ નિશ્ચયથી કર્મનો ઉદય છે પરંતુ જ્ઞાની જીવ નથી આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સાતમા સ્થાનમાં પાંચ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે આત્મા રાગાદિકનો અકારક જ શી રીતે છે ? તેનું સમાધાન (આગમનું પ્રમાણ આપીને) કરે છે:-

અણપ્રતિક્રમણ દ્વયવિધ, અણપચખાણ પણ દ્વયવિધ છે,
-આ રીતના ઉપદેશથી વર્ણ્યો અકારક જીવને. ૨૮૩.
અણપ્રતિક્રમણ બે-દ્રવ્યભાવે, એમ અણપચખાણ છે,
-આ રીતના ઉપદેશથી વર્ણ્યો અકારક જીવને. ૨૮૪.
અણપ્રતિક્રમણ વળી એમ અણપચખાણ દ્રવ્યનું, ભાવનું,
આત્મા કરે છે ત્યાં લગી કર્તા બને છે જાણવું. ૨૮૫.

ગાથાર્થ:- [અપ્રતિક્રમણ] અપ્રતિક્રમણ [દ્વિવિધમ્] બે પ્રકારનું [તથા એવ] તેમ જ [અપ્રત્યાખ્યાન] અપ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારનું [વિજ્ઞેયમ્] જાણવું;- [એતેન ઉપદેશેન ચ] આ ઉપદેશથી [ચેતયિતા] આત્મા [અકારકઃ વર્ણિતઃ] અકારક વર્ણવવામાં આવ્યો છે. [યાવત્] જ્યાં સુધી [આત્મા] આત્મા [દ્રવ્યભાવયોઃ] દ્રવ્યનું અને ભાવનું [અપ્રતિક્રમણમ્ ચ અપ્રત્યાખ્યાન] અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાન [કરોતિ] કરે છે [તાવત્] ત્યાં સુધી [સઃ] તે [કર્તા ભવતિ] કર્તા થાય છે [જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૩ થી ૨૮૫)

ઉત્થાનિકા : હવે સમ્યક્જ્ઞાની જીવ રાગાદિનો અકારક કેવી રીતે છે એવો પ્રશ્ન થતાં તેનો

ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પૂર્વકાળમાં અનુભવ કરેલ વિષયનો અનુભવ કરવારૂપ રાગાદિનું સ્મરણ કરવું એ અપ્રતિક્રમણ છે. તે બે પ્રકારનું છે. ભાવિકાળમાં થવાવાળા રાગાદિના વિષયોની આકાંક્ષારૂપ અપ્રત્યાખ્યાન પણ તે જ પ્રકારે બે પ્રકારનું જાણવું જોઈએ. આ પ્રકારનું પરમાગમના ઉપદેશથી (તેવું) જાણવું થાય છે.

(પ્રશ્ન) શું જાણવું થાય છે ?

(ઉત્તર) કે વાસ્તવમાં ચેતિયતા આત્મા બે પ્રકારના અપ્રતિક્રમણ તથા બે પ્રકારના અપ્રત્યાખ્યાનથી રહિતપણાને કારણે કર્મનો અકર્તા હોય છે.

દ્રવ્ય-ભાવરૂપથી અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાન બે પ્રકારે હોય છે. તે જ બંધનું કારણ છે. એવો આગમનો ઉપદેશ છે. તે ઉપદેશથી જાણવાનું થાય છે.

(પ્રશ્ન) શું જાણવું થાય છે ?

(ઉત્તર) કે દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાનથી પરિણમિત અને શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ચ્યુત જે એવો અજ્ઞાની જીવ છે તે કર્મનો કર્તા છે. તેનાથી વિપરીત ચેતિયતા અર્થાત્ જ્ઞાની તેનો અકર્તા છે. આ જ અર્થને દૃઢ કરે છે. જેટલો કાળ દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ નિર્વિકાર સ્વસંવેદન લક્ષણરૂપ પ્રત્યાખ્યાન નથી તેટલો કાળ દ્રવ્યરૂપ તથા ભાવરૂપ અપ્રતિક્રમણ કરે છે તેટલો કાળ પરમ સમાધિના અભાવને કારણે તે અજ્ઞાની જીવ કર્મોનો કર્તા થાય છે એમ જાણવું જોઈએ.

કંઈક વધુ કહે છે - અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાનવાળા કર્મોના કર્તા (અજ્ઞાની) છે પરંતુ જ્ઞાની જીવ (કર્મોનો કર્તા) નથી જો જીવ જ કર્તા છે તો સદાય કર્તૃત્વ (નો પ્રસંગ) આવે છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (સદા કર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવે છે ?)

(ઉત્તર) કેમકે જીવ સદા જ વિદ્યમાન હોય છે.

રાગાદિ વિકલ્પરૂપ અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાન અનિત્ય છે અને તે સ્વસ્થભાવ આત્મ સ્થિરતાથી ચ્યુત થવાવાળા જીવને હોય છે પરંતુ તે કાયમ નથી હોતા.

(પ્રશ્ન) તેનાથી શું સિદ્ધ થયું ?

(ઉત્તર) (એમ કે) જ્યારે જીવ સ્વસ્થભાવથી ચ્યુત થયો થકો અપ્રતિક્રમણ તથા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ પરિણમન કરે છે ત્યારે કર્મોનો કર્તા છે. સ્વસ્થભાવમાં સ્થિત હોવા પર અકર્તા છે એમ ભાવાર્થ છે. આ પ્રકારે અજ્ઞાની જીવની પરિણતિરૂપ અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાન બંધનું કારણ છે. પરંતુ જ્ઞાની જીવ બંધનો કર્તા નથી આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી આઠમા સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન રહિત જીવોનો જે બંધ

કહેવામાં આવેલ છે તે ત્યાગવા યોગ્ય. સંપૂર્ણ નરકાદિ દુઃખનું કારણ હોવાથી હેય છે. તે બંધના વિનાશનેમાટે વિશેષ ભાવના કરે છે.

હું સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ એક સ્વભાવી છું, નિર્વિકલ્પ છું, ઉદાસીન છું. હું નિરંજન નિજ શુદ્ધાત્મ સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ નિશ્ચય રત્નાત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખાનુભૂતિમાત્ર લક્ષણથી સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી સંવેદન (કરવા) યોગ્ય છું ગમ્ય યા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ભરિત (પરિપૂર્ણ) અવસ્થાવાળો (હું) છું.

હું રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પંચેન્દ્રિય વિષય વ્યાપાર, મન, વચન કાય વ્યાપાર, ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મ નોકર્મ, ખ્યાતિ પૂજા લાભ દ્રષ્ટ શ્રુત, . અનુભૂત ભોગ આકાંક્ષારૂપ નિદાન માયા મિથ્યા, શલ્યત્રય વગેરે સર્વ વિભાવ પરિણામોથી (હું) રહીત શૂન્ય છું. ત્રણ લોક ત્રણકાળમાં પણ મન વચન કાયા કૃત કારિત, અનુભોદનથી શુદ્ધતાથી હું અને બધા જીવ આવી રીતે શુદ્ધ છીએ એવી ભાવના કરવી જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ વધારાની ગાથા ૨૫

હવે આહાર ગ્રહણના વિષયમાં સરસ-નીરસ, માન, અપમાન આદિ ચિંતારૂપ રાગદ્વેષના કારણનો અભાવ હોવાથી આહાર ગ્રહણકૃત બંધ જ્ઞાનીને નથી હોતા એમ કહે છે.

ગાથાર્થ : અધઃકર્મ આદિ જે આ દોષ છે તે બીજાના દ્વારા કરવામાં-આવેલ બીજાનો ગુણ છે તો જ્ઞાની તેની અનુભોદના કેવી રીતે કરી શકે અર્થાત્ નથી કરી શકતો.

ટીકા : જ્ઞાની અધઃકર્મ આદિ દોષોની અનુભોદના કેવી રીતે કરી શકે ? અર્થાત્ ન કરી શકે આ પકારે બીજા ગાથાનો અર્થ છે. બીજા ગૃહસ્થ વડે કરાયેલ અધઃકર્માદિ દોષોની અનુભોદના જ્ઞાની કોઈ પણ રીતે નથી કરતો.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી નથી કરતો ?

(ઉત્તર) કેમકે નિર્વિકલ્પ સમાધિ હોવાથી તેને આહાર સંબંધી મન, વચન, કાય અને કૃત કારક અનુભોદનનો અભાવ હોય છે. આ પ્રકારે અધઃકર્મનું વ્યાખ્યાન કરવાવાળી બે ગાથા પૂરી થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ વધારાની ગાથા - ૨૬

આ અધઃકર્મ તથા ઔદશિક પુદ્ગલદ્રવ્ય છે જે સદાય અચેતન કહેવામાં આવેલ છે તે મારા દ્વારા કરાયેલ કેવી રીતે હોય શકે ?

હવે દ્રવ્ય અને ભાવના નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણાનું ઉદાહરણ કહે છે:-

આધાકરમ ઇત્યાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના આ દોષ જે,

તે કેમ ' જ્ઞાની ' કરે સદૌ પરદ્રવ્યના જે ગુણ છે ? ૨૮૬.

ઉદ્દેશી તેમ જ અધઃકર્મી પૌદ્ગલિક આ દ્રવ્ય જે,

તે કેમ મુજકૃત હોય નિત્ય અજીવ ભાખ્યું જેહને ? ૨૮૭.

ગાથાર્થ:- [અધઃકર્મઘા: યે ઇમે] અધઃકર્મ આદિ જે આ [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય દોષા:] પુદ્ગલદ્રવ્યના દોષો છે (તેમને જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મા કરતો નથી;) [તાન્] તેમને [જ્ઞાની] જ્ઞાની અર્થાત્ આત્મા [કથં કરોતિ] કેમ કરે [યે તુ] કે જે [નિત્યમ્] સદા [પરદ્રવ્યગુણા:] પરદ્રવ્યના ગુણો છે ?

માટે [અધઃકર્મ ઉદ્દેશિક ચ] અધઃકર્મ અને ઉદ્દેશિક [ઇદં] એવું આ [પુદ્ગલમયમ્ દ્રવ્યં] પુદ્ગલમય દ્રવ્ય છે (તે મારું કર્યું થતું નથી;) [તત્] તે [મમ કૃતં] મારું કર્યું [કથં ભવતિ] કેમ થાય [યત્] કે જે [નિત્યમ્] સદા [અચેતનમ્ ઉક્તમ્] અચેતન કહેવામાં આવ્યું છે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૬-૨૮૭)

ઉત્થાનિકા : હવે આહાર ગ્રહણના વિષયમાં સરસ-વિરસ માન-અપમાન આદિ ચિંતારૂપ રાગદ્વેષના કારણનો અભાવ હોવાથી આહારગ્રહણ કૃત બંધ જ્ઞાનીઓને નથી હોતો એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અધઃકર્મ આદિ પુદ્ગલદ્રવ્યના જે આ દોષ છે (તે) પર (પુદ્ગલ) ના ગુણ બીજાના દ્વારા કરવામાં આવેલ કેવી રીતે માની શકાય ? અર્થાત્ નહીં (માની શકાય)

સ્વયં પોતાના બનાવવાથી ઉત્પન્ન થયેલ આહાર અધઃ કર્મ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. તે સંબંધી વ્યાખ્યાન કરે છે. અધઃકર્મ આદિ જે આ દોષ છે. કેવા છે તે દોષ ? શુદ્ધાત્માથી ભિન્ન છે તથા આહારરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી અભિન્ન છે તો ફરી તે કેવી રીતે દોષ છે ? તે જ આહારરૂપ પુદ્ગલની પચન પાયન આદિ ક્રિયારૂપ (પરિણામ) થાય છે. એટલે નિશ્ચયથી જ્ઞાની તેને કેવી રીતે કરી શકે ? અર્થાત્ નથી કરી શકતો આ પ્રથમ ગાથાનો અર્થ થયો.

ઉત્થાનિકા : આહાર ગ્રહણ પહેલા તે પાત્રના નિમિત્તથી જો કંઈપણ ભોજન પાન આદિ સંપન્ન કરવામાં આવે છે. તેને ઔદેશિક કહેવામાં આવે છે. તે ઔદેશિક દોષની સાથે તે જ (અગાઉ કહેલ) અધઃ કર્મ દોષ બે ગાથાઓ દ્વારા ફરી કહેવામાં આવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અધઃકર્મ તથા ઔદેશિક કર્મરૂપ આહાર પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. તે મારા દ્વારા કરાયો છે એ કેવી રીતે કહી શકાય ? કે જે સદા અચેતન કહેવામાં આવેલ છે. જે અધઃ કર્મરૂપ અને ઔદેશિકરૂપ આહાર પુદ્ગલદ્રવ્ય છે. અને અધઃકર્મ તથા ઔદેશિક ચેતન શુદ્ધાત્મા દ્રવ્યથી જુદાપણાથી નિત્ય અચેતન જ કહેવામાં આવેલ છે. તે મારા દ્વારા કરવામાં આવ્યો અથવા કરાવવામાં આવ્યો તે કેવી રીતે થઈ શકે છે ? અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારે નથી થઈ શકતો.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (મારા દ્વારા કરાયેલ નથી ?)

(ઉત્તર) નિશ્ચય રત્નત્રય લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાન હોવા પર આહારના વિષયમાં મન, વચન, કાય તથા કરવું કરાવવું અને અનુમોદનનો અભાવ હોવાથી (મારા દ્વારા કરાયો નથી)

આ પ્રકારે ઔદેશિક વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી બે ગાથાઓ પૂરી થઈ. અહીં એવો અભિપ્રાય છે.

પછી (ભવિષ્યમાં) પૂર્વમાં (ભૂતકાળમાં) તથા વર્તમાનકાળમાં યોગ્ય આહારના વિષયમાં મન, વચન, કાયા, કૃત કારિત અનુમોદન રૂપ નવ વિકલ્પથી જે રહિત શુદ્ધ છે તે સમ્યક્જ્ઞાની જીવોને પરકૃત આહાર આદિના વિષયમાં બંધ નથી થતો અને જો પરકીય પરિણામથી બંધ થાય છે તો કોઈ પણ કાળે નિર્વાણ-મોક્ષ ન થઈ શકે, કહ્યું પણ છે કે :

નવ પ્રકારથી ભવિષ્ય, ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળમાં મન, વચન, કાયા, કરવું, કરાવવું ને અનુમોદવારૂપથી જે શુદ્ધ છે (જ્ઞાની છે) એવો જીવ જો બીજાના સુખ-દુઃખને નિમિત્ત કરીને કર્મોને બાંધે છે તો કોઈને પણ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ ન થાય. આ પ્રકારે જ્ઞાનીઓને આહાર ગ્રહણ કરવા છતાં બંધ નથી આ કથનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્રો દ્વારા છઠ્ઠું સ્થળ પૂરું થયું.

આ પ્રકારે શ્રી જયસેનઆચાર્ય કૃત શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળી તાત્પર્યવૃત્તિ નામક સમયસારની વ્યાખ્યામાં પૂર્વ કહેલ ક્રમથી મિથ્યાદૃષ્ટિ અને સમ્યક્દૃષ્ટિના કથન કરવાવાળી દશ ગાથાઓ. નિશ્ચય હિંસાના કથન કરવાવાળી સાત ગાથાઓ, નિશ્ચયથી રાગાદિ વિકલ્પ જ હિંસા છે એવા કથન કરવાવાળી છ ગાથાઓ, વ્રત, અવ્રત, પુણ્ય, પાપ બંધના કારણ છે એવા કથન કરવાવાળી પંદર ગાથાઓ. નિશ્ચયનયમાં રહીને વ્યવહાર છોડવા લાયક છે એવા કથનની મુખ્યતાથી છ ગાથાઓ પિંડ શુદ્ધિની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાઓ નિશ્ચયનયથી રાગાદિ કર્મોદય જનિત છે તેવા કથનની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ અને નિશ્ચયનયથી અપ્રતિક્રમણ અને અપ્રત્યાખ્યાન બંધના કારણ છે તે કથન કરવાવાળી ત્રણ ગાથાઓ છે.

આવી રીતે ૫૬ ગાથાઓના સમુદાયમાં આઠ અંતર અધિકાર દ્વારા આઠમો બંધ અધિકાર પૂરો થયો.

પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે તેમ જાણવાનું તાત્પર્ય વીતરાગતા છે, ભગવાને દીધું છે તેમ થશે તેનું તાત્પર્ય પણ વીતરાગતા છે. જે કાળે જે થાય તે કાળે તે જ તેનું પ્રાપ્ત કાર્ય છે. પરમાણુમાં જે કાળે જે કાર્ય થાય તે જ તેનું પ્રાપ્ત કાર્ય છે અને તે સંબંધીનું તે સમયે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનનું પ્રાપ્ત કાર્ય છે. આમ જાણતાં જ્ઞાતા ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે, અકર્તા થાય છે ને વીતરાગતા પ્રગટે છે-એ તેનું તાત્પર્ય છે.

પ્રશ્ન :- એક બાજુ પર્યાય ક્રમબદ્ધ કહો છો અને બીજી બાજુ પર્યાય ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવવાનું કહો છો ?

ઉત્તર :- પર્યાય ક્રમબદ્ધ થાય છે એમ જાણે તો પર્યાયનું કર્તૃત્વ છૂટીને અકર્તા સ્વભાવી દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે. ક્રમબદ્ધ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને ક્રમબદ્ધનો નિર્ણય નથી થતો. દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ કરે ત્યારે ક્રમબદ્ધનો સાચો નિર્ણય થાય છે. ક્રમબદ્ધ છે એ તો સર્વજ્ઞનો પ્રાણ છે.

(આત્મધર્મ અંક-૪૪૦, જૂન-૧૯૮૦, પૃષ્ઠ ૩૦)

મોક્ષ અધિકાર

હવે, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય છે તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ તો, જે જીવ બંધનો છેદ કરતો નથી પરંતુ માત્ર બંધના સ્વરૂપને જાણવાથી જ સંતુષ્ટ છે તે મોક્ષ પામતો નથી-એમ કહે છે:-

જ્યમ પુરુષ કો બંધન મહીં પ્રતિબદ્ધ જે ચિરકાળનો,
તે તીવ્ર-મંદ સ્વભાવ તેમ જ કાળ જાણે બંધનો, ૨૮૮.
પણ જો કરે નહિ છેદ તો ન મુકાય, બંધનવશ રહે,
ને કાળ બહુયે જાય તોપણ મુક્ત તે નર નહિ બને; ૨૮૯.
ત્યમ કર્મબંધનનાં પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ, અનુભાગને
જાણે છતાં ન મુકાય જીવ, જો શુદ્ધ તો જ મુકાય છે. ૨૯૦.

ગાથાર્થ:- [યથા નામ] જેવી રીતે [બન્ધનકે] બંધનમાં [ચિરકાલપ્રતિબદ્ધ:] ઘણા કાળથી બંધાયેલો [કશ્ચિત્ પુરુષ:] કોઈ પુરુષ [તસ્ય] તે બંધનના [તીવ્રમન્દસ્વભાવં] તીવ્ર-મંદ (આકરા-ઢીલા) સ્વભાવને [કાલં ચ] અને કાળને (અર્થાત્ આ બંધન આટલા કાળથી છે એમ) [વિજાનાતિ] જાણે છે, [યદિ] પરંતુ જો [ન અપિ છેદં કરોતિ] તે બંધનને પોતે કાપતો નથી [તેન ન મુચ્યતે] તો તેનાથી છૂટતો નથી [તુ] અને [બન્ધનવશ: સન્] બંધનવશ રહેતો થકો [બહુકેન અપિ કાલેન] ઘણા કાળે પણ [સ: નર:] તે પુરુષ [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] બંધનથી છૂટવારૂપ મોક્ષને પામતો નથી; [ઇતિ] તેવી રીતે જીવ [કર્મબન્ધનનાં] કર્મ-બંધનોનાં [પ્રદેશસ્થિતિપ્રકૃતિમ્ એવમ્ અનુભાગમ્] પ્રદેશ, સ્થિતિ, પ્રકૃતિ તેમ જ અનુભાગને [જાનન્ અપિ] જાણતાં છતાં પણ [ન મુચ્યતે] (કર્મબંધથી) છૂટતો નથી, [ચ યદિ સ: એવ શુદ્ધ:] પરંતુ જો પોતે (રાગાદિને દૂર કરી) શુદ્ધ થાય [મુચ્યતે] તો જ છૂટે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૮ થી ૨૯૦)

ઉત્થાનિકા : વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના અવલંબનથી બંધ અને આત્માનું પૃથક્કરણ મોક્ષ છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારે કોઈ પુરુષ બંધનમાં ઘણાં સમયથી બંધાયેલો છે અને તે બંધનના તીવ્ર-મંદ સ્વભાવને જાણે છે અને દિવસ, મહિના આદિ કાળને જાણે છે-આ પ્રકારે પહેલી ગાથા થઈ.

જાણતો થકો પણ અગર (તે) બંધનો છેદ નથી કરતો, તો તે છૂટતો નથી. તેથી કર્મબંધથી વિશેષરૂપથી નહિ છૂટતો થકો પુરુષ ઘણા કાળમાં પણ મોક્ષને પ્રાપ્ત નથી કરતો. આ પ્રકારે બે ગાથાઓ દ્વારા દૃષ્ટાંત સમાપ્ત થયું.

હવે, આ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ-ઉત્તર પ્રકૃતિઓના ભેદવાળા કર્મબંધનોના પ્રદેશ, પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અને અનુભાગને જાણતો થકો પણ (તે) કર્મોથી છૂટતો નથી. જ્યારે મિથ્યાત્વ, રાગાદિથી રહિત થાય છે, ત્યારે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ પરમાત્મ સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે અને સર્વ કર્મબંધનોથી મુક્ત થાય છે. અથવા પાઠાંતર આ પ્રકારે છે. અને જો કર્મોથી છૂટે છે તો,

(પ્રશ્ન) શું કરે છે ?

(ઉત્તર) છેદે છે.

(પ્રશ્ન) કોને છેદે છે ?

(ઉત્તર) સર્વે કર્મબંધનોને છેદે છે. આ વ્યાખ્યાનથી જે પ્રકૃતિ આદિ બંધના પરિજ્ઞાન માત્રથી સંતોષાય છે તેમને સમજાવવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે (સમજાવવામાં આવે છે) ?

(ઉત્તર) બંધના પરિજ્ઞાન માત્રથી, સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિરૂપ વીતરાગ ચારિત્ર રહિત જીવોને સ્વર્ગાદિ સુખના નિમિત્તરૂપ પુણ્યબંધ થાય છે, પરંતુ મોક્ષ નથી થતો. આ પ્રકારે દૃષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ. આ વ્યાખ્યાનથી કર્મબંધના પ્રપંચની રચનાના વિષયના ચિંતનમાત્ર પરિજ્ઞાનથી જે સંતોષાય છે તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે.

બંધના વિચાર કર્યા કરવાથી પણ બંધ કપાતો નથી એમ હવે કહે છે:-

બંધન મહીં જે બદ્ધ તે નહિ બંધચિંતાથી છૂટે,

ત્યમ જીવ પણ બંધો તણી ચિંતા કર્યાથી નવ છૂટે. ૨૯૧.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [બન્ધનબદ્ધઃ] બંધનથી બંધાયેલો પુરુષ [બન્ધાન્ ચિન્તયન્] બંધોના વિચાર કરવાથી [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામતો નથી (અર્થાત્ બંધથી છૂટતો નથી), [તથા] તેમ [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [બન્ધાન્ ચિન્તયન્] બંધોના વિચાર કરવાથી [વિમોક્ષમ્ ન પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૧)

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારે બંધનથી બંધાયેલો કોઈ પુરુષ બંધનનું ચિંતન કરતો થકો મોક્ષ નથી પામતો, તે પ્રકારે જીવ પણ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશબંધનું ચિંતન કરતો થકો નિજશુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિસ્વરૂપ મોક્ષ નથી પામતો.

આનું થોડું વિશેષ કહે છે :- સમસ્ત શુભ-અશુભ બાહ્ય દ્રવ્યના અવલંબનથી રહિત ચિદાનંદ એક શુદ્ધાત્માના અવલંબન સ્વરૂપ વીતરાગ ધર્મધ્યાન તથા શુકલધ્યાન રહિત જીવ, બંધ પ્રપંચ રચનાના ચિંતનરૂપ સરાગ ધર્મધ્યાનરૂપ શુભોપયોગથી સ્વર્ગાદિક સુખનું કારણ (એવું) પુણ્યબંધ

પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ મોક્ષ પ્રાપ્ત નથી કરતો, એવો ભાવાર્થ છે.

“ (જો બંધના સ્વરૂપના જ્ઞાનમાત્રથી પણ મોક્ષ નથી અને બંધના વિચાર કરવાથી પણ મોક્ષ નથી) તો મોક્ષનું કારણ કયું છે ? ” એમ પૂછવામાં આવતાં હવે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે:-

બંધન મહી જે બદ્ધ તે નર બંધછેદનથી છૂટે,

ત્યમ જીવ પણ બંધો તણું છેદન કરી મુક્તિ લહે. ૨૯૨.

ગાથાર્થ:- [યથા ચ] જેમ [બન્ધનબદ્ધઃ તુ] બંધનથી બંધાયેલો પુરુષ [બન્ધાન્ છિત્વા] બંધોને છેદીને [વિમોક્ષમ્ પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામે છે, [તથા ચ] તેમ [જીવઃ] જીવ [બન્ધાન્ છિત્વા] બંધોને છેદીને [વિમોક્ષમ્ સમ્પ્રાપ્નોતિ] મોક્ષ પામે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૨)

ઉત્થાનિકા : તો પછી મોક્ષનું કારણ કોણ છે ? આવો પ્રશ્ન થવાથી પ્રત્યુત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારે બંધનથી બંધાયેલો કોઈ પુરુષ દોરડીના બંધનને, સાંકળના બંધનને અથવા લાકડાની બેડીના બંધનને-કોઈપણ બંધનને-કોઈને છેદીને, કોઈને ભેદીને, કોઈને છોડીને પોતાના વિશેષ જ્ઞાન તથા પુરુષાર્થના બળથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રકારે જીવ પણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ શસ્ત્રથી બંધને છેદીને અથવા બે પ્રકારથી (જુદા) કરી, ભેદીને, વિદારણ કરીને અને છૂટીને નિજશુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ સ્વરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રાભુત ગ્રંથમાં જે નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઘટિત નથી થતું ? કયા કારણથી ઘટિત નથી થતું એમ પૂછવા પર કહે છે કે સત્તા અવલોકનરૂપ ચક્ષુ આદિ દર્શન જે પ્રકારે જૈનમતમાં નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવ્યા છે, તે પ્રકારે બૌદ્ધમતમાં જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પણ વિકલ્પજનક છે. જૈનમતમાં તે જ્ઞાન વિકલ્પનું ઉત્પાદક નથી, પરંતુ સ્વરૂપથી જ જ્ઞાન સવિકલ્પ છે અને તે જ પ્રકારે સ્વપરપ્રકાશક છે.

(ઉત્તર) તેનું નિરાકરણ અથવા સમાધાન એ છે કે (જૈનમતમાં) જ્ઞાનને કથંચિત્ વિકલ્પરૂપ તથા કથંચિત્ નિર્વિકલ્પરૂપ કહ્યું છે.

તેનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રકારે છે. જે પ્રકારે વિષયાનંદરૂપ સરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાન સરાગ સંવિત્તિ વિકલ્પરૂપથી સવિકલ્પ છે તો પણ શેષ અનિશ્ચિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેની મુખ્યતા નથી, આ કારણથી (તે વિષયાનંદરૂપ સ્વસંવેદન) જ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ પણ કહ્યું છે. તે પ્રકારે નિજ શુદ્ધાત્મા સંપત્તિ અનુભૂતિરૂપ વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાન પણ સ્વસંવિત્તિ આકારવાળું જ્ઞાન એક દૃષ્ટિથી સવિકલ્પ પણ છે. ત્યાં બાહ્ય વિષયોના અનિશ્ચિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ તેની મુખ્યતા નથી. આ કારણથી (સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતિ) નિર્વિકલ્પ પણ કહેવામાં આવી છે અને બુદ્ધિપૂર્વક સ્વસંવિત્તિરૂપ આકારનો જે અંતર્મુખ પ્રતિભાસ હોવા છતાં પણ બાહ્ય

વિષયોનો અબુદ્ધિપૂર્વક સૂક્ષ્મવિકલ્પ પણ હોય છે, તે કારણથી જ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશિત સિદ્ધ થાય છે. આ નિર્વિકલ્પ તથા સવિકલ્પ જ્ઞાનનું તથા તે પ્રકારે જ સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાનનું કથન સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે. આનુ આગમ-અધ્યાત્મ-તર્કશાસ્ત્ર અનુસાર વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તો મહાન વિસ્તાર થાય અને તે વિસ્તાર કથન અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી નથી કર્યું. આ પ્રકારે મોક્ષપદાર્થના સંક્ષેપ સૂચન માટે પ્રથમ સ્થાનમાં સાત ગાથાઓ પૂરી થઈ.

આની પહેલી તથા બીજી પંક્તિમાં “છેતૂણ”ના સ્થાન પર અનુક્રમે “મેતૂણ એવં મુત્તળ” પાઠ ભેદ છે. બાકી બધું સમાન છે તેના આધાર પર આ ગાથાને જ આના પછીની બે ગાથાઓમાં પાઠ ભેદના રૂપમાં પ્રસ્તુત કરેલ છે. આ બે ગાથાઓ આત્મખ્યાતિમાં નથી પરંતુ કોઈ તાત્પર્યવૃત્તિમાં છે. અને કોઈકમાં નથી.

‘માત્ર આ જ (અર્થાત્ બંધનો છેદ જ) મોક્ષનું કારણ કેમ છે ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે:-

બંધો તણો જાણી સ્વભાવ, સ્વભાવ જાણી આત્મનો,
જે બંધ માંડી વિરક્ત થાયે, કર્મમોક્ષ કરે અહો ! ૨૮૩.

ગાથાર્થ:- [બન્ધાનાં સ્વભાવં ચ] બંધોના સ્વભાવને [આત્મનઃ સ્વભાવં ચ] અને આત્માના સ્વભાવને [વિજ્ઞાય] જાણીને [બન્ધેષુ] બંધો પ્રત્યે [યઃ] જે [વિરજ્યતે] વિરક્ત થાય છે, [સઃ] તે [કર્મવિમોક્ષણં કરોતિ] કર્મોથી મુકાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૮૩)

ઉત્થાનિકા : હવે શું આ જ મોક્ષમાર્ગ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ ભાવબંધનો સ્વભાવ જાણીને,
(પ્રશ્ન) કેવો જાણીને ?

(ઉત્તર) હેયતત્ત્વ તથા ઉપાદેયતત્ત્વના વિષયમાં વિપરીત અભિનેવશ થવો તેને મિથ્યાત્વ કહ્યું છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ પણાનો ભાવ થવો તે રાગાદિનો સ્વભાવ જાણીને ન કેવળ બંધનું સ્વરૂપ જાણીને પરંતુ અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનો સ્વભાવ જાણીને દ્રવ્યબંધના કારણભૂત (એવા) મિથ્યાત્વરાગાદિ ભાવબંધનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળથી જે રંજાયમાન (મલિન) નથી થતો તે કર્મનો નાશ કરે છે.

‘આત્મા અને બંધ શા વડે દ્વિધા કરાય છે (અર્થાત્ કયા સાધન વડે જુદા કરી શકાય છે) ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે:-

જીવ બંધ બન્ને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે,
પ્રજ્ઞાછીણી થકી છેદતાં બન્ને જુદા પડી જાય છે. ૨૮૪.

ગાથાર્થ:- [જીવઃ ચ તથા બન્ધઃ] જીવ તથા બંધ [નિયતાભ્યામ્ સ્વલક્ષણાભ્યાં] નિયત સ્વલક્ષણોથી (પોતપોતાનાં નિશ્ચિત લક્ષણોથી) [છિદ્યેતે] છેદાય છે; [પ્રજ્ઞાછેદનકેન] પ્રજ્ઞારૂપી છીણી વડે [છિન્નૌ તુ] છેદવામાં આવતાં [નાનાત્વમ્ આપન્નૌ] તેઓ નાનાપણાને પામે છે અર્થાત્ જુદા પડી જાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૪)

ઉત્થાનિકા : હવે શું કરતાં આત્મા અને બંધ જુદા થાય છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારે જીવ, તે પ્રકારે બંધ-આ બંને છેદવામાં આવે છે કે પૃથક કરવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા (જુદા કરવામાં આવે છે) ?

(ઉત્તર) પોત પોતાના લક્ષણો દ્વારા (જુદા કરવામાં આવે છે) પ્રજ્ઞાછીણીરૂપ એક લક્ષણ જેનું છે એવા ભેદજ્ઞાન દ્વારા અલગ કરાતા (તેઓ, આત્મા અને બંધ) ભિન્નપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આનો વિચાર આ પ્રકારે છે-જીવનું લક્ષણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, બંધનું લક્ષણ મિથ્યાત્વ રાગાદિ છે, તેઓને જુદા કરવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા (જુદા કરવામાં આવે છે) ?

(ઉત્તર) પ્રજ્ઞાછીણીરૂપ સાધન દ્વારા (જુદા કરવામાં આવે છે). શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનરૂપી છરી અથવા છીણીથી (જુદા કરવામાં આવે છે) જુદા થયા થકા તેઓ ભિન્નપણાને પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ આત્મા અને બંધને દ્વિધા કરીને શું કરવું ’ એમ પૂછવામાં આવતાં હવે તેનો ઉત્તર કહે છે :-

જીવ-બંધ જ્યાં છેદાય એ રીત નિયત નિજ નિજ લક્ષણે,

ત્યાં છોડવો એ બંધને, જીવ ગ્રહણ કરવો શુદ્ધને. ૨૯૫.

ગાથાર્થ:- [તથા] એ રીતે [જીવઃ બન્ધઃ ચ] જીવ અને બંધ [નિયતાભ્યામ્ સ્વલક્ષણાભ્યાં] તેમનાં નિશ્ચિત સ્વલક્ષણોથી [છિદ્યેતે] છેદાય છે. [બન્ધઃ] ત્યાં, બંધને [છેત્તવ્યઃ] છેદવો અર્થાત્ છોડવો [ચ] અને [શુદ્ધઃ આત્મા] શુદ્ધ આત્માને [ગૃહીતવ્યઃ] ગ્રહણ કરવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૫)

ઉત્થાનિકા : આત્મા અને બંધને જુદા કરવામાં શું સાધ્ય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જીવ અને બંધ પહેલા કહ્યા અનુસાર પોત પોતાના લક્ષણ વડે જુદા કરવા જોઈએ.

(પ્રશ્ન) તેને જુદા કરવાથી શું સાધ્ય છે ?

(ઉત્તર) વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવરૂપ પરમાત્મતત્ત્વનું સમ્યક્શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ આચરણરૂપ નિશ્ચય રત્નાત્રયાત્મક ભેદજ્ઞાનરૂપી છીણીથી મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ બંધ છેદવો જોઈએ અથવા બંધને શુદ્ધાત્માથી જુદો કરવો જોઈએ ને વીતરાગ સહજ પરમાનંદ લક્ષણવાળા સુખ સમરસી ભાવથી શુદ્ધાત્માને ગ્રહણ કરવો જોઈએ એવો આશય છે.

(‘ આત્મા અને બંધને ભિન્ન તો પ્રજ્ઞા વડે કર્યા પરંતુ આત્માને ગ્રહણ શા વડે કરાય ? ’-એવા પ્રશ્નની તથા તેના ઉત્તરની ગાથા કહે છે:-

એ જીવ કેમ ગ્રહાય ? જીવ ગ્રહાય છે પ્રજ્ઞા વડે;

પ્રજ્ઞાથી જ્યમ જુદો કર્યો, ત્યમ ગ્રહણ પણ પ્રજ્ઞા વડે. ૨૯૬.

ગાથાર્થ:- (શિષ્ય પૂછે છે કે-) [સઃ આત્મા] તે (શુદ્ધ) આત્મા [કથં] કઈ રીતે [ગૃહ્યતે] ગ્રહણ કરાય ? (આચાર્યભગવાન ઉત્તર આપે છે કે-) [પ્રજ્ઞયા તુ] પ્રજ્ઞા વડે [સઃ આત્મા] તે (શુદ્ધ) આત્મા [ગૃહ્યતે] ગ્રહણ કરાય છે. [યથા] જેમ [પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [વિભક્તઃ] ભિન્ન કર્યો, [તથા] તેમ [પ્રજ્ઞયા એવં] પ્રજ્ઞા વડે જ [ગૃહીતવ્યઃ] ગ્રહણ કરવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૬)

ઉત્થાનિકા : આત્મા અને બંધને જુદા કરવામાં પ્રયોજન આ છે કે બંધનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધાત્માનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એવો ઉપદેશ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : અમૂર્ત હોવાના કારણે આત્મા દૃષ્ટિનો (નેત્રનો) વિષય નથી, તો પછી તે કેવી રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવે ? એવો પ્રશ્ન છે. પ્રજ્ઞાથી અથવા ભેદજ્ઞાનથી (તેને) ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, આ ઉત્તર છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ?

(ઉત્તર) જે પ્રકારે પૂર્વ ગાથાસૂત્રમાં (જે) બુદ્ધિ દ્વારા (આત્મા) વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે અથવા (પ્રજ્ઞાથી) રાગાદિથી જુદો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રજ્ઞા અથવા ભેદજ્ઞાન દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવવો જોઈએ,

અહીં પ્રશ્ન છે (કે) શુદ્ધાત્મા શેના દ્વારા ગ્રહણ કરવો જોઈએ ?

(ઉત્તર) પ્રજ્ઞા દ્વારા જ આ શુદ્ધાત્માનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. શુદ્ધાત્માનું ગ્રહણ કરતા થકા (પ્રજ્ઞા દ્વારા) શુદ્ધ આત્માના વિભાજનની જેમ પ્રજ્ઞારૂપ એ જ સાધનથી (ગ્રહણ કરવો જોઈએ). તેથી જે પ્રકારથી પ્રજ્ઞાથી વિભક્ત કરવામાં આવ્યો છે, તે જ પ્રકારથી પ્રજ્ઞાથી જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈને અનુભવ કરવો જોઈએ-એવો આશય છે. આ પ્રકારે

સામાન્ય ભેદજ્ઞાનની મુખ્યતાથી બીજા સ્થાનમાં ચાર ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે પુછે છે કે-આ આત્માને પ્રજ્ઞા વડે કઈ રીતે ગ્રહણ કરવો ? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો-નિશ્ચયે જે ચેતનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર-જાણવું. ૨૮૭.

ગાથાર્થ:- [પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] (આત્માને) એમ ગ્રહણ કરવો કે- [યઃ ચેતયિતા] જે ચેતનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહં] હું છું, [અવશેષઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યઃ] એમ જાણવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૭)

ઉત્થાનિકા : આત્મા પ્રજ્ઞા દ્વારા કેવી રીતે ગ્રહણ કરવો જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પ્રજ્ઞા અર્થાત્ સ્વસંવેદન જ્ઞાન દ્વારા (આત્મા) ગ્રહણ કરવો જોઈએ. અથવા પરમસમરસી ભાવથી અનુભવ કરવા યોગ્ય છે. તે ચેતયિતા શુદ્ધાત્મા છે નિશ્ચયથી તે જ હું છું. અવશેષ જે મિથ્યાત્વ રાગાદિભાવ છે, તેઓ મારા સંબંધપણાથી પર છે અથવા પરસ્વરૂપ છે એમ જાણવું જોઈએ.

(પ્રશ્ન) પરસ્વરૂપનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) હું કર્તા અને રાગાદિથી ભિન્ન કર્મપણાને પ્રાપ્ત આત્માને આત્માના સાધન દ્વારા, આત્માના નિમિત્તે, આત્માની સાથે આત્મામાં સ્થિત-આ પ્રકારે ષટ્કારક વિકલ્પરૂપથી સંચેતન કરું છું અથવા સવિકલ્પ અવસ્થામાં અનુભવ કરું છું. નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં સમસ્ત ક્રિયાકારક વિકલ્પ રહિત ચિન્માત્ર અનુભવ કરવા યોગ્ય છે-એમ અર્થ છે.

હવે પછીની ગાથાઓમાં દૃષ્ટાનો તથા જ્ઞાતાનો અનુભવ કરાવ્યો છે, કારણ કે ચેતનાસામાન્ય દર્શનજ્ઞાન વિશેષોનું ઉલ્લંઘન નથી કરતી. અહીંયા પણ, છ કારકરૂપ ભેદ-અનુભવન કરાવીને ત્યારબાદ અભેદ અનુભવની અપેક્ષાથી કારકભેદને દૂર કરાવીને દ્રષ્ટાજ્ઞાતા માત્રનો અનુભવ કરાવ્યો છે.

હવે આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:-

પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો-નિશ્ચયે જે દેખનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર-જાણવું. ૨૮૮.
પ્રજ્ઞાથી ગ્રહવો-નિશ્ચયે જે જાણનારો તે જ હું,
બાકી બધા જે ભાવ તે સૌ મુજ થકી પર-જાણવું. ૨૮૯.

ગાથાર્થ:- [પ્રજ્ઞયા] પ્રજ્ઞા વડે [ગૃહીતવ્યઃ] એમ ગ્રહણ કરવો કે- [યઃ દ્રષ્ટા] જે દેખનારો છે [સઃ તુ] તે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [અહમ્] હું છું, [અવશેષાઃ] બાકીના [યે ભાવાઃ] જે ભાવો છે [તે] તે [મમ પરાઃ] મારાથી પર છે [ઇતિ જ્ઞાતવ્યાઃ] એમ જાણવું.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૨૯૮-૨૯૯)

તાત્પર્યવૃત્તિઃ પ્રજ્ઞા-સ્વસંવેદન જ્ઞાન દ્વારા જે ચેતન સ્વરૂપ આત્મા છે તેને ગ્રહણ કરવો જોઈએ-પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ.

(પ્રશ્ન) કેવો આત્મા (ગ્રહણ-પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ) ?

(ઉત્તર) જે જ્ઞાતા દૃષ્ટારૂપ, નિર્વિકાર પરમાનંદ એક લક્ષણરૂપ સુખની પ્રાપ્તિરૂપ છે એવો આત્મા નિશ્ચયથી હું છું (એવા આત્માનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ) એ આત્મામાં જે રાગાદિ વિભાવ પરિણામ છે તે ચિદાનંદ એક સ્વભાવમય મારી અપેક્ષા પર છે, એમ જાણવું જોઈએ.

(પ્રશ્ન) અહીં શિષ્ય કહે છે-ચેતનાના જ્ઞાન દર્શન ભેદ નથી, (તો) એક જ ચેતના જ્ઞાન તથા દર્શન રૂપ બે પ્રકારે કેવી રીતે ઘટિત થાય છે ?

(ઉત્તર) અહીં પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરે છે. સામાન્યનું ગ્રાહક દર્શન છે તથા વિશેષનું ગ્રાહક જ્ઞાન છે. અને સામાન્ય વિશેષાત્મક આત્મવસ્તુ છે. સામાન્ય વિશેષ સ્વભાવનો અભાવ થવાથી ચેતનાનો જ અભાવ થશે. ચેતનાનો સ્વભાવ થવાથી આત્માનું જડપણું થશે અને તેનાથી ચેતના લક્ષણ (રૂપ) વિશેષ ગુણનો પણ અભાવ થવાથી આત્માનો અભાવ થશે. (પણ વાસ્તવમાં) આત્માનું જડપણું જોવામાં નથી આવતું અને અભાવ પણ નથી જોવામાં આવતો. તેથી પ્રત્યક્ષ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી સિદ્ધ થયું કે જો કે અભેદનયથી ચેતના એકરૂપ છે તો પણ ભેદનયથી સામાન્ય વિશેષાત્મક દર્શનજ્ઞાનરૂપ હોય છે. આ અભિપ્રાય છે.

ટીપ : ઉપરોક્ત તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકાનો અર્થ આવૃત્તિ નં. ૨ સન-૧૯૮૭ જબલપુરના આધારે છે. પરંતુ તાત્પર્યવૃત્તિની અન્ય આવૃત્તિમાં (સોલાપુર સન-૨૦૦૦) આત્મખ્યાતિ ટીકા ૨૯૮-૨૯૯ ની જ પુનરાવૃત્તિ કરવામાં આવી છે.

હવે આ ઉપદેશની ગાથા કહે છે:-

સૌ ભાવ જે પરકીય જાણે, શુદ્ધ જાણે આત્મને,
તે કોણ જ્ઞાની ' મારું આ ' એવું વચન બોલે ખરે ? ૩૦૦.

ગાથાર્થ:- [સર્વાન્ ભાવાન્] સર્વ ભાવોને [પરકીયાન્] પારકા [જ્ઞાત્વા] જાણીને [કઃ નામ બુધઃ] કોણ જ્ઞાની, [આત્માનમ્] પોતાને [શુદ્ધમ્] શુદ્ધ [જ્ઞાનમ્] જાણતો થકો, [ઇદમ્ મમ] ' આ મારું છે ' (- ' આ ભાવો મારા છે ') [ઇતિ ચ વચનમ્] એવું વચન [ભણેત્] બોલે ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦૦)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ બુદ્ધ એકસ્વભાવવાળા પરમાત્માનો શુદ્ધચિદ્રુપ એક જ ભાવ છે અને (તે આત્માનો) રાગાદિ ભાવ નથી એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : કોણ જ્ઞાની એવું કહેશે ?

અહો સ્પષ્ટ (છે કે) કોઈ પણ બુદ્ધિમાન જ્ઞાની-વિવેકી એવું નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) શું નહીં કહે ?

(ઉત્તર) આ પરભાવ મારા છે એવું વચન નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) શું કરીને આવું નહીં કહે ?

(ઉત્તર) નિર્મળ આત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનથી જાણીને આવું નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) કોને જાણીને આવું નહીં કહે ?

(ઉત્તર) સર્વ મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિભાવભાવોને પર જાણીને એવું નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) મિથ્યાત્વ રાગાદિ ભાવોને કેવી રીતે જાણીને નહીં કહે ?

(ઉત્તર) મિથ્યાત્વાદિ રાગાદિ ભાવોને શુદ્ધાત્મ સ્વભાવથી ભિન્ન, પર, કર્મોદયજિનત જાણીને મારા છે એમ નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થકો તેને મારા છે એમ નહીં કહે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્માને જાણતો થકો અથવા પરમ સમરસી ભાવથી અનુભવ કરતો થકો તેમને મારા છે એમ નહીં કહે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારના આમાને જાણતો થકો એમ નહીં કહે ?

(ઉત્તર) દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મ રહિત શુદ્ધઆત્માને જાણતો થકો એમ નહીં કહે ?

(પ્રશ્ન) શું કરીને જાણતો થકો ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્મભાવના પરિણત અભેદ રત્નત્રય લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનથી (આત્માને શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ) જાણતો થકો (તે મિથ્યાત્વાદિ ભાવો મારા છે, એમ નથી કહેતા) આ પ્રકારે વિશેષ ભેદ ભાવનાની મુખ્યતાથી ત્રીજા સ્થાનમાં પાંચ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે આ કથનને દેષ્ટાંતપૂર્વક ગાથામાં કહે છે:-

અપરાધ ચૌર્યાદિક કરે જે પુરુષ તે શંકિત ફરે,

કે લોકમાં ફરતાં રખે કો ચોર જાણી બાંધશે; ૩૦૧.

અપરાધ જે કરતો નથી, નિઃશંક લોક વિષે ફરે,

‘બંધાઉં હું’ એવી કદી ચિંતા ન થાયે તેહને. ૩૦૨.

ત્યમ આત્મા અપરાધી 'હું બંધાઉં' એમ સંકેત છે,
ને નિરપરાધી જીવ 'નહિ બંધાઉં' એમ નિઃસંકેત છે. ૩૦૩.

ગાથાર્થ:- [ય:] જે પુરુષ [સ્તેયાદીન્ અપરાધાન્] ચોરી આદિ અપરાધો [કરોતિ] કરે છે [સ: તુ] તે ' [જને વિચરન્] લોકમાં ફરતાં [મા] રખે [કેન અપિ] મને કોઈ [ચૌર: इति] ચોર જાણીને [બધ્યે] બાંધશે-પકડશે ' એમ [શક્તિ: ભ્રમતિ] સંકેત ફરે છે; [ય:] જે પુરુષ [અપરાધાન્] અપરાધ [ન કરોતિ] કરતો નથી [સ: તુ] તે [જનપદે] લોકમાં [નિરશક્ત: ભ્રમતિ] નિઃસંકેત ફરે છે, [યદ્] કારણ કે [તસ્ય] તેને [બદ્ધું ચિન્તા] બંધાવાની ચિંતા [કદાચિત્ અપિ] કદાપિ [ન ઉત્પદ્યતે] ઊપજતી નથી. [એવમ્] એવી રીતે [ચેતયિતા] અપરાધી આત્મા ' [સાપરાધ: અસ્મિ] હું અપરાધી છું [બધ્યે તુ અહમ્] તેથી હું બંધાઈશ ' એમ [શક્તિ:] સંકેત હોય છે, [યદિ પુન:] અને જો [નિરપરાધ:] નિરપરાધી (આત્મા) હોય તો ' [અહં ન બધ્યે] હું નહિ બંધાઉં ' એમ [નિરશક્ત:] નિઃસંકેત હોય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦૧ થી ૩૦૩)

ઉત્થાનિકા : હવે, મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરભાવોનો (સ્વભાવરૂપથી) સ્વીકાર કરવાથી જીવ કર્મોથી બંધાય છે અને વીતરાગ પરમ ચૈતન્ય લક્ષણરૂપ સ્વસ્વભાવનો સ્વીકાર કરવાથી જીવ મુક્ત થાય છે એમ બતાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પુરુષ ચોરી, પરસ્ત્રીગમન વિ. અપરાધ કરે છે તે પુરુષ સંકેત હોય છે.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપમાં (સંકેત હોય છે) ?

(ઉત્તર) લોકોમાં ફરતાં કોઈ કોટવાળ વિ. દ્વારા બાંધવામાં ન આવી જઉં.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (બાંધવામાં ન આવી જઉં) ?

(ઉત્તર) “આ ચોર છે” એમ માનીને. આ પ્રકારે અન્વય દ્રષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ.

જે ચોરી પરસ્ત્રી આદિ ગમનરૂપ અપરાધ નથી કરતો તે નગરમાં, લોકમાં નિશંકરૂપથી ભ્રમણ કરે છે તેને ક્યારેય ચિંતા ઉત્પન્ન થતી નથી કેમકે તે નિરપરાધ છે.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપથી ચિંતા ઉત્પન્ન થતી નથી ?

(ઉત્તર) “ચોર” માનીને કોઈ પણ વ્યક્તિ દ્વારા હું નહીં બંધાઉં. આ પ્રકારે વ્યતિરેક દ્રષ્ટાંત ગાથા થઈ.

જે જીવ રાગાદિ પરદ્રવ્યોનું ગ્રહણ-સ્વીકાર કરે છે તે સ્વ સ્વભાવથી ચ્યુત થઈને સાપરાધી થાય છે. અપરાધી અહીં સંકેત હોય છે.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપે સંકેત હોય છે ?

(ઉત્તર) હું જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો દ્વારા બંધાઈશ ત્યારે તે કર્મબંધથી ભયભીત થઈને પ્રાયશ્ચિત્ત,

પ્રતિક્રમણરૂપ દંડ લ્યે છે. પરંતુ જે નિરપરાધી હોય છે તે દ્રષ્ટ શ્રુત અનુભૂત ભોગાકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ રૂપ સમસ્ત વિભાવ પરિણામથી રહિત થઈને નિશંક હોય છે.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપમાં નિશંક હોય છે ?

(ઉત્તર) રાગાદિ અપરાધ રહિત હોવાને કારણે હું કોઈ પણ કર્મ દ્વારા નહીં બંધાઉં એટલા માટે તે પ્રતિક્રમણ આદિ દંડ વગર પણ અનંત જ્ઞાનાદિમય નિર્મળ પરમાત્મ ભાવનાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે. આવી રીતે અન્વય વ્યતિરેકવાળી દ્રાષ્ટાંત ગાથા પૂરી થઈ.

હવે પૂછે છે કે આ ‘ અપરાધ ’ એટલે શું ? તેના ઉત્તરમાં અપરાધનું સ્વરૂપ કહે છે:-

સંસિદ્ધિ, સિદ્ધિ, રાધ, આરાધિત, સાધિત-એક છે,

એ રાધથી જે રહિત છે તે આત્મા અપરાધ છે; ૩૦૪.

ગાથાર્થ:- [સંસિદ્ધિરાધસિદ્ધમ્] સંસિદ્ધિ, * રાધ, સિદ્ધ, [સાધિતમ્ આરાધિતં ચ] સાધિત અને આરાધિત- [એકાર્થમ્] એ શબ્દો એકાર્થ છે; [યઃ ખલુ ચેતયિતા] જે આત્મા [અપગતરાધઃ] ‘ અપગતરાધ ’ અર્થાત્ રાધથી રહિત છે [સઃ] તે આત્મા [અપરાધઃ] અપરાધ [ભવતિ] છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦૪)

ઉત્થાનિકા : હવે, આ અપરાધ શું છે ? એમ પૂછે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ત્રણેય કાળવર્તી સમસ્ત મિથ્યાત્વ, વિષય, કષાય આદિ વિભાવ પરિણામોથી રહિતપણા દ્વારા, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત રહીને નિજશુદ્ધાત્માની આરાધના અથવા સેવના રાધ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. સંસિદ્ધિ, સિદ્ધિ, સાધિત તથા આરાધિત આ બધા “રાધ” શબ્દના પર્યાયવાચી છે. અપગત અર્થાત્ વિનષ્ટ થઈ છે રાધ અથવા શુદ્ધાત્માની આરાધના જે પુરુષની, તે પુરુષ જ અભેદથી સાપરાધ હોય છે. અથવા અપગત કે વિનષ્ટ થઈ છે રાધ અર્થાત્ શુદ્ધાત્માની આરાધના જેની તે રાગાદિ વિભાવ પરિણામજ અપરાધ છે. તે અપરાધ સહિત વર્તમાન પુરુષ છે, તે સાપરાધ છે અને તેનાથી વિપરીત જે ચેતયિતા આત્મા ત્રિગુપ્તિ સમાધિમાં સ્થિર હોય છે, તે નિરપરાધ છે.

ટીપ : નીચેનો પેરેગ્રાફ આત્મખ્યાતિ ટીકાની પુનરાવૃત્તિરૂપ છે.

હવે શિષ્ય કહે છે. હે ભગવાન ! આ શુદ્ધાત્માની આરાધનાના પ્રયાસથી શું પ્રયોજન છે ? કારણ કે પ્રતિક્રમણ આદિ અનુષ્ઠાનથી જ આત્મા નિરપરાધ થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણ થી (આત્મા નિરપરાધ થાય છે) ?

(ઉત્તર) કારણ કે સાપરાધીના જે અપ્રતિક્રમણ વિ. છે તે દોષ શબ્દથી વાચ્ય અપરાધને નષ્ટ

નહીં કરવાવાળા હોવાથી વિષકુંભરૂપ હોવાથી તથા પ્રતિક્રમણ વિ. દોષ શબ્દથી વાચ્ય અપરાધના વિનાશકપણાના કારણે અમૃતકુંભ છે. આ પ્રકારે ચિરંતન પ્રાયશ્ચિત ગ્રંથમાં કહ્યું છે (કે) અપ્રતિક્રમણ, અપ્રતિસરણ, અપરિહાર, અધારણા, અનિવૃત્તિ, અનિંદા, અગર્હા અને અશુદ્ધિ એવા આઠ પ્રકારના દોષોનું પ્રાયશ્ચિત ન કરવું તે વિષકુંભ છે તથા પ્રતિક્રમણ, પ્રતિસરણ, પરિહાર, ધારણા, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગર્હા અને શુદ્ધિ-આ પ્રકારે દોષોનું પ્રાયશ્ચિત કરવું તે અમૃતકુંભ છે.

વળી આત્મા જે નિરપરાધી તે નિઃશંકિત હોય છે,
વર્તે સદૌ આરાધનાથી, જાણતો ‘ હું ’ આત્મને. ૩૦૫.

[પુનઃ] વળી [યઃ ચેતયિતા] જે આત્મા [નિરપરાધઃ] નિરપરાધ છે [સઃ તુ] તે [નિરશક્લિતઃ ભવતિ] નિઃશંક હોય છે; [અહમ્ इति जानन्] ‘ શુદ્ધ આત્મા તે જ હું છું ’ એમ જાણતો થકો [આરાધનયા] આરાધનાથી [નિત્યં વર્તતે] સદૌ વર્તે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦૫)

ઉત્થાનિકા : અજ્ઞાની જીવ અપરાધ સહિત સશંકિત થયો થકો કર્મફળને તન્મય થઈને ભોગવે છે. પરંતુ જે જ્ઞાની નિપરાધ છે તે કર્મોદય હોવા પર શું કરે છે-તે કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે આત્મા જ્ઞાની જીવ છે, તે નિરપરાધી થયો થકો પરમાત્માની આરાધનાના વિષયમાં નિશંક હોય છે.

(પ્રશ્ન) તે જ્ઞાની નિશંક થઈને શું કરે છે ?

(ઉત્તર) તે જ્ઞાની નિર્દોષ પરમાત્માની આરાધના દ્વારા હંમેશા વર્તન કરે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થકો (હંમેશા આરાધના દ્વારા વર્તન કરે છે) ?

(ઉત્તર) “હું અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ છું” એ પ્રકારે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને શુદ્ધાત્માને સમ્યક્રૂપથી જાણતો થકો પરમ-સમરસી ભાવથી અનુભવ કરે છે.

પ્રતિક્રમણ, ને પ્રતિસરણ, વળી પરિહરણ, નિવૃત્તિ, ધારણા,
વળી શુદ્ધિ, નિંદા, ગર્હણા-એ અષ્ટવિધ વિષકુંભ છે. ૩૦૬.
અણપ્રતિક્રમણ, અણપ્રતિસરણ, અણપરિહરણ, અણધારણા,
અનિવૃત્તિ, અણગર્હા, અનિંદા, અશુદ્ધિ-અમૃતકુંભ છે. ૩૦૭.

ગાથાર્થ:- [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ, [પ્રતિસરણમ્] પ્રતિસરણ, [પરિહારઃ] પરિહાર, [ધારણા] ધારણા, [નિવૃત્તિઃ] નિવૃત્તિ, [નિન્દા] નિંદા, [ગર્હા] ગર્હા [ચ શુદ્ધિઃ] અને શુદ્ધિ- [અષ્ટવિધઃ] એ આઠ પ્રકારનો [વિષકુલ્મઃ] વિષકુંભ [ભવતિ] છે (કારણ કે એમાં કર્તાપણાની

બુદ્ધિ સંભવે છે). [અપ્રતિક્રમણમ્] અપ્રતિક્રમણ, [અપ્રતિસરણમ્] અપ્રતિસરણ, [અપરિહારઃ] અપરિહાર, [અધારણા] અધારણા, [અનિવૃત્તિઃ ચ] અનિવૃત્તિ, [અનિન્દા] અનિન્દા, [અગર્હા] અગર્હા [ચ એવ] અને [અશુદ્ધિઃ] અશુદ્ધિ- [અમૃતકુમ્ભઃ] એ અમૃતકુંભ છે (કારણ કે એમાં કર્તાપણાનો નિષેધ છે-કાંઈ કરવાનું જ નથી, માટે બંધ થતો નથી).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦૬-૩૦૭)

તાત્પર્યવૃત્તિ : “અપ્રતિક્રમણ વિષકુંભ” છે એવો એક પક્ષ છે તથા “અમૃતકુંભ” છે એવો બીજો પક્ષ છે. અહીં પૂર્વપક્ષનું કથન-પ્રશ્ન કરવા પર આ બે ગાથામાં ઉત્તર દેવામાં આવે છે. પ્રતિક્રમણ અર્થાત્ કરેલા દોષોનું નિરાકરણ કરવું, પ્રતિસરણ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોમાં પ્રેરણા કરવી, પ્રતિહરણ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ રાગાદિ દોષોનું નિવારણ કરવું, ધારણા અર્થાત્ પંચનમસ્કાર જેવા મંત્ર, પ્રતિમા વિ. બાહ્ય દ્રવ્યના આલંબનથી ચિત્તને સ્થિર કરવું, નિવૃત્તિ અર્થાત્ બાહ્ય વિષય કષાય વિ. ઈર્હાગત ચિત્તનું નિવર્તન કરવું (નિવૃત્તિ કરવી), નિન્દા અર્થાત્ આત્મસાક્ષીપૂર્વક દોષ પ્રગટ કરવા, ગર્હા અર્થાત્ ગુરુસાક્ષીએ દોષ પ્રગટ કરવા અને શુદ્ધિ અર્થાત્ દોષ થવાથી વિશુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત લઈને શુદ્ધિ કરવી-આ આઠ વિકલ્પરૂપ શુભોપયોગ છે. જો કે મિથ્યાત્વાદિ વિષયકષાય પરિણતિરૂપ અશુભોપયોગની અપેક્ષાથી સવિકલ્પ સરાગ ચારિત્રની અવસ્થામાં આ અમૃતકુંભ છે, તો પણ રાગદ્વેષમોહ ખ્યાતિ પૂજા લાભ, દ્રષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત ભોગ આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ વિ. સર્વે પરદ્રવ્યના આલંબનવાળા વિભાવ પાણિમોથી રહિત એવા ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ વિશુદ્ધ આત્માવલંબનથી પરિપૂર્ણ અવસ્થાવાળા નિર્વિકલ્પ શુદ્ધોપયોગ લક્ષણવાળી અપ્રતિક્રમણ વિ. ગાથામાં બતાવેલ ક્રમથી જ્ઞાનીજનાશ્રિત નિશ્ચય અપ્રતિક્રમણરૂપ જે ત્રીજી ભૂમિ છે, તેથી અપેક્ષાએ (આગળ કહેલા આઠ વિકલ્પરૂપ શુભોપયોગ) વીતરાગ ચારિત્રમાં સ્થિત પુરુષોને વિષકુંભ જ છે, એમ આશય છે.

આનું કેટલુંક વિશેષ એ છે કે અપ્રતિક્રમણ બે પ્રકારનું હોય છે. (૧) જ્ઞાની જનાશ્રિત અને (૨) અજ્ઞાની જનાશ્રિત. અજ્ઞાની જનાશ્રિત જે અપ્રતિક્રમણ છે, તે વિષય કષાય પરિણતિરૂપ હોય છે પરંતુ જ્ઞાની જનાશ્રિત અપ્રતિક્રમણ શુદ્ધાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન તેમજ અનુષ્ઠાન લક્ષણવાળા ત્રિગુણિરૂપ છે. તે જ્ઞાની જનાશ્રિત અપ્રતિક્રમણ સરાગ ચારિત્રલક્ષણરૂપ શુભોપયોગની અપેક્ષાથી જો કે અપ્રતિક્રમણ કહેવામાં આવે છે, તો પણ વીતરાગ ચારિત્રની અપેક્ષાએ તે જ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે) ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે સમસ્ત શુભ અશુભ આશ્રવદોષ નિરાકારણરૂપ હોવાથી (નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે).

આનાથી સિદ્ધ થયું કે તે જ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ છે. વ્યવહાર પ્રતિક્રમણની અપેક્ષાએ

“અપ્રતિક્રમણ” શબ્દથી વાચ્ય, જ્ઞાનીજનોનું (અપ્રતિક્રમણ) મોક્ષનું કારણ છે. વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ તો, અગર શુદ્ધાત્માને ઉપાદેય માનીને તે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણના સાધકભાવથી વિષય કષાયોથી બચવા માટે કરે ત્યારે, પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ હોય છે. નહિ તો સ્વર્ગાદિ સુખના નિમિત્તરૂપ પુણ્યબંધનું કારણ થાય છે અને જે અજ્ઞાની જીવ સંબંધી મિથ્યાત્વ વિષય કષાય પરિણતરૂપ અપ્રતિક્રમણ છે (તે) નરકાદિના દુઃખોનું જ કારણ છે.

આ પ્રકારે પ્રતિક્રમણ વિ. આઠ પ્રકારનો શુભોપયોગ જો કે સવિકલ્પ અવસ્થામાં અમૃતકુંભ હોય છે તો પણ સુખ દુઃખ વિ.માં સમતાલક્ષણરૂપ પરમ ઉપેક્ષા સંયમની અપેક્ષાએ વ્યવહાર પ્રતિક્રમણ વિષકુંભ જ છે, આ પ્રકારે વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ચતુર્થ સ્થાનમાં આઠ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

ત્યાં આ પ્રકારે શ્રંગાર રહિત પાત્રની જેમ રાગાદિ રહિત શાંતરસથી પરિણત શુદ્ધાત્મરૂપ મોક્ષ (રૂપ સ્વાંગ) ચાલ્યો ગયો.

આ પ્રકારે જયસેનાચાર્યકૃત શુદ્ધાત્મનુભૂતિ લક્ષણવાળી સમયસાર વ્યાખ્યામાં બાવીશ ગાથાઓ દ્વારા ચાર અંતર અધિકારોમાં આ નવમો મોક્ષ અધિકાર પૂરો થયો.

ભાઈ ! આ વીતરાગે કહેલાં તત્ત્વની વાતો બહુ ઝીણી ને અપૂર્વ છે. જે પુણ્ય-પાપના ભાવો છે, રાગ-દ્વેષ છે, દયા દાન ભક્તિ કામ ક્રોધાદિના ભાવો છે-એ બધા પુદ્ગલના પરિણામ છે. આહાહા ! પ્રભુ ! તારી દશામાં થતાં દયા દાન કામ ક્રોધાદિના શુભાશુભ ભાવો તે તારા નહિ, પણ પુદ્ગલના પરિણામ છે. તું તો આનંદસ્વરૂપ શાંતિનો સાગર છો. આત્મા જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપે છે તે દયા દાન કામ ક્રોધ રૂપે કેમ પરિણમે ? ભાઈ તારું ઘર તો જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ છે, તેમાં ઠરવું એ તારી ચીજ છે. તું રાગદ્વેષ સુખ દુઃખરૂપે કેમ પરિણમે ? એ તો પુદ્ગલ કર્મનો સ્વાદ છે, એ તારો સ્વાદ નથી. જેમ જળ અને અગ્નિની શીત-ઉષ્ણ પર્યાય છે તે પુદ્ગલની છે, પુદ્ગલથી અભિન્ન છે ને તેનો અનુભવ-જ્ઞાન તે આત્માની પર્યાય છે. તેમ રાગ-દ્વેષ સુખ-દુઃખ પરિણામ થાય છે તે પુદ્ગલની પર્યાય છે, પુદ્ગલથી અભિન્ન છે ને તેનો અનુભવ જ્ઞાન તે આત્માની પર્યાય છે. જેમ શીત-ઉષ્ણ અવસ્થારૂપે આત્માને પરિણમવું અશક્ય છે તેમ રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખરૂપે આત્માને પરિણમવું અશક્ય છે. જેણે શુભ-અશુભની કલ્પનાથી ભિન્ન જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ આત્માને અનુભવ્યો છે તે જ્ઞાનીને શુભાશુભરૂપે થવું અશક્ય છે. ભલે હજુ અધુરી દશામાં રાગ આવશે પણ તેનો જાણનાર રહે છે. આહાહા ! અહીં રાગાદિ પરિણામને આત્માથી ભિન્ન પુદ્ગલ પરિણામ કહે છે ને જગત એ શુભરાગથી ધર્મ થવાનું માને છે ! વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલું તત્ત્વ જગતને કદાચ પડે એવું છે. આવી વાતો તો જેના ભાગ્ય હોય તેને સાંભળવા મળે છે. અબજો રૂપિયા મળે તેને અહીં ભાગ્યશાળી કહેતા નથી. અલૌકિક વાતો છે.

સર્વવિશુદ્ધ જ્ઞાન અધિકાર

સમૂહપીઠિકા : હવે સર્વ વિશુદ્ધ જ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં સંસાર પર્યાયનો આશ્રય લઈને અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જોકે કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, બંધ-મોક્ષ આદિ પરિણામ સહિત જીવ છે, તો પણ સર્વ વિશુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવનો ગ્રાહક શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી (જીવ) કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ, બંધ-મોક્ષ આદિના કારણભૂત પરિણામોથી રહિત જ છે. ચૌદ ગાથા સુધી મોક્ષ પદાર્થયૂલિકાનું વ્યાખ્યાન કરે છે, ત્યાં પ્રારંભમાં નિશ્ચયથી કર્મ અને કર્તૃત્વના અભાવની મુખ્યતાથી ચાર ગાથાસૂત્ર છે. ત્યારપછી શુદ્ધ જીવ ને જે જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે તે અજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે એવું કથન કરવા માટે ચાર પ્રાકૃત ગાથા છે ત્યારબાદ નિશ્ચયથી ભોક્તૃત્વના અભાવને બતાવવા માટે ચાર ગાથાઓ છે ત્યારબાદ મોક્ષયૂલિકાના ઉપસંહારના રૂપમાં બે ગાથાસૂત્ર કહે છે, આ પ્રકારે મોક્ષ પદાર્થ યૂલિકામાં સમૂહરૂપ પાતનિકા છે.

હવે આત્માનું અકર્તાપણું દેખાંતપૂર્વક કહે છે:-

જે દ્રવ્ય ઊપજે જે ગુણોથી તેથી જાણ અનન્ય તે,
જ્યમ જગતમાં કટકાદિ પર્યાયોથી કનક અનન્ય છે. ૩૦૮.
જીવ અજીવના પરિણામ જે દર્શાવિયા સૂત્રો મહી,
તે જીવ અગર અજીવ જાણ અનન્ય તે પરિણામથી. ૩૦૯.
ઊપજે ન આત્મા કોઈથી તેથી ન આત્મા કાર્ય છે,
ઉપજાવતો નથી કોઈને તેથી ન કારણ પણ ઠરે. ૩૧૦.
રે ! કર્મ-આશ્રિત હોય કર્તા, કર્મ પણ કર્તા તણે
આશ્રિતપણે ઊપજે નિયમથી, સિદ્ધિ નવ બીજી દીસે. ૩૧૧.

ગાથાર્થ:- [યત્ દ્રવ્યં] જે દ્રવ્ય [ગુણૈઃ] જે ગુણોથી [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [તૈઃ] તે ગુણોથી [તત્] તેને [અનન્યત્ જાનીહિ] અનન્ય જાણ; [યથા] જેમ [ઇહ] જગતમાં [કટકાદિભિઃ પર્યાયૈઃ તુ] કડાં આદિ પર્યાયોથી [કનકમ્] સુવર્ણ [અનન્યત્] અનન્ય છે તેમ.

[જીવસ્ય અજીવસ્ય તુ] જીવ અને અજીવના [યે પરિણામાઃ તુ] જે પરિણામો [સૂત્રે દર્શિતાઃ] સૂત્રમાં દર્શાવ્યા છે, [તૈઃ] તે પરિણામોથી [તં જીવમ્ અજીવમ્ વા] તે જીવ અથવા અજીવને [અનન્યં વિજાનીહિ] અનન્ય જાણ.

[યસ્માત્] કારણ કે [કુતશ્ચિત્ અપિ] કોઈથી [ન ઉત્પન્નઃ] ઉત્પન્ન થયો નથી [તેન] તેથી [સઃ આત્મા] તે આત્મા [કાર્ય ન] (કોઈનું) કાર્ય નથી, [કિઞ્ચિત્ અપિ]

અને કોઈને [ન ઉત્પાદયતિ] ઉપજાવતો નથી [તેન] તેથી [સઃ] તે [કારણમ્ અપિ] (કોઈનું) કારણ પણ [ન ભવતિ] નથી.

[નિયમાત્] નિયમથી [કર્મ પ્રતીત્ય] કર્મના આશ્રયે (-કર્મને અવલંબીને) [કર્તા] કર્તા હોય છે; [તથા ચ] તેમ જ [કર્તારં પ્રતીત્ય] કર્તાના આશ્રયે [કર્માણિ ઉત્પદ્યન્તે] કર્મો ઉત્પન્ન થાય છે; [અન્યા તુ] બીજી કોઈ રીતે [સિદ્ધિઃ] કર્તાકર્મની સિદ્ધિ [ન દૃશ્યતે] જોવામાં આવતી નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૦૮ થી ૩૧૧)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચયથી (જીવ કર્મોનો કર્તા નથી એમ કહે છે).

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારે આ જગતમાં સોનું પોતાની કડા આદિ પર્યાયોથી અનન્ય કે અભિન્ન છે તે પ્રકારે દ્રવ્ય પણ જે ઉત્પન્ન થાય છે - પરિણમન કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોની સાથે ? (ઉત્પન્ન થાય છે-પરિણમન કરે છે)

(ઉત્તર) પોતપોતાના ગુણોની સાથે (ઉત્પન્ન થાય-પરિણમન કરે છે)

તે દ્રવ્ય (પોતાના) તે ગુણોની સાથે અનન્ય-અભિન્ન છે એમ જાણવું. આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથા થઈ.

જીવના અને અજીવના જે પરિણમન-પર્યાય પરમાગમમાં કહેવામાં આવેલ છે તેની સાથે પૂર્વે કહેલ સુવર્ણના દ્રષ્ટાંત દ્વારા તે જ જીવ અને અજીવ, દ્રવ્યથી તેની પર્યાય અનન્ય અભિન્ન છે એમ જાણો આ પ્રકારે બીજી ગાથા થઈ.

જોકે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નર નારક આદિ વિભાવ પર્યાયરૂપથી જીવ ક્યારેય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. કર્મથી જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી. આ કારણથી કર્મ-નોકર્મની અપેક્ષાથી આત્મા તે કર્મનું કાર્ય નથી અને તે (જીવ) કર્મ અને નોકર્મને ઉપાદાનરૂપથી જરાપણ ઉત્પન્ન કરતો નથી, આ કારણથી (જીવ) કર્મ નોકર્મનું કારણ નથી. એટલા માટે જીવ કર્મનો કર્તા નથી તથા કર્મને છોડનાર પણ નથી. આ કારણથી આત્મા બંધ-મોક્ષનો પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્તા નથી, આ પ્રકારે ત્રીજી ગાથા પૂરી થઈ.

પૂર્વમાં કહેવામાં આવેલું છે કે જે પ્રકારથી સુવર્ણદ્રવ્યને કડા પર્યાય સાથે અનન્યત્વ કે અભિન્નત્વ છે તે જ પ્રકારે જીવ તથા પુદ્ગલને પોતાની પર્યાયો સાથે અનન્યત્વ અભિન્નત્વ છે. અને એમ પણ કહેવાયું છે કે કર્તારૂપથી કર્મ અને નોકર્મ દ્વારા જીવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી અને જીવ પણ કર્મ-નોકર્મને ઉત્પન્ન નથી કરતો, તેનાથી એમ જાણવામાં આવે છે કે કર્મની પ્રતીતિ (વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણીને) કરીને જીવ ઉપચારથી કર્મનો કર્તા છે અને કર્મ પણ જીવરૂપ કર્તાનો આશ્રય કરીને ઉપચારથી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે એવો નિયમ છે તેમાં શંકા નથી.

આ પ્રકારથી

(પ્રશ્ન) આ પ્રકારનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) પરસ્પર નિમિત્તભાવને છોડીને શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી શુદ્ધ નિશ્ચયથી જીવના કર્મ કર્તૃત્વના વિષયમાં સિદ્ધિ કે નિષ્પત્તિ થવી દેખાતી નથી. કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલોનું કર્મપણું પણ દેખાતું નથી તેથી સિદ્ધ છે કે જીવ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી અકર્તા છે આ પ્રકારે ચોથી ગાથા પૂરી થઈ.

આ પ્રકારે નિશ્ચયથી જીવ કર્મનો કર્તા નથી એ પ્રકારે કથનની મુખ્યતાથી પ્રથમ સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ પૂરી થઈ.

(હવે આ અજ્ઞાનના મહિમાને પ્રગટ કરે છે:-)

પણ જીવ પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજે વિણસે અરે !

ને પ્રકૃતિ પણ જીવના નિમિત્ત ઊપજે વિણસે; ૩૧૨.

અન્યોન્યના નિમિત્ત એ રીત બંધ બેઉ તણો બને

-આત્મા અને પ્રકૃતિ તણો, સંસાર તેથી થાય છે. ૩૧૩.

ગાથાર્થ:- [ચેતયિતા તુ] ચેતક અર્થાત્ આત્મા [પ્રકૃત્યર્થમ્] પ્રકૃતિના નિમિત્તે [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [વિનશ્યતિ] તથા વિણસે છે, [પ્રકૃતિઃ અપિ] અને પ્રકૃતિ પણ [ચેતકાર્થમ્] ચેતકના અર્થાત્ આત્માના નિમિત્તે [ઉત્પદ્યતે] ઊપજે છે [વિનશ્યતિ] તથા વિણસે છે. [એવં] એ રીતે [અન્યોન્યપ્રત્યયાત્] પરસ્પર નિમિત્તથી [દ્વયોઃ અપિ] બન્નેનો- [આત્મનઃ પ્રકૃતેઃ ચ] આત્માનો ને પ્રકૃતિનો- [બન્ધઃ તુ ભવેત્] બંધ થાય છે, [તેન] અને તેથી [સંસારઃ] સંસાર [જાયતે] ઉત્પન્ન થાય છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧૨ - ૩૧૩)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ આત્માને જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિઓ વડે જે બંધ થાય છે તે અજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આત્મા સ્વસ્થભાવથી ચ્યુત થયો થકો પ્રકૃતિ કે કર્મોદયના નિમિત્તે (વિભાવ પરિણામે) ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. (કર્મ) પ્રકૃતિ પણ જીવ સંબંધી રાગાદિ પરિણામ કે જે ચૈતન્યમય કાર્ય છે તેના નિમિત્તે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ પર્યાયોથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે પૂર્વે કહેલ પ્રકારથી બન્નેને અર્થાત્ સ્વભાવથી ચ્યુત આત્માને તથા કર્મવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલ પિંડરૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ પ્રકૃતિનો બંધ થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે બન્નેને (બંધ થાય છે) ?

(ઉત્તર) અન્યોન્ય પ્રત્યયરૂપથી અર્થાત્ એક બીજામાં નિમિત્ત કારણવાળાને બંધ થાય છે.

આ પ્રકારે રાગાદિ અજ્ઞાનભાવથી બંધ થાય છે અને તે બંધથી સંસાર (પરિભ્રમણ) થાય છે.

અને પોતાના સ્વસ્વરૂપથી બંધ કે સંસાર નથી થતો એમ કહેવાયું છે.

(‘ જ્યાં સુધી આત્મા પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજવું-વિણસવું ન છોડે ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની, મિથ્યાદૃષ્ટિ, અસંયત છે ’ એમ હવે કહે છે:-)

ઉત્પાદ-વ્યય પ્રકૃતિનિમિત્તે જ્યાં લગી નહિ પરિતજે,
અજ્ઞાની, મિથ્યાત્વી, અસંયત ત્યાં લગી આ જીવ રહે; ૩૧૪.
આ આત્મા જ્યારે કરમનું ફળ અનંતું પરિતજે,
જ્ઞાયક તથા દર્શક તથા મુનિ તેહ કર્મવિમુક્ત છે. ૩૧૫.

ગાથાર્થ:- [યાવત્] જ્યાં સુધી [ઇષઃ ચેતયિતા] આ આત્મા [પ્રકૃત્યર્થ] પ્રકૃતિના નિમિત્તે ઊપજવું-વિણસવું [ન એવ વિમુચ્ચતિ] છોડતો નથી, [તાવત્] ત્યાં સુધી તે [અજ્ઞાયકઃ] અજ્ઞાયક છે, [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, [અસંયતઃ ભવેત્] અસંયત છે.

[યદા] જ્યારે [ચેતયિતા] આત્મા [અનન્તકમ્ કર્મફલમ્] અનંત કર્મફળને [વિમુચ્ચતિ] છોડે છે, [તદા] ત્યારે તે [જ્ઞાયકઃ] જ્ઞાયક છે, [દર્શકઃ] દર્શક છે, [મુનિઃ] મુનિ છે, [વિમુક્તઃ ભવતિ] વિમુક્ત (અર્થાત્ બંધથી રહિત) છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧૪ થી ૩૧૫)

ઉત્થાનિકા : હવે જેટલા સમય સુધી શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી ચ્યુત થયો થકો (કર્મ) પ્રકૃતિને વશ અથવા (કર્મ) પ્રકૃતિના ઉદયરૂપ રાગાદિને નથી છોડતો તેટલા સમય સુધી અજ્ઞાની છે. તેના અભાવમાં તે જ્ઞાની છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જ્યાં સુધી આ ચેતયિતા જીવ ચિદાનંદ એક સ્વભાવ પરમાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ અનુભવરૂપ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રના અભાવથી કર્મને વશથી રાગાદિ કર્મોદયરૂપને નથી છોડતો ત્યાં સુધી રાગાદિરૂપ આત્માનું શ્રદ્ધાન કરે છે, જાણે છે અને અનુભવ કરે છે. એટલા માટે મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. અજ્ઞાની થાય છે અને અસંયમી થાય છે એવો થયો થકો તે મોક્ષને પ્રાપ્ત નથી કરતો.

હવે ફરી આ જ ચેતયિતા આત્મા અનંત વિશેષ યુક્ત મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ કર્મફળને શક્તિરૂપથી જે અનંત ભેદવાળા છે તેને સર્વ પ્રકારે છોડે છે. ત્યારે શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવરૂપ આત્મતત્ત્વને સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન તથા અનુભવરૂપ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના સદ્ભાવના લાભથી મિથ્યાત્વ રાગાદિથી ભિન્ન આત્માનું શ્રદ્ધાન કરે છે, જાણે છે અને અનુભવ કરે છે. ત્યારે સમ્યક્દૃષ્ટિ થાય છે. જ્ઞાની થાય છે અને સંયમી મુનિ થાય છે. એવો થયો થકો વિશેષણરૂપથી દ્રવ્યભાવરૂપ મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિ (દ્રવ્યને ભાવ કર્મ)ના વિનાશથી મુક્ત થાય છે.

આ પ્રકારે જો કે આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયથી કર્તા નથી થતો તો પણ અનાદિ કર્મબંધને વશ મિથ્યાત્વ

રાગાદિ અજ્ઞાનભાવથી કર્મ બાંધે છે. આ પ્રકારે અજ્ઞાનનું સામર્થ્ય બતાવવા માટે બીજા સ્થળમાં ચાર ગાથા સૂત્ર પૂરા થયા.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે:-

અજ્ઞાની વેદે કર્મફળ પ્રકૃતિસ્વભાવે સ્થિત રહી,

ને જ્ઞાની તો જાણે ઉદયગત કર્મફળ, વેદે નહીં. ૩૧૬.

ગાથાર્થ:- [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [પ્રકૃતિસ્વભાવસ્થિત: તુ] પ્રકૃતિના સ્વભાવમાં સ્થિત રહ્યો થકો [કર્મફળ] કર્મફળને [વેદયતે] વેદે (ભોગવે) છે [પુનઃ જ્ઞાની] અને જ્ઞાની તો [ઉદિતં કર્મફળ] ઉદિત (ઉદયમાં આવેલા) કર્મફળને [જાનાતિ] જાણે છે, [ન વેદયતે] વેદતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧૬)

ઉત્થાનિકા : હવે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્મના ફળનું ભોક્તાપણું જીવનો સ્વભાવ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (જીવનો સ્વભાવ નથી) ?

(ઉત્તર) અજ્ઞાન સ્વભાવ હોવાથી (જીવનો સ્વભાવ નથી) એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવરૂપ આત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક ભેદજ્ઞાનના અભાવને કારણે અજ્ઞાની જીવ ઉદયાગત કર્મપ્રકૃતિઓના સ્વભાવવાળા સુખ દુઃખમાં સ્થિત થઈને હર્ષ-શોકથી તન્મય થઈને કર્મફળનું વેદન કરે છે. અનુભવ કરે છે. અને જ્ઞાની જીવ તન્મય ન થઈને પૂર્વોક્ત ભેદ વિજ્ઞાનના સદ્ભાવને કારણે વીતરાગ સહજ પરમાનંદરૂપ સુખરસના સ્વાદરૂપ પરમ સમરસભાવથી પરિણત થયો થકો ઉદયાગત કર્મફળને વસ્તુસ્વરૂપથી જાણે જ છે. અને હર્ષ વિષાદથી તન્મય થઈને વેદન નથી કરતો.

હવે, ‘ અજ્ઞાની વેદક જ છે ’ એવો નિયમ કરવામાં આવે છે (અર્થાત્ ‘ અજ્ઞાની ભોક્તા જ છે ’ એવો નિયમ છે-એમ કહે છે) :-

સુરીતે ભણીને શાસ્ત્ર પણ પ્રકૃતિ અભવ્ય નહીં તજે,

સાકરસંકિત ક્ષીરપાનથી પણ સર્પ નહિ નિર્વિષ બને. ૩૧૭.

ગાથાર્થ:- [સુદુ] સારી રીતે [શાસ્ત્રાણિ] શાસ્ત્રો [અધીત્ય અપિ] ભણીને પણ [અભવ્ય:] અભવ્ય [પ્રકૃતિમ્] પ્રકૃતિને (અર્થાત્ પ્રકૃતિના સ્વભાવને) [ન મુઞ્ચતિ] છોડતો નથી, [ગુહદુગ્ધમ્] જેમ સાકરવાળું દૂધ [પિબન્ત: અપિ] પીતાં છતાં [પન્નગા:] સર્પો [નિર્વિષા:] નિર્વિષ [ન ભવન્તિ] થતા નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧૭)

ઉત્થાનિકા : અજ્ઞાની કર્મોનો નિયમથી વેદક હોય છે એમ દર્શાવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે સાપ સાકરવાળું દૂધ પીવા છતાં ઝેર રહિત થતો નથી તે પ્રકારે અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ કર્મ પ્રકૃતિઓના ઉદય સ્વભાવને છોડતો નથી.

(પ્રશ્ન) શું કરતો થતો (કર્મોદયને છોડતો નથી) ?

(ઉત્તર) અધ્યયન કરવા છતાં પણ.

(પ્રશ્ન) કોનું અધ્યયન કરવા છતાં ?

(ઉત્તર) શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવા છતાં.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે અધ્યયન કરી ને ?

(ઉત્તર) સારી રીતે ભણી ને પણ.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી નથી છોડતો ?

(ઉત્તર) વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાનનો અભાવ હોવાને કારણે કર્મોદય થવા પર મિથ્યાત્વ રાગાદિથી તન્મય થાય છે તે કારણથી (તે કર્મના ઉદય સ્વભાવને છોડતો નથી)

હવે જ્ઞાની તો કર્મફળનો અવેદક જ છે—એવો નિયમ કરવામાં આવે છે:—

નિર્વેદને પામેલ જ્ઞાની કર્મફળને જાણતો,

—કડવા મધુર બહુવિધને, તેથી અવેદક છે અહો ! ૩૧૮.

ગાથાર્થ:- [નિર્વેદસમાપન્ન:] નિર્વેદપ્રાપ્ત (વૈરાગ્યને પામેલો) [જ્ઞાની] જ્ઞાની [મધુરમ્ કટુકમ્] મીઠા—કડવા [બહુવિધમ્] બહુવિધ [કર્મફલમ્] કર્મફળને [વિજાનાતિ] જાણે છે [તેન] તેથી [સ:] તે [અવેદક: ભવતિ] અવેદક છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧૮)

ઉત્થાનિકા : જ્ઞાની નિયમથી અથવા નિશ્ચયથી કર્મોનો વેદક નથી હોતો. એ દેખાડે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પરમતત્ત્વજ્ઞાની જીવ સંસાર શરીર ભોગ રૂપ ત્રિવિધથી વૈરાગ્યથી સંપન્ન થઈને ઉદયાગત શુભ-અશુભ કર્મફળને વસ્તુસ્વરૂપથી વિશેષરૂપથી નિર્વિકાર નિજ શુદ્ધાત્માને ભિન્નરૂપ જાણે છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી જાણે છે ?

(ઉત્તર) અશુભ કર્મફળને લીમડો, કાંજી, ઝેર તથા હળાહળ ઝેરરૂપે કડવા જાણે છે. અનેક પ્રકારના શુભ કર્મફળને ગોળ, ખાંડ, સાકર તથા અમૃતરૂપથી મીઠા જાણે છે. પરંતુ શુદ્ધાત્માથી ઉત્પન્ન સહજ પરમાનંદરૂપ અતીન્દ્રિય સુખને છોડીને પંચેન્દ્રિય સુખરૂપમાં પરિણમતો નથી.

આ કારણથી જ્ઞાની વેદક કે ભોક્તા નથી થતો એવો નિયમ છે આ પ્રકારે જ્ઞાની શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી

શુભાશુભ કર્મોના ફળનો ભોક્તા નથી થતો. એવા કથનની મુખ્યતાથી ત્રીજા સ્થળમાં ચાર ગાથા સૂત્ર પૂરા થયા.

હવે આ જ અર્થને ફરી દેઢ કરે છે:-

કરતો નથી, નથી વેદતો જ્ઞાની કરમ બહુવિધને,

બસ જાણતો એ બંધ તેમ જ કર્મફળ શુભ-અશુભને. ૩૧૯.

ગાથાર્થ:- [જ્ઞાની] જ્ઞાની [બહુપ્રકારાણિ] બહુ પ્રકારનાં [કર્માણિ] કર્મોને [ન અપિ કરોતિ] કરતો પણ નથી, [ન અપિ વેદયતે] વેદતો (ભોગવતો) પણ નથી; [પુનઃ] પરંતુ [પુણ્યં ચ પાપં ચ] પુણ્ય અને પાપરૂપ [બન્ધં] કર્મબંધને [કર્મફલં] તથા કર્મફળને [જાનાતિ] જાણે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૧૯)

ઉત્થાનિકા : હવે નિરૂપરાગ શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાની ન તો કર્મને કરે છે અને ન તો કર્મને ભોગવે છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : સમ્યક્જ્ઞાની જીવ ત્રિગુપ્તિપણાના બળથી ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, દષ્ટ, શ્રુત, અનુભવેલ ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાન બંધ આદિ સમસ્ત પરદ્રવ્યના અવલંબનથી રહિત હોવાથી અનંત જ્ઞાન, સુખ દર્શન વીર્ય સ્વરૂપના આલંબનથી ભરિત અવસ્થાપૂર્ણ અવસ્થાવાળી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત જ્ઞાની બહુ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિ ભેદવાળા કર્મોને નિશ્ચયનયથી નથી કરતો અને તન્મય થઈને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરે છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાની પરમાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખમાં તૃપ્ત થઈને વસ્તુ સ્વરૂપથી માત્ર જાણે જ છે.

(પ્રશ્ન) શું જાણે છે ?

(ઉત્તર) સુખ દુઃખ સ્વરૂપ કર્મફળને પ્રકૃતિબંધ આદિના ભેદથી થવાવાળા અનેક પ્રકારના કર્મ બંધને તથા શાતા વેદનીય, શુભઆયુ, શુભનામ, શુભગોત્ર રૂપ પુણ્ય કર્મને અને તેનાથી વિપરીત અશાતા વેદનીય આદિરૂપ પાપકર્મને જાણે જ છે.

હવે પૂછે છે કે- (જ્ઞાની કરતો-ભોગવતો નથી, જાણે જ છે) એ કઈ રીતે ? તેનો ઉત્તર દેષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે:-

જ્યમ નેત્ર. તેમ જ જ્ઞાન નથી કારક, નથી વેદેક અરે !

જાણે જ કર્મોદય, નિરજરા, બંધ તેમ જ મોક્ષને. ૩૨૦.

ગાથાર્થ:- [યથા એવ દૃષ્ટિઃ] જેમ નેત્ર (દેશ્ય પદાર્થોને કરતું-ભોગવતું નથી, દેખે જ છે), [તથા] તેમ [જ્ઞાનમ્] જ્ઞાન [અકારકં] અકારક [અવેદકં ચ એવ] તથા અવેદક છે, [ચ] અને [બન્ધમોક્ષં] બંધ, મોક્ષ, [કર્મોદયં] કર્મોદય [નિર્જરાં ચ એવ] તથા નિર્જરાને [જાનાતિ] જાણે જ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૨૦)

(દિદ્ધો સયં પિ ણાણં અકારયં તહ અવેદય ચેવ) જેવી રીતે નેત્ર-કર્તા-દેશ્ય એવી અગ્નિરૂપ વસ્તુને, સંધુક્ષણ (સંધૂક્ષણ) કરનાર પુરુષની માફક, કરતું નથી અને તપેલા લોખંડના પિંડની માફક, અનુભવરૂપે વેદતું નથી; તેવી રીતે શુદ્ધજ્ઞાન પણ અથવા અભેદથી શુદ્ધજ્ઞાનપરિણત જીવ પણ પોતે શુદ્ધ-ઉપાદાનરૂપે કરતો નથી અને વેદતો નથી. અથવા પાઠાન્તાર : દિદ્ધી સયં પિ ણાણં' તેનું વ્યાખ્યાન :-માત્ર દૃષ્ટિ જ નહિ પરંતુ ક્ષાયિક જ્ઞાનપણ નિશ્ચયથી કર્મોનું અકારક તેમ જ અવેદક પણ છે. તેવો હોતો થકો (શુદ્ધજ્ઞાનપરિણત જીવ) શું કરે છે ? (જાણદિ ય બંધમોક્ષં) જાણે છે. કોને ? બંધ મોક્ષને. માત્ર બંધ-મોક્ષને નહિ, (કમ્મુદયં ણિજ્જરં ચેવ) શુભ-અશુભ કર્મોદયને તથા સવિપાક-અવિપાકરૂપ ને સકામ-અકામરૂપ બન્ને પ્રકારની નિર્જરાને પણ જાણે છે.

સર્વ વિશુદ્ધ-પારિણામિક-પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધ-ઉપાદાનભૂત શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયે જીવ કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વથી તથા બંધ-મોક્ષનાં કારણને પરિણામથી શૂન્ય છે એમ સમુદાયપાતનિકામાં કહેવામાં આવ્યું હતું. પછી ચાર ગાથા દ્વારા જીવનું અકર્તૃત્વગુણના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સામાન્ય વિવરણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી ચાર ગાથા દ્વારા શુદ્ધને પણ જે પ્રકૃતિ સાથે બંધ થાય છે તે અજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય છે' એમ અજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કહેવારૂપે વિશેષ વિવરણ કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી ચાર ગાથા દ્વારા જીવનું અભોક્તૃત્વગુણના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું. ત્યાર પછી બે ગાથા કહેવામાં આવી જેના દ્વારા, પૂર્વે બાર ગાથામાં શુદ્ધ નિશ્ચયથી કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વના અભાવરૂપ તથા બંધમોક્ષના કારણને પરિણામના અભાવરૂપ જે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું હતું તેનો જ ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો. આ રીતે સમયસારની શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણ 'તાત્પર્યવૃત્તિ' નામની ટીકામાં મોક્ષાધિકાર સંબંધી ચુલિકા સમાપ્ત થઈ. અથવા બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરતાં, અહીં મોક્ષાધિકાર સમાપ્ત થયો.

વળી વિશેષ કહેવામાં આવે છે :-

ઔપશમિકાદિ પાંચ ભાવોમાં કયા ભાવથી મોક્ષ થાય છે તે વિચારવામાં આવે છે.

ત્યાં ઔપશમિક, ક્ષાયોશમિક, ક્ષાયિક અને ઔદયિક એ ચાર ભાવો પર્યાયરૂપ છે અને શુદ્ધ પારિણામિક (ભાવ) દ્રવ્યરૂપ છે. એ પરસ્પર સાપેક્ષ એવું દ્રવ્યપર્યાયદ્વય (દ્રવ્ય અને પર્યાયનું જોડકું) તે આત્મ-પદાર્થ છે.

ત્યાં, પ્રથમ તો જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એમ ત્રણ પ્રકારના પારિણામિક ભાવોમાં,

શુદ્ધજીવત્વ એવું જે શક્તિલક્ષણ પારિણામિકપણું તે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયાશ્રિત હોવાથી નિરાવરણ અને ‘શુદ્ધપારિણામિકભાવ’ એવી સંજ્ઞાવાળુ જાણવું; તે તો બંધમોક્ષપર્યાય પરિણતિ રહિત છે. પરંતુ જે દશપ્રાણરૂપ જીવત્વ અને ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વ તે પર્યાયાર્થિકનયાશ્રિત હોવાથી ‘અશુદ્ધપારિણામિકભાવ’ સંજ્ઞાવાળાં છે.

(પ્રશ્ન) ‘અશુદ્ધ’ કેમ ?

(ઉત્તર) સંસારીઓને શુદ્ધનયથી અને સિદ્ધોને તો સર્વથા જ દશપ્રાણરૂપ જીવત્વનો અને ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વદ્વયનો અભાવ હોવાથી.

તે ત્રણમાં, ભવ્યત્વલક્ષણ પારિણામિકને તો યથાસંભવ સમ્યક્ત્વાદિ જીવગુણોનું ઘાતક ‘દેશઘાતી’ અને ‘સર્વઘાતી’ એવાં નામવાળું મોહાદિકર્મ સામાન્ય પર્યાયાર્થિકનયે ઢાંકે છે એમ જાણવું. ત્યાં, જ્યારે કાળાદિ લબ્ધિના વશે ભવ્યત્વ શક્તિની વ્યક્તિ થાય છે ત્યારે આ જીવ સહજ-શુદ્ધ-પારિણામિકભાવલક્ષણ નિજપરમાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ પર્યાયે પરિણમે છે; તે પરિણમન આગમભાષાથી ‘ઔપશમિક’, ‘ક્ષાયોપશમિક’ તથા ‘ક્ષાયિક’ એવા ભાવત્રય કહેવાય છે, અને અધ્યાત્મ ભાષાથી ‘શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ’, ‘શુદ્ધોપયોગ’ ઇત્યાદિ પર્યાયસંજ્ઞા પામે છે.

તે પર્યાય શુદ્ધપારિણામિકભાવલક્ષણ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. શા માટે ? ભાવનારૂપ હોવાથી. શુદ્ધપારિણામિક (ભાવ) તો ભાવનારૂપ નથી. જો (તે પર્યાય) એકાંતે શુદ્ધ-પારિણામિકથી અભિન્ન હોય, તો મોક્ષનો પ્રસંગ બનતાં આ ભાવનારૂપ મોક્ષકારણભૂત (પર્યાય) નો વિનાશ થતાં શુદ્ધપારિણામિકભાવ પણ વિનાશને પામે. પણ એમ તો બનતું નથી (કારણ કે શુદ્ધપારિણામિકભાવ તો અવિનાશી છે.)

માટે આમ ઠર્યું : શુદ્ધપારિણામિકભાવ વિષયક (શુદ્ધપારિણામિકભાવે અવલંબનારી) જે ભાવના તે-રૂપ જે ઔપશમિકાદિ ત્રણ ભાવો તેઓ સમસ્ત રાગાદિથી રહિત હોવાને લીધે શુદ્ધઉપાદાન-કારણભૂત હોવાથી મોક્ષકારણ (મોક્ષનાં કારણ) છે, પરંતુ શુદ્ધપારિણામિક નહિ (અર્થાત્ શુદ્ધપારિણામિકભાવ મોક્ષનું કારણ નથી).

જે શક્તિરૂપ મોક્ષ છે તે તો શુદ્ધપારિણામિક છે, પ્રથમથી જ વિદ્યમાન છે. આ તો વ્યક્તિરૂપ મોક્ષનો વિચાર ચાલે છે.

એવી જ રીતે સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે ‘નિષ્ક્રિય: શુદ્ધપારિણામિક:’ અર્થાત્ શુદ્ધપારિણામિક (ભાવ) નિષ્ક્રિય છે. નિષ્ક્રિયનો શો અર્થ છે ? (શુદ્ધપારિણામિક ભાવ) બંધના કારણભૂત જે ક્રિયા-રાગાદિપરિણતિ, તે-રૂપ નથી અને મોક્ષના કારણભૂત જે ક્રિયા-શુદ્ધભાવના પરિણતિ, તે-રૂપ પણ નથી. માટે એમ જાણવામાં આવે છે કે શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યેયરૂપ છે, ધ્યાનરૂપ નથી. શા માટે ? કારણ કે ધ્યાન વિનશ્વર છે. (અને શુદ્ધપારિણામિકભાવ તો અવિનાશી છે). શ્રી યોગીન્દ્રદેવે પણ

કહ્યું છે કે 'ળ વિ ઉપજ્જઙ્ઞ ણ વિ મરઙ્ગ બધુ ણ મોક્ખુ કરેઙ્ગ । જિહ પરમત્થે જોઙ્ગયા જિણવર ંણ મણેઙ્ગ ॥' (અર્થાત્ હે યોગી ! પરમાર્થે જીવ ઉપજતો પણ નથી, મરતો પણ નથી અને બંધ-મોક્ષ કરતો નથી-એમ શ્રી જિનવર કહે છે.)

વળી તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે : વિવિક્ષિત-એકદેશશુદ્ધનયાશ્રિત આ ભાવના (અર્થાત્ કહેવા ધારેલી આંશિક શુદ્ધિરૂપ આ પરિણતિ) નિર્વિકાર-સ્વસંવેદનલક્ષણ ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનરૂપ હોવાથી જોકે એકદેશ વ્યક્તિરૂપ છે તોપણ ધ્યાતા પુરુષ એમ ભાવે છે કે 'જે સકલનિરાવરણ અખંડ-એક-પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમય-અવિનશ્વર-શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવ લક્ષણરૂપ નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય તે જ હું છું', પરંતુ એમ ભાવતો નથી કે 'ખંડજ્ઞાનરૂપ હું છું.'

આ વ્યાખ્યાન પરસ્પર સાપેક્ષ એવા આગમ-અધ્યાત્મના તેમજ નયદ્વયના (દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાથિકનયના) અભિપ્રાયના અવિશેષપૂર્વક જ કહેવામાં આવ્યું હોવાથી સિદ્ધ છે (-નિર્બાધ છે) એમ વિવેકીઓએ જાણવું.

સમયસાર ચૂલિકા - ૨

અહીંથી (હવે) આગળ જીવાદિ નવ અધિકારમાં જીવના કર્તાપણાનું - ભોક્તાપણા આદિ સ્વરૂપનું યથા સ્થાન નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયના વિભાગ દ્વારા સામાન્યરૂપથી જે પૂર્વમાં કહેવામાં આવેલ છે તેનું જ વિશેષ વર્ણન કરવાને માટે શરૂ કરીને પાઠકમમાં સોળ ગાથાઓ સુધી ચૂલિકાનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ચૂલિકા શબ્દનો અર્થ કહે છે.

(૧) વિશેષ વ્યાખ્યાન

(૨) કહેલ કે ન કહેલનું વ્યાખ્યાન

(૩) કહેલ અને ન કહેલનું મિશ્રિત વ્યાખ્યાન

આ પ્રકારે ત્રણ પ્રકારથી વ્યાખ્યાન કરવું એવો ચૂલિકા શબ્દનો અર્થ જાણવો જોઈએ.

ત્યાં છત્તું ગાથાઓમાં વિષ્ણુની દેવાદિ પર્યાયોના કર્તૃત્વના નિરાકરણની મુખ્યતાથી સાત ગાથાઓ છે. તેના બાદ કર્તા અન્ય છે અને ભોક્તા અન્ય છે એવા એકાંતના નિષેધરૂપથી બોદ્ધમત અનુસારી શિષ્યને સંબોધન કરવાને માટે ચાર ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ સાંખ્યમત અનુસારી શિષ્ય પ્રતિ એકાંતથી જીવના ભાવમિથ્યાત્વના અકર્તૃત્વના નિરાકરણ કરવા અર્થે પાંચ ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ જ્ઞાન-અજ્ઞાન સુખ દુઃખ આદિ ભાવોને કર્મ જ એકાંતરૂપથી કરે છે અને આત્મા નથી કરતો એવા પ્રકારની માન્યતાવાળા સાંખ્યમતના નિરાકરણ હેતુ તેર ગાથા સૂત્ર છે.

ત્યારબાદ કોઈ પ્રાથમિક શિષ્ય શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયનો વિનાશ કરવા ઇચ્છે છે પરંતુ મનમાં સ્થિત વિષય અનુરાગનો ઘાત કરું એવા પ્રકારનું વિશેષ ભેદજ્ઞાન નથી જાણતો તેના

સંબોધન અર્થે સાત ગાથા સૂત્ર છે.

ત્યારબાદ જેવી રીતે સોની આદિ શિલ્પી કુંડળ આદિ કાર્ય હથોડા વગેરે સાધનોથી કરે છે અને તેનું ફળ, મૂલ્ય આદિ ભોગવે છે તો પણ તેનાથી તન્મય નથી થતો તે જ પ્રકારે જીવ પણ દ્રવ્યકર્મ કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે તો પણ તેની સાથે તન્મય નથી થતો. એવું પ્રતિપાદન કરવાવાળી સાત ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ જો કે સફેદ ચુનો વ્યવહારથી દિવાલને સફેદ કરે છે તો પણ નિશ્ચયથી તે તન્મય નથી થતી તે જ પ્રકારે જીવ પણ વ્યવહારથી જોયભૂત દ્રવ્યને જાણે છે. દેખે છે ત્યાગ કરે છે અને શ્રદ્ધા કરે છે. તો પણ નિશ્ચયનયથી તેની સાથે તન્મય નથી થતો એવી રીતે બ્રહ્મા, અદૈતમત અનુસારી શિષ્યના સંબોધનને માટે દશ ગાથા સૂત્ર છે.

ત્યારબાદ શુદ્ધાત્મ ભાવનારૂપ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન, નિશ્ચય આલોચના અને નિશ્ચય ચારિત્રના કથનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર છે.

ત્યારબાદ રાગદ્વેષની ઉત્પત્તિના વિષયમાં અજ્ઞાનરૂપ સ્વકીય બુદ્ધિ દોષનું જ કારણ છે. પરંતુ અચેતન શબ્દાદિ વિષય કારણ નથી. આ પ્રકારના કથનને માટે દશ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ ઉદયમાં આવેલ કર્મનું વેદન કરતો થકો આ કર્મ મારું છે. મારા દ્વારા કરવામાં આવેલ છે અને જે સ્વસ્થભાવથી રહિત થઈને સુખી કે દુઃખી થાય છે તે ફરીથી દુઃખના બીજ રૂપ આઠ પ્રકારના કર્મ બાંધે છે. એવા કથનની મુખ્યતાથી ત્રણ ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ આચરાંગ સૂત્ર કૃતાંગ આદિ દ્રવ્યશ્રુત, ઈન્દ્રિયના વિષય, દ્રવ્યકર્મ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ તથા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી રાગાદિ પણ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ નથી એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પંદર ગાથા સૂત્ર છે.

ત્યારબાદ જે શુદ્ધનયના અભિપ્રાયથી આત્મા અમૂર્ત છે. તે જ શુદ્ધનયના અભિપ્રાયથી કર્મ અને નોકર્મ આહારથી રહિત છે. એવા પ્રકારના કથનરૂપ ત્રણ ગાથાઓ છે.

ત્યારબાદ દેહાશ્રિત, દ્રવ્યલિંગ, મુક્તિનું કારણ નથી થતું અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણ ભાવલિંગથી સહિત યતિઓને દ્રવ્યલિંગ સહકારી કારણ હોય છે એવા પ્રકારના કથનરૂપ ત્રણ ગાથાઓ છે.

ફરી સમયપ્રાભૃતના અધ્યયનના ફળના કથનરૂપથી ગ્રંથની સમાપ્તિને માટે એક ગાથા સૂત્ર કહે છે.

આ પ્રકારે ૧૩ અંતર અધિકારો દ્વારા સમયસાર ચૂલિકા અધિકારમાં સમૂહરૂપ પાતનિકા (પ્રસ્તાવના) છે.

હવે આ જ અર્થને ગાથા દ્વારા કહે છે:-

જ્યમ લોક માને 'દેવ, નારક આદિ જીવ વિષ્ણુ કરે, '
ત્યમ શ્રમણ પણ માને કદી 'આત્મા કરે ષટ્ કાયને, ' ૩૨૧.
તો લોક-મુનિ સિદ્ધાંત એક જ, ભેદ તેમાં નવ દીસે,
વિષ્ણુ કરે જ્યમ લોકમતમાં, શ્રમણમત આત્મા કરે; ૩૨૨.
એ રીત લોક-મુનિ ઉભયનો મોક્ષ કોઈ નહીં દીસે,
-જે દેવ, મનુજ, અસુરના ત્રણ લોકને નિત્યે કરે. ૩૨૩.

ગાથાર્થ:- [લોકસ્ય] લોકના (લૌકિક જનોના) મતમાં [સુરનારકતિર્યઙ્માનુષાન્ સત્ત્વાન્] દેવ, નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય-પ્રાણીઓને [વિષ્ણુ:] વિષ્ણુ [કરોતિ] કરે છે; [ચ] અને [યદિ] જો [શ્રમણાનામ્ અપિ] શ્રમણોના (મુનિઓના) મન્તવ્યમાં પણ [ષડ્વિધાન્ કાયામ્] છ કાયના જીવોને [આત્મા] આત્મા [કરોતિ] કરતો હોય [યદિ લોકશ્રમણાનામ્] તો લોક અને શ્રમણોનો [એક: સિદ્ધાન્ત:] એક સિદ્ધાંત થાય છે, [વિશેષ:] કાંઈ ફેર [ન દૃશ્યતે] દેખાતો નથી; (કારણ કે) [લોકસ્ય] લોકના મતમાં [વિષ્ણુ:] વિષ્ણુ [કરોતિ] કરે છે અને [શ્રમણાનામ્ અપિ] શ્રમણોના મતમાં પણ [આત્મા] આત્મા [કરોતિ] કરે છે (તેથી કર્તાપણાની માન્યતામાં બન્ને સમાન થયા). [એવં] એ રીતે, [સદેવમનુજાસુરાન્ લોકાન્] દેવ, મનુષ્ય અને અસુરવાળા ત્રણે લોકને [નિત્યં કુર્વતાં] સદાય કરતા (અર્થાત્ ત્રણે લોકના કર્તાભાવે નિરંતર પ્રવર્તતા) એવા [લોકશ્રમણાનાં દ્વયેષામ્ અપિ] તે લોક તેમ જ શ્રમણ-બન્નેનો [ક: અપિ મોક્ષ:] કોઈ મોક્ષ [ન દૃશ્યતે] દેખાતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૨૧ થી ૩૨૩)

ઉત્થાનિકા : તેર અધિકારોનું યથાક્રમથી વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રકારે છે જે એકાંતથી આત્માને કર્તા માને છે. તેનો અજ્ઞાનીજનોની માફક મોક્ષ નથી. એવો ઉપદેશ છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : લોકમતમાં વિષ્ણુ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોને (કરે છે) ?

(ઉત્તર) દેવ, નારક, તિર્યચ અને મનુષ્ય પ્રાણીઓને (વિષ્ણુ કરે છે)

(તેવી રીતે) જો શ્રમણોના મતમાં આત્મા કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોને (આત્મા કરે છે) ?

(ઉત્તર) છ કાયના જીવોને (કરે છે રક્ષા-હિંસા આદિ)

આ પ્રકારે પૂર્વ કહેલ સિદ્ધાંતમાં કે આગમમાં કઈ અંતર દેખાતો નથી (લોકમતમાં ને શ્રમણના મતમાં)

(પ્રશ્ન) કયા સંબંધનો (ભેદ દેખાતો નથી) ?

(ઉત્તર) લોકમત સંબંધી અને શ્રમણમત સંબંધી (ભેદ દેખાતો નથી)

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) લોકમતમાં વિષ્ણુ નામક પરિકલ્પિત પુરુષ તેમ કરે છે. (અને) શ્રમણ મતમાં આત્મા કરે છે. ત્યાં (લોકમતમાં) વિષ્ણુ નામ છે અને શ્રમણના મતમાં આત્મા નામ છે. (આમ) વિષ્ણુ અને આત્મામાં પ્રતીતિ ભેદ નથી. અર્થ ભેદ પણ નથી (ફક્ત નામ ભેદ છે)

(પ્રશ્ન) આ પ્રકારે કર્તૃત્વ માનવામાં શું દોષ છે ?

(ઉત્તર) કોઈનો પણ મોક્ષ થતો જોવામાં આવતો નથી.

(પ્રશ્ન) (કોઈનો એટલે) કોનો ?

(ઉત્તર) લૌકિક જનોનો અને શ્રમણનો (મોક્ષ થતો નથી)

(પ્રશ્ન) કઈ વિશેષતાવાળાનો (મોક્ષ નથી) ?

(ઉત્તર) હંમેશા કર્મ કરવાવાળાનો (મોક્ષ નથી)

(પ્રશ્ન) ક્યાં (મોક્ષ દેખાતો નથી) ?

(ઉત્તર) લોકમાં મોક્ષ (થતો) દેખાતો નથી.

(પ્રશ્ન) કોનો ? (મોક્ષ થતો દેખાતો નથી)

(ઉત્તર) દેવ, મનુષ્ય, અસુર સહિતનો.

કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ

રાગદ્વેષમોહ રૂપથી પરિણમન જ કર્તૃત્વ કહેવામાં આવેલ છે. ત્યાં રાગદ્વેષમોહ પરિણમન હોવા પર શુદ્ધ સ્વભાવી આત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તથા આચરણરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગથી ચ્યુત થાય છે. એટલે મોક્ષ થતો નથી. એવો ભાવાર્થ છે. આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષરૂપમાં ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે જો (કોઈ) વ્યવહારનયના કથનને ગ્રહણ કરીને એમ કહે છે કે પરદ્રવ્ય મારું છે અને એ પ્રકારના વ્યવહારને જ નિશ્ચય માનીને આત્માને પરદ્રવ્યનો કર્તા માને છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. ઈત્યાદિ અર્થની સુચકતાવાળી ગાથાઓ દૃષ્ટાંત સહિત કહે છે.

હવે, “ જેઓ વ્યવહારનયના કથનને ગ્રહીને ‘ પરદ્રવ્ય મારું છે ’ એમ કહે છે, એ રીતે વ્યવહારને જ નિશ્ચય માની આત્માને પરદ્રવ્યનો કર્તા માને છે, તેઓ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે ” ઈત્યાદિ અર્થની ગાથાઓ દૃષ્ટાંત સહિત કહે છે:-

વ્યવહારમૂઢ અતત્ત્વવિદ્ પરદ્રવ્યને ‘ મારું ’ કહે,

‘ પરમાણુમાત્ર ન મારું ’ જ્ઞાની જાણતા નિશ્ચય વડે. ૩૨૪.

જ્યમ પુરુષ કોઈ કહે ‘ અમારું ગામ, પુર ને દેશ છે, ’

પણ તે નથી તેનાં, અરે ! જીવ મોહથી ‘ મારાં ’ કહે; ૩૨૫.

એવી જ રીત જે જ્ઞાની પણ ‘મુજ’ જાણતો પરદ્રવ્યને,
 નિજરૂપ કરે પરદ્રવ્યને, તે જરૂર મિથ્યાત્વી બને. ૩૨૬.
 તેથી ‘ન મારું’ જાણી જીવ, પરદ્રવ્યમાં આ ઉભયની
 કર્તૃત્વબુદ્ધિ જાણતો, જાણે સુદૃષ્ટિરહિતની. ૩૨૭.

ગાથાર્થ:- [અવિદિતાર્થા:] જેમણે પદાર્થનું સ્વરૂપ જાણ્યું નથી એવા પુરુષો
 [વ્યવહારભાષિતેન તુ] વ્યવહારનાં વચનોને ગ્રહીને [પરદ્રવ્યં મમ] ‘પરદ્રવ્ય મારું છે’
 [ભણન્તિ] એમ કહે છે, [તુ] પરંતુ જ્ઞાનીઓ [નિશ્ચયેન જાનન્તિ] નિશ્ચય વડે જાણે છે કે
 ‘[કિઞ્ચિત્] કોઈ [પરમાણુમાત્રમ્ અપિ] પરમાણુમાત્ર પણ [ન ચ મમ] મારું નથી’.

[યથા] જેવી રીતે [ક: અપિ નર:] કોઈ પુરુષ [અસ્માકં ગ્રામવિષયનગરરાષ્ટ્રમ્]
 ‘અમારું ગામ, અમારો દેશ, અમારું નગર, અમારું રાષ્ટ્ર’ [જલ્પતિ] એમ કહે છે, [તુ] પરંતુ
 [તાનિ] તે [તસ્ય] તેનાં [ન ચ ભવન્તિ] નથી, [મોહેન ચ] મોહથી [સ: આત્મા] તે
 આત્મા [ભણતિ] ‘મારાં’ કહે છે; [એવમ્ એવ] તેવી જ રીતે [ય: જ્ઞાની] જે જ્ઞાની પણ
 [પરદ્રવ્યં મમ] ‘પરદ્રવ્ય મારું છે’ [ઇતિ જાનન્] એમ જાણતો થકો [આત્માનં કરોતિ]
 પરદ્રવ્યને પોતારૂપ કરે છે, [એષ:] તે [નિ:સંશયં] નિ:સંદેહ અર્થાત્ ચોક્કસ [મિથ્યાદૃષ્ટિ:]
 મિથ્યાદૃષ્ટિ [ભવતિ] થાય છે.

[તસ્માત્] માટે તત્ત્વજ્ઞો [ન મે ઇતિ જ્ઞાત્વા] ‘પરદ્રવ્ય મારું નથી’ એમ જાણીને,
 [એતેષાં દ્વયેષામ્ અપિ] આ બન્નેનો (-લોકનો અને શ્રમણનો-) [પરદ્રવ્યે] પરદ્રવ્યમાં
 [કર્તૃવ્યવસાયં જાનન્] કર્તાપણાનો વ્યવસાય જાણતા થકા, [જાનીયાત્] એમ જાણે છે કે
 [દૃષ્ટિરહિતાનામ્] આ વ્યવસાય સમ્યગ્દર્શન રહિત પુરુષોનો છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા ૩૨૪ થી ૩૨૭)

ઉત્થાનિકા : હવે ઉત્તર કહે છે નિશ્ચયથી આત્માનો પુદ્ગલ દ્રવ્યથી સાથે કર્તા કર્મ સંબંધ નથી
 તો આત્મા કેવી રીતે કર્તા થાય એ (વાત) કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પરદ્રવ્ય મારું છે (એમ) કહે છે.

(પ્રશ્ન) તેઓ કોણ છે (જે આવું કહે છે) ?

(ઉત્તર) વિદિતાર્થ અથવા જેણે પદાર્થોને જાણી લીધા છે. અથવા જે તત્ત્વવેદી તત્ત્વજ્ઞાતા છે.

(પ્રશ્ન) શેના વડે તે આવું કહે છે ?

(ઉત્તર) વ્યવહાર કથનથી અથવા વ્યવહારનયથી (એમ કહે છે) નિશ્ચયથી તે જાણે છે.

(પ્રશ્ન) (નિશ્ચયથી) તેઓ શું જાણે છે ?

(ઉત્તર) આ પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી એવું (તેઓ) જાણે છે.

જેમ કોઈ પુરુષ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.

(પ્રશ્ન) શું કહે છે ?

(ઉત્તર) ઝાડીથી ઘેરાયેલ ગ્રામ, દેશનામવાળો વિષય, નગર નામવાળું પૂર તથા દેશ, એક દેશ કે પ્રદેશ નામક રાષ્ટ્ર મારું છે. પરંતુ તે રાજ્ય કે નગર તેનું નથી. તો પણ તે મોડથી ગામ આદિ મારા છે એમ બોલે છે. આ પ્રકારે દૃષ્ટાંત છે હવે પૂર્વોક્ત દૃષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધાંત કહે છે. જ્ઞાની આત્મા વ્યવહાર મૂઢ થયો થકો જો પરદ્રવ્ય મારા છે એમ કહે છે તો તે મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરતો થકો મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે તે નિઃસંદેહ વાત છે. તેમાં શંકા ન કરવી જોઈએ.

એટલા માટે પરકીય ગામ આદિનું દૃષ્ટાંતથી સ્વાનુભૂતિની ભાવનાથી ચ્યુત થયો થકો જે આત્મા પરદ્રવ્યને વ્યવહારથી પોતાનો કરે છે. તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય છે. તે પહેલા જ કહ્યું હતું.

આ કારણથી એમ જણાય છે કે પરદ્રવ્યના વિષયમાં બન્ને પૂર્વોક્ત લૌકિકજન અને જૈનીજન પરદ્રવ્યને કરે છે એવા પ્રકારનાં પરદ્રવ્યના વિષયમાં (તેઓનો) કર્તાપણાનો વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) છે. (એમ જ્ઞાની જાણે છે)

(પ્રશ્ન) શું કરીને (જ્ઞાની એમ જાણે છે) ?

(ઉત્તર) નિર્વિકાર સ્વ તથા પર પરિચ્છિન્નરૂપ જ્ઞાનથી પરદ્રવ્ય મારું સંબંધી નથી એમ જાણે છે.

આ લૌકિકજન તથા જૈન જનનો પરદ્રવ્યના સંબંધમાં કર્તાપણાનો વ્યાપાર છે (તે અધ્યવસાન છે) એવું કોઈ ત્રીજો તટસ્થ વ્યક્તિ જાણતો થકો જાણે.

(પ્રશ્ન) તે શું જાણે છે ?

(ઉત્તર) વીતરાગ સમ્યક્ત્વ નામક જે નિશ્ચયદૃષ્ટિ છે તેનાથી રહિત જીવોનું આ અધ્યવસાન છે એમ તે જાણે છે.

(પ્રશ્ન) જ્ઞાની થઈને (અભ્યાસી થઈને) વ્યવહારથી પરદ્રવ્યને પોતાનું કહેતો આત્મા અજ્ઞાની કઈ રીતે છે ?

(ઉત્તર) પ્રાથમિક શિષ્યોને સમજાવવાના કાળમાં જ મલેચ્છોને મલેચ્છોની ભાષા દ્વારા સમજાવવાનો વ્યવહાર અનુસરણ કરવો જોઈએ. પ્રાથમિક શિષ્યોને સંબોધવાના કાળ સિવાય (શુદ્ધનય) કતકફળની જેમ શુદ્ધિ કરવાવાળો હોવાથી શુદ્ધનયથી ચ્યુત થઈને જો પરદ્રવ્યને પોતાનું કરે છે તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે.

તેનો વિશેષ પ્રકાર આ રીતે છે.

લોકોના મનમાં વિષ્ણુ કરે છે એવું જે પહેલા કહ્યું હતું તે લોક વ્યવહાર અપેક્ષાએ કહ્યું હતું. હકીકતમાં તો અનાદિથી વિદ્યમાન દેવ મનુષ્ય આદિ જીવ લોકના વિષ્ણુ બ્રહ્મા કે શંકર અથવા કોઈ (બીજા) પણ કર્તા નથી.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે કર્તા નથી ?

(ઉત્તર) સમસ્ત જગત એકેન્દ્રિય આદિ જીવ વિદ્યમાન છે. તે જીવોને નિશ્ચયથી વિષ્ણુ પર્યાયથી

(ટકવારૂપ) બ્રહ્માપર્યાયથી (ઉત્પત્તિરૂપ) અને મહેશ્વરપર્યાયથી (નાશરૂપ) અને જિન પર્યાયથી પરિણામનની શક્તિ છે. આ કારણથી આત્મા જ વિષ્ણુ આત્મા જ બ્રહ્મા અને આત્મા જ મહેશ્વર તથા આત્મા જ જિન.

(પ્રશ્ન) તે પણ કઈ રીતે છે ?

(ઉત્તર) કોઈ જીવ પૂર્વ મનુષ્યભવમાં જિનરૂપને ગ્રહણ કરીને ભોગ, આકાંક્ષા, નિદાન, બંધ દ્વારા પાપાનુબંધી પુણ્ય કરીને સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈને, ત્યાંથી આવીને મનુષ્યભવમાં ત્રણખંડ અધિપતિ અર્ધચક્રી થાય છે તેને જ વિષ્ણુ સંજ્ઞા છે અને અન્ય કોઈ જગતના કર્તા વિષ્ણુ નથી.

બીજો કોઈ જીવ જિનદિક્ષા ગ્રહણ કરીને રત્નત્રયની આરાધના દ્વારા પાપાનુબંધી પુણ્યને પ્રાપ્ત કરીને વિદ્યાનુવાદ નામના દશમા પૂર્વને વાંચીને ચારિત્રમોહના ઉદયથી તપશ્ચરણથી ભ્રષ્ટ થઈને હુડાવસર્પિણી કાળના પ્રભાવથી વિદ્યાના બળથી લોકનો હું કર્તા છું વગેરે ચમત્કાર કરીને મૂઢ જીવને વિસ્મય ઉત્પન્ન કરીને મહેશ્વર થાય છે તે પણ બધાં અવસર્પિણીકાળમાં નથી થતા માત્રહુડાવસર્પિણી કાળમાં થાય છે) તે હુડાવસર્પિણી કાળ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી થયા પછી આવે છે (અન્ય જગ્યાએ) જેમ કહ્યું છે કે અસંખ્યાત અવસર્પિણીકાળોના વિત્યા પછી હુડાવસર્પિણી કાળ આવે છે જેમાં પરમતોની ઉત્પત્તિ થાય છે એવું જિનેન્દ્રભગવાન કહે છે તેથી અન્ય કોઈ જગતનો કર્તા મહેશ્વર નામનો પુરુષ છે નહિ.

તેવી જ રીતે અન્ય કોઈ પુરુષ વિશેષ તપશ્ચરણ કરીને પશ્ચાત તપના પ્રભાવથી સ્ત્રીવિષયક નિમિત્ત પામીને ચાર મોઢાવાળો થાય છે તેનું નામ બ્રહ્મા છે, અન્ય કોઈ પણ જગતનો કર્તા (અથવા) વ્યાપક એકરૂપ બ્રહ્મા નામવાળું (કોઈ) છે નહિ.

તેવી રીતે અન્ય કોઈ પણ દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનય સંપન્નતા આદિ સોળભાવનાને ભાવિને દેવેન્દ્ર આદિ દ્વારા નિર્મિત પાંચ મહાકલ્યાણક પૂજાને યોગ્ય તીર્થંકર પ્રકૃતિરૂપ પુણ્યનું ઉપાર્જન કરીને જિનેશ્વર નામના વિતરાગ સર્વજ્ઞ થાય છે એવું વસ્તુસ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. આ પ્રકારે જે એકાંતથી કર્તા થાય છે તો મોક્ષ તો અભાવ થશે. આ રીતથી વિષ્ણુના દૃષ્ટાંત દ્વારા ત્રણ ગાથાઓમાં પૂર્વ પક્ષ રાખીને તેનું ચાર ગાથાઓ દ્વારા નિરાકરણરૂપ કથન કરેલ છે આ પ્રકારે પ્રથમ સ્થળમાં સાત ગાથા સૂત્ર પૂરા થયા.

તાત્પર્યવૃત્તિ વધારાની ગાથા - ૨૭

ગાથાર્થ : જો મોહનીય કર્મની સમ્યક્પ્રકૃતિ આત્માને સમ્યક્દૃષ્ટિ કરે છે તો આ માન્યતાથી તારા મત અનુસાર અચેતન પ્રકૃતિ નિશ્ચયથી સમ્યક્ભાવની કર્તા થઈ જાય પરંતુ એવું થઈ નથી શકતું.

હવે, ‘ (જીવને) જે મિથ્યાત્વભાવ થાય છે તેના કર્તા કોણ છે ? ’-એ વાતને બરાબર ચર્ચાને, ‘ ભાવકર્મનો કર્તા (અજ્ઞાની) જીવ જ છે ’ એમ યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે:-

જો પ્રકૃતિ મિથ્યાત્વની મિથ્યાત્વી કરતી આત્મને,
તો તો અચેતન પ્રકૃતિ કારક બને તુજ મત વિષે ! ૩૨૮.
અથવા કરે જો જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યના મિથ્યાત્વને,
તો તો ઠરે મિથ્યાત્વી પુદ્ગલદ્રવ્ય, આત્મા નવ ઠરે ! ૩૨૯.
જો જીવ અને પ્રકૃતિ કરે મિથ્યાત્વ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
તો ઉભયકૃત જે હોય તેનું ફળ ઉભય પણ ભોગવે ! ૩૩૦.
જો નહિ પ્રકૃતિ, નહિ જીવ કરે મિથ્યાત્વ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
પુદ્ગલદ્વય મિથ્યાત્વ વણકૃત !-એ શું નહિ મિથ્યા ખરે ? ૩૩૧.

ગાથાર્થ:- [યદિ] જો [મિથ્યાત્વં પ્રકૃતિઃ] મિથ્યાત્વ નામની (મોહનીય કર્મની) પ્રકૃતિ [આત્માનમ્] આત્માને [મિથ્યાદૃષ્ટિં] મિથ્યાદૃષ્ટિ [કરોતિ] કરે છે એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [તે] તારા મતમાં [અચેતના પ્રકૃતિઃ] અચેતન પ્રકૃતિ [નનુ કારકા પ્રાપ્તા] (મિથ્યાત્વભાવની) કર્તા બની ! (તેથી મિથ્યાત્વભાવ અચેતન ઠર્યો !)

[અથવા] અથવા, [ણ્ણઃ જીવઃ] આ જીવ [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યના [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વને [કરોતિ] કરે છે એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [પુદ્ગલદ્રવ્યં મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] પુદ્ગલદ્રવ્ય મિથ્યાદૃષ્ટિ ઠરે !- [ન પુનઃ જીવઃ] જીવ નહિ !

[અથ] અથવા જો [જીવઃ તથા પ્રકૃતિઃ] જીવ તેમ જ પ્રકૃતિ બન્ને [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્યને [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વભાવરૂપ [કુરુતઃ] કરે છે એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [દ્વાભ્યાં કૃતં તત્] જે બન્ને વડે કરવામાં આવ્યું [તસ્ય ફલમ્] તેનું ફળ [દ્વૌ અપિ મુજ્જાતે] બન્ને ભોગવે !

[અથ] અથવા જો [પુદ્ગલદ્રવ્યં] પુદ્ગલદ્રવ્યને [મિથ્યાત્વમ્] મિથ્યાત્વભાવરૂપ [ન પ્રકૃતિઃ કરોતિ] નથી પ્રકૃતિ કરતી [ન જીવઃ] કે નથી જીવ કરતો (-બેમાંથી કોઈ કરતું નથી) એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્] તો [પુદ્ગલદ્રવ્યં મિથ્યાત્વમ્] પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્વભાવે જ મિથ્યાત્વભાવરૂપ ઠરે ! [તત્ તુ ન ચલુ મિથ્યા] તે શું ખરેખર મિથ્યા નથી ?

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૨૮ થી ૩૩૧)

ઉત્થાનિકા : હવે જો કે શુદ્ધનયથી શુદ્ધબુદ્ધ એક સ્વભાવ હોવાને કારણે કર્મોનો જીવ અકર્તા છે તો પણ અશુદ્ધનયથી રાગાદિ ભાવકર્મનો તે જીવ જ કર્તા છે પુદ્ગલ તેનો કર્તા નથી એમ કહે છે. હવે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા પ્રત્યેક ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા સાંખ્યમત અનુસારી શિષ્યના પ્રતિ પૂર્વપક્ષ

તથા પ્રત્યેક ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં તેનું નિરાકરણ છે તેમ જાણવું જોઈએ.

તાત્પર્યવૃત્તિ : દ્રવ્ય મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ કર્તા થઈને જો સ્વયં પરિણામન ન કરવાવાળા આત્માને હઠથી મિથ્યાદૃષ્ટિ કરે છે (તો) તે કારણથી તો અચેતન દ્રવ્ય (રૂપ) મિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ છે તે તારા મતમાં ભાવ મિથ્યાત્વની ખરેખર કર્તા થઈ. અને જીવ એકાંતથી અકર્તા થયો, તો પછી (અકર્તા આત્માને) કર્મબંધનો અભાવ થયો. કર્મબંધના અભાવમાં સંસારનો અભાવ થયો તે તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે.

વધારાની ગાથા - ૨૮

મોહનીય કર્મની સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ કર્તા થઈને જો સ્વયં પરિણામન ન કરતા એવા આત્માને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કરે છે (તો) તે કારણથી અચેતન પ્રકૃતિ તારા મતમાં તો ખરેખર કર્તા થઈ તથા જીવ એકાંતથી સમ્યક્ પરિણામનો અકર્તા થયો (જો આમ છે) તો પછી વેદક સમ્યક્ત્વનો અભાવ થશે. વેદક સમ્યક્ત્વના અભાવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો અભાવ થશે અને તેથી મોક્ષનો અભાવ થશે. અને તે (તો) પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે અને આગમ વિરુદ્ધ છે અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ કર્મ નો વિશેષ ભેદ છે અને તે સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વને મિશ્રરૂપ ત્રણ પ્રકારના દર્શનમોહનીયમાં સમ્યક્ત્વ નામનો પ્રથમ ભેદ છે તે તો કર્મનો ભેદ છે. (તે સમ્યગ્દર્શન કેવી રીતે હોઈ શકે ?)

સમ્યક્ત્વ તો નિર્વિકાર સદા આનંદરૂપ એક લક્ષણવાળા પરમાત્મ તત્ત્વ આદિના શ્રદ્ધાનરૂપ છે, મોક્ષનું બીજ કે કારણ છે તથા ભવ્ય જીવના પરિણામ છે.

સમાધાન : જો કે સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ કર્મનો ભેદ છે તોપણ નિર્વિષ કરવામાં આવેલ વિષ મરણ નથી કરતું તેવી રીતે શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ દ્વારા મંત્રની જેમ વિશુદ્ધિ વિશેષ માત્રથી (શુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામનથી) મિથ્યાત્વ શક્તિનો નાશ થઈને ક્ષાયોપશમિક આદિ પંચલબ્ધિજનિત પ્રથમ ઉપશમ સમ્યક્ત્વના પછી થવાવાળું વેદક (સમ્યગ્દર્શન) ઉત્પન્ન થાય છે. તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ જીવ પરિણામ સ્વભાવનો વેદક સમ્યક્ત્વ પ્રકૃતિ ઘાત નથી કરતી, આ કારણથી ઉપચારથી સમ્યક્ત્વનું કારણ હોવાથી કર્મ વિશેષ હોવા છતાં પણ (તે કર્મને) સમ્યક્ત્વ કહેવામાં આવે છે અને તે તીર્થંકર નામ પ્રકૃતિની જેમ પરંપરાથી (નિમિત્તરૂપથી) મુક્તિનું કારણ છે એમાં વિરોધ નથી.

આગળ પૂર્વદોષના ભયથી આ પ્રત્યક્ષીભૂત જીવ દ્રવ્યકર્મરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના શુદ્ધાત્મ તત્ત્વ આદિ વિષયમાં વિપરીત અભિપ્રાયજનક ભાવ મિથ્યાત્વને કરે છે પરંતુ સ્વયં ભાવમિથ્યાત્વરૂપથી પરિણામન નથી કરતો એમ માનવામાં આવે તો ફરી એકાંતથી તે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ મિથ્યાદૃષ્ટિ થશે પરંતુ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ નહિ થાય. તે પુદ્ગલ દ્રવ્યને જ કર્મબંધ અને સંસાર પણ થશે. જીવને નહિ થાય પણ તે તો સાક્ષાત વિરુદ્ધ છે.

હવે પૂર્વદોષના ભયથી જીવ અને પ્રકૃતિ બન્ને પુદ્ગલદ્રવ્યને ભાવ મિથ્યાત્વરૂપ કરે છે તેમ માનવામાં આવે તો તે કારણથી ઉપાદાન કારણભૂત આ જીવ અને પુદ્ગલ બંને દ્વારા તે

ભાવમિથ્યાત્વ કરવામાં આવ્યું તેમ કહેવાયું તો પછી જીવ અને પુદ્ગલ બંને તેના ફળને ભોગવશે તો પછી અચેતન પ્રકૃતિને પણ ભોક્તૃત્વ થશે. પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે.

અથવા એવું માનવામાં આવે કે ન તો પ્રકૃતિ (દ્રવ્યકર્મ) એકાંતથી (ભાવમિથ્યાત્વને) કરે છે ને ન તો જીવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોને ? (નથી કરતા)

(ઉત્તર) પુદ્ગલ કર્મને (નથી કરતા)

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે ? (નથી કરતા)

(ઉત્તર) ભાવ મિથ્યાત્વરૂપ નથી કરતા.

તો પછી જે પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે સ્પષ્ટતઃ મિથ્યા નહિ થાય ? ચોક્કસ મિથ્યા થશે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આમ છે.

કે જો કે શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવ શુદ્ધ છે તો પણ પર્યાયાર્થિક નયથી કથંચિત્ પરિણામીપણું હોવાથી અનાદિ કર્મોદયને વશ રાગાદિ ઉપાધિ પરિણામને સ્ફટિકની જેમ ગ્રહણ કરે છે. જો એકાંતથી તે અપરિણામી હોય તો તે ઉપાધિ પરિણામ તેને નહિ થાય. સ્ફટિક પત્થરમાં જપા પુષ્પની ઉપાધિરૂપ પરિણામન કરવાની શક્તિ હોવાથી સ્ફટિકમાં જ્યા પુષ્પના નિમિત્તે ઉપાધિ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ લાકડા આદિમાં ઉત્પન્ન નથી થતી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે તેમાં (લાકડામાં) ઉપાધિરૂપ પરિણામન શક્તિનો અભાવ હોય છે હવે જો દ્રવ્યમિથ્યાત્વ પ્રકૃતિ એકાંતરૂપથી કર્તા થઈને ભાવ મિથ્યાત્વને કરે છે તો જીવ ભાવ મિથ્યાત્વનો અકર્તા થશે. ભાવ મિથ્યાત્વના અભાવમાં કર્મબંધનો અભાવ થશે અને તેથી સંસારનો અભાવ થશે જે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનરૂપ ત્રીજા સ્થળમાં પાંચ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

તાત્પર્યવૃત્તિ સમૂહપીઠીકા :

હવે જ્ઞાન-અજ્ઞાન સુખ-દુઃખાદિ કર્મ એકાંતથી કર્મ જ કરે છે આત્મા નથી કરતો એવું સાંખ્યમતાનુયાયી કહે છે. તેને નયવિભાગથી આત્માનું કથંચિત્ કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરે છે. ત્યાં ૧૩ ગાથાઓમાં કર્મ જ એકાંતથી કર્તા હોય છે. તે પ્રકારના કથનની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર છે. ત્યારબાદ સાંખ્યમતમાં આમ પણ કહ્યું છે એવા પ્રકારના સંવાદ બતાવતા બ્રહ્મચર્યની સ્થાપનાની મુખ્યતાથી બે ગાથાઓ છે અહિંસાની સ્થાપનાની મુખ્યતાથી બે ગાથાઓ છે. પ્રકૃતિનું જ કર્તૃત્વ છે આત્માનું નહિ એવા એકાંતના નિવારણને માટે તે જ ચાર ગાથાઓમાં દેખાડેલ દોષનું કથન કરવાવાળી ઉપસંહારરૂપથી એક ગાથા છે.

આ પ્રકારે પાંચ ગાથા સૂત્રોના સમૂહથી બીજું અંતર સ્થળ છે. ત્યારબાદ આત્મા કર્મ નથી કરતો અને આત્મા કર્મજનિત ભાવોને નથી કરતો પરંતુ આત્મા આત્માને કરે છે એ પ્રકારે એક

ગાથામાં પુર્વપક્ષ તથા ત્રણ ગાથામાં તેનું નિરાકરણ છે.

આ પ્રકારે સમૂહરૂપથી ચાર ગાથા સૂત્ર છે આ ચોથા અંતર અધિકારમાં ત્રણ સ્થળો દ્વારા સમુદાય પાતનિકા છે. તે આ પ્રકારે છે.

‘ આત્મા સર્વથા અકર્તા નથી, કથંચિત્ કર્તા પણ છે ’ એવા અર્થની ગાથાઓ હવે કહે છે:-

“ કર્મો કરે અજ્ઞાની તેમ જ જ્ઞાની પણ કર્મો કરે,
કર્મો સુવાડે તેમ વળી, કર્મો જગાડે જીવને; ૩૩૨.
કર્મો કરે સુખી તેમ વળી કર્મો દુખી જીવને કરે,
કર્મો કરે મિથ્યાત્વી તેમ અસંયમી કર્મો કરે; ૩૩૩.
કર્મો ભમાવે ઊર્ધ્વ લોકે, અધઃ ને તિર્યક્ વિષે,
જે કાંઈ પણ શુભ કે અશુભ તે સર્વને કર્મ જ કરે. ૩૩૪.
કર્મ જ કરે છે, કર્મ એ આપે, હરે, -સઘળું કરે,
તેથી ઠરે છે એમ કે આત્મા અકારક સર્વ છે. ૩૩૫.
વળી ‘ પુરુષકર્મ સ્ત્રીને અને સ્ત્રીકર્મ ઈચ્છે પુરુષને ’
-એવી શ્રુતિ આચાર્ય કેરી પરંપરા ઊતરેલ છે. ૩૩૬.
એ રીત ‘ કર્મ જ કર્મને ઈચ્છે ’-કહ્યું છે શ્રુતમાં,
તેથી ન કો પણ જીવ અબ્રહ્મચારી અમ ઉપદેશમાં. ૩૩૭.
વળી જે હણે પરને, હણાયે પરથી, તેહ પ્રકૃતિ છે,
-એ અર્થમાં પરઘાત નામનું નામકર્મ કથાય છે. ૩૩૮.
એ રીત ‘ કર્મ જ કર્મને હણતું ’-કહ્યું છે શ્રુતમાં,
તેથી ન કો પણ જીવ છે હણનાર અમ ઉપદેશમાં.” ૩૩૯.
એમ સાંખ્યનો ઉપદેશ આવો, જે શ્રમણ પ્રરૂપણ કરે,
તેના મતે પ્રકૃતિ કરે છે, જીવ અકારક સર્વ છે! ૩૪૦.
અથવા તું માને ‘ આત્મા મારો કરે નિજ આત્મને ’,
તો એવું તુજ મંતવ્ય પણ મિથ્યા સ્વભાવ જ તુજ ખરે. ૩૪૧.
જીવ નિત્ય તેમ વળી અસંખ્યપ્રદેશી દર્શિત સમયમાં,
તેનાથી તેને ઢીન તેમ અધિક કરવો શક્ય ના. ૩૪૨.
વિસ્તારથીય જીવરૂપ જીવનું લોકમાત્ર જ છે ખરે,
શું તેથી તે ઢીન-અધિક બનતો ? કેમ કરતો દ્રવ્યને ? ૩૪૩.
માને તું-‘ જ્ઞાયક ભાવ તો જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિર રહે ’,
તો એમ પણ આત્મા સ્વયં નિજ આત્માને નહિ કરે. ૩૪૪.

ગાથાર્થ:-“ [કર્મભિઃ તુ] કર્મો [અજ્ઞાની ક્રિયતે] (જીવને) અજ્ઞાની કરે છે [તથા એવ] તેમ જ [કર્મભિઃ જ્ઞાની] કર્મો (જીવને) જ્ઞાની કરે છે, [કર્મભિઃ સ્વાપ્યતે] કર્મો સુવાડે છે [તથા એવ] તેમ જ [કર્મભિઃ જાગર્યતે] કર્મો જગાડે છે, [કર્મભિઃ સુખી ક્રિયતે] કર્મો સુખી કરે છે [તથા એવ] તેમ જ [કર્મભિઃ દુઃખી ક્રિયતે] કર્મો દુઃખી કરે છે, [કર્મભિઃ ચ મિથ્યાત્વં નીયતે] કર્મો મિથ્યાત્વ પમાડે છે [ચ એવ] તેમ જ [અસંયમં નીયતે] કર્મો અસંયમ પમાડે છે, [કર્મભિઃ] કર્મો [ઉર્ધ્વમ્ અધઃ ચ અપિ તિર્યગ્લોકં ચ] ઊર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોકમાં [ભ્રામ્યતે] ભ્રામ્યાવે છે, [યત્કિન્ચિત્ યાવત્ શુભાશુભં] જે કાંઈ પણ જેટલું શુભ અશુભ છે તે બધું [કર્મભિઃ ચ એવ ક્રિયતે] કર્મો જ કરે છે. [યસ્માત્] જેથી [કર્મ કરોતિ] કર્મ કરે છે, [કર્મ દદાતિ] કર્મ આપે છે, [હરતિ] કર્મ હરી લે છે- [ઇતિ યત્કિન્ચિત્] એમ જે કાંઈ પણ કરે છે તે કર્મ જ કરે છે, [તસ્માત્ તુ] તેથી [સર્વજીવાઃ] સર્વ જીવો [અકારકાઃ આપન્નાઃ ભવન્તિ] અકારક (અકર્તા) ઠરે છે.

વળી, [પુરુષઃ] પુરુષવેદકર્મ [સ્ત્ર્યભિલાષી] સ્ત્રીનું અભિલાષી છે [ચ] અને [સ્ત્રીકર્મ] સ્ત્રીવેદકર્મ [પુરુષમ્ અભિલષતિ] પુરુષની અભિલાષા કરે છે- [એષા આચાર્યપરમ્પરાગતા ઈદૃશી તુ શ્રુતિઃ] એવી આ આચાર્યની પરંપરાથી ઊતરી આવેલી શ્રુતિ છે; [તસ્માત્] માટે [અસ્માકમ્ ઉપદેશે તુ] અમારા ઉપદેશમાં [કઃ અપિ જીવઃ] કોઈ પણ જીવ [અબ્રહ્મચારી ન] અબ્રહ્મચારી નથી, [યસ્માત્] કારણ કે [કર્મ ચ એવ હિ] કર્મ જ [કર્મ અભિલષતિ] કર્મની અભિલાષા કરે છે [ઇતિ ભણિતમ્] એમ કહ્યું છે.

વળી, [યસ્માત્ પરં હન્તિ] જે પરને હણે છે [ચ] અને [પરેણ હન્યતે] જે પરથી હણાય છે [સા પ્રકૃતિઃ] તે પ્રકૃતિ છે- [એતેન અર્થન કિલ] એ અર્થમાં [પરઘાતનામ ઇતિ ભણ્યતે] પરઘાતનામકર્મ કહેવામાં આવે છે, [તસ્માત્] તેથી [અસ્માકમ્ ઉપદેશે] અમારા ઉપદેશમાં [કઃ અપિ જીવઃ] કોઈ પણ જીવ [ઉપઘાતકઃ ન અસ્તિ] ઉપઘાતક (હણનાર) નથી [યસ્માત્] કારણ કે [કર્મ ચ એવ હિ] કર્મ જ [કર્મ હન્તિ] કર્મને હણે છે [ઇતિ ભણિતમ્] એમ કહ્યું છે.”

(આચાર્યભગવાન કહે છે કે:-) [એવં તુ] આ પ્રમાણે [ઈદૃશં સાઙ્ગ્યોપદેશં] આવો સાંખ્યમતનો ઉપદેશ [યે શ્રમણાઃ] જે શ્રમણો (જૈન મુનિઓ) [પ્રરૂપયન્તિ] પ્રરૂપે છે [તેષાં] તેમના મતમાં [પ્રકૃતિઃ કરોતિ] પ્રકૃતિ જ કરે છે [આત્માનઃ ચ સર્વે] અને આત્માઓ તો સર્વે [અકારકાઃ] અકારક છે એમ ઠરે છે !

[અથવા] અથવા (કર્તાપણાનો પક્ષ સાધવાને) [મન્યસે] જો તું એમ માને કે ‘ [મમ આત્મા] મારો આત્મા [આત્મનઃ] પોતાના [આત્માનમ્] (દ્રવ્યરૂપ) આત્માને [કરોતિ] કરે છે’, [એતત્ જાનતઃ તવ] તો એવું જાણનારનો તારો [એષઃ મિથ્યાસ્વભાવઃ] એ

મિથ્યાસ્વભાવ છે (અર્થાત્ એમ જાણવું તે તારો મિથ્યાસ્વભાવ છે); [યદ્] કારણ કે- [સમયે] સિદ્ધાંતમાં [આત્મા] આત્માને [નિત્યઃ] નિત્ય, [અસંજ્ઞયેય-પ્રદેશઃ] અસંખ્યાત-પ્રદેશી [દર્શિતઃ તુ] બતાવ્યો છે, [તતઃ] તેનાથી [સઃ] તેને [હીનઃ અધિકઃ ચ] હીન-અધિક [કર્તુ ન અપિ શક્યતે] કરી શકાતો નથી; [વિસ્તરતઃ]

વળી વિસ્તારથી પણ [જીવસ્ય જીવરૂપં] જીવનું જીવરૂપ [ખલુ] નિશ્ચયથી [લોકમાત્રં જાનીહિ] લોકમાત્ર જાણ; [તતઃ] તેનાથી [કિં સઃ હીનઃ અધિકઃ વા] શું તે હીન અથવા અધિક થાય છે ? [દ્રવ્યમ્ કથં કરોતિ] તો પછી (આત્મા) દ્રવ્યને (અર્થાત્ દ્રવ્યરૂપ આત્માને) કઈ રીતે કરે છે ?

[અથ] અથવા જો ‘ [જ્ઞાયકઃ ભાવઃ તુ] જ્ઞાયક ભાવ તો [જ્ઞાનસ્વભાવેન તિદ્વતિ] જ્ઞાનસ્વભાવે સ્થિત રહે છે ’ [ઇતિ મતમ્] એમ માનવામાં આવે, [તસ્માત્ અપિ] તો એમ પણ [આત્મા સ્વયં] આત્મા પોતે [આત્મનઃ આત્માનં તુ] પોતાના આત્માને [ન કરોતિ] કરતો નથી એમ ઠરે છે !

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૩૨ થી ૩૪૪)

તાત્પર્યવૃત્તિ : એકાંતથી કર્મો દ્વારા જીવને અજ્ઞાની કરવામાં આવે છે (અને) તે જ પ્રકારે કર્મોના દ્વારા (જીવને) જ્ઞાની કરવામાં આવે છે. (કર્મોના દ્વારા) નિદ્રાને પ્રાપ્ત કરાય છે તેવી જ રીતે જાગૃત કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથા થઈ.

જીવ કર્મોથી સુખી કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે કર્મોથી દુઃખી કરવામાં આવે છે. એકાંતરૂપથી કર્મોના દ્વારા મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે છે. તે જ પ્રકારે અસંયમને પણ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે આ પ્રકારે બીજી ગાથા થઈ. કર્મો દ્વારા જ ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક ને મધ્યલોકમાં પરિભ્રમણ પ્રાપ્ત કરાવાય છે તથા અન્ય જે કંઈ શુભ અશુભ રૂપ છે તે બધું કર્મો દ્વારા કરાવવામાં આવે છે આ રીતની ત્રીજી ગાથા થઈ.

એટલા માટે એમ કહ્યું છે કે જે કંઈ શુભ અશુભ છે તે બધું કર્મ જ કરાવે છે, કર્મ જ આપે છે, કર્મ જ છીનવે છે, તેથી બધાં જીવ એકાંતથી અર્કતાપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. (જો આમ માને છે) તો કર્મનો (જીવને) અભાવ થાય છે, કર્મનો અભાવ થવા પર સંસારનો અભાવ થાય છે કે જે પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે, આ પ્રકારે કર્મોના એકાંતરૂપ કર્તૃત્વના દોષની મુખ્યતાથી ચાર ગાથા સૂત્ર પૂરા થયા.

એકાંતથી કર્મ જ કરે છે એવા પૂર્વોક્ત અર્થને શ્રી કુંદકુંદ આચાર્યદેવ સાંખ્યમતના સંવાદને દેખાડીને ફરી સમર્થન કરે છે. અમે જે કહીએ છીએ તે દ્વેષબુદ્ધિથી નથી કહેતા, તમારા મતમાં પણ કહ્યું છે કે પુરુષવેદ નામક કર્મ કર્તા થઈને સ્ત્રીવેદ કર્મની અભિલાષા કરે છે અને સ્ત્રીવેદ નામક કર્મ પુરુષ વેદની અભિલાષા કરે છે પણ જીવ એવી અભિલાષા કરતો નથી, આ પ્રકારની આચાર્ય પરંપરાથી ચાલતી આવતી શ્રુતી છે.

(પ્રશ્ન) શ્રુતીનો અર્થ શો છે ?

(ઉત્તર) તમારા સાંખ્યજનોના આગમને (શ્રુતી કહે છે) આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથા થઈ.

(પ્રશ્ન) આવું થવામાં શું દોષ છે ?

(ઉત્તર) આ પ્રકારના ઉપદેશમાં કોઈ પણ જીવ અબ્રહ્મચારી નથી પણ જેવી રીતે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી બધાં જીવો બ્રહ્મચારી છે તે પ્રકારે એકાંતથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી પણ બધાં બ્રહ્મચારી જ છે કેમકે પુરુષવેદ નામનું કર્મ સ્ત્રીવેદ નામના કર્મની અભિલાષા કરે છે અને જીવ કાંઈપણ અભિલાષા કરતો નથી એવું તમારું પૂર્વ કથન છે પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. આ પ્રકારે અબ્રહ્મ (ના) કથનરૂપથી બે ગાથાઓ પૂરી થઈ.

જે કારણથી પ્રકૃતિ કર્તા થઈને બીજાના કર્મનો નાશ કરે છે અને બીજાઓના કર્મ દ્વારા તે પ્રકૃતિઓનો કર્તા થઈને નાશ કરવામાં આવે છે, જીવ કોઈને પણ ઘાત કરતો નથી તથા કોઈના દ્વારા તેમનો ઘાત કરવામાં આવતો નથી. આ અર્થને જૈનમતમાં (પણ) પરઘાત નામકર્મો કહેવામાં આવેલ છે. પરંતુ જૈનમતમાં જીવ (જ્યારે) હિંસાભાવથી પરિણમિત થાય છે ત્યારે પરઘાત નામકર્મો સહકારી કારણ કે નિમિત્ત હોય છે તેથી વિરોધ નથી. આ પ્રકારની પહેલી ગાથા થઈ.

(પ્રશ્ન) તો આમાં શું દોષ છે ?

(ઉત્તર) પ્રથમ તો શુદ્ધપારિણામિક પરમભાવ ગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવ અપરિણામી છે. હિંસા પરિણામથી રહિત છે એવું જિનાગમમાં કહ્યું છે.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે કહ્યું છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધનયથી બધાં જીવ શુદ્ધ છે એવું આગમનું વચન છે પરંતુ વ્યવહારનયથી જીવ પરિણામી છે. તમારા (સાંખ્ય) મતમાં જેવી રીતે શુદ્ધનયથી કોઈપણ જીવ હિંસક-ઉપઘાતક નથી તે પ્રકારે અશુદ્ધનયથી પણ કોઈજીવ હિંસક-ઉપઘાતક નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે એકાંતથી કર્મ જ અન્યકર્મનો નાશ કરે છે પરંતુ આત્મા નાશ નથી કરતો એવું સ્પષ્ટ (તમારા) પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યું છે. આ પ્રકારે હિંસાના વિચારની મુખ્યતાથી બે ગાથાઓ પૂરી થઈ.

આ રીતે પૂર્વે કહેલ સાંખ્યમતના ઉપદેશની જેમ પરમાગમમાં કહેલા નયવિભાગને ન જાણતો થકો શ્રમણાભાસ દ્રવ્યલિંગી એકાંતરૂપથી કથન કરે છે, તેના એકાંત મતમાં એકાંતરૂપથી પ્રકૃતિ કર્તા થાય છે અને બધાં આત્મા અકારક-અકર્તા થાય છે, તો પછી કર્તૃત્વના અભાવમાં કર્મનો અભાવ છે ને કર્મના અભાવમાં સંસારનો અભાવ છે તો (પછી) બધાં જીવ મુક્ત છે એવો પ્રસંગ આવે છે જે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. ફરી જૈનમતમાં પરસ્પર સાપેક્ષ નિશ્ચય વ્યવહાર બંને નયથી બધું ઘટિત થાય છે તેમાં દોષ નથી. આ પ્રકારે સાંખ્યમતનો સંવાદ દેખાડીને જીવને એકાંતરૂપ

અકર્તાપણામાં દોષ છે આ કથન પાંચ ગાથાઓમાં પૂરું થયું.

હે ! સાંખ્યજન જો પૂર્વોક્ત અકર્તૃત્વ દોષના ભયથી તું એમ માને કે મારા મતમાં જીવ જ્ઞાની છે અને જ્ઞાનીપણું હોવાને કારણે કર્મનું કર્તાપણું ઘટતું નથી. (કર્મના કર્તાપણાને કારણે) અજ્ઞાનીને કર્મબંધ થાય છે (અમે તો એમ માનીએ છીએ કે) આત્મા કર્તા છે તે આત્માને કરે ને કરણભૂત આત્મા દ્વારા જ કરે છે આ કારણથી અમને અકર્તૃત્વ દોષ નથી. આ પ્રકારની તારી માન્યતા પણ મિથ્યા છે. આ પ્રકારે આ પૂર્વપક્ષની ગાથા થઈ.

હવે ત્રણ ગાથા સૂત્રો દ્વારા નિરાકરણ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી મિથ્યા છે ?

(ઉત્તર) કેમકે આત્મા દ્રવ્યાર્થિકનયથી નિત્ય તથા અસંખ્યાત પ્રદેશી પરમાગમમાં કહ્યો છે. તે આત્માને શુદ્ધ ચૈતન્ય અન્વય લક્ષણવાળું દ્રવ્યપણું તથા અસંખ્યાત પ્રદેશીપણું તો પહેલેથી જ છે, તે દ્રવ્યને તથા પ્રદેશત્વને તેના પ્રમાણથી ઓછું અથવા વધારે કરવું સંભવ નથી આ કારણથી આત્મા આત્માને કરે છે એ વચન મિથ્યા છે.

હવે જો એમ માનવામાં આવે કે અસંખ્યાતના પરિમાણ-માપમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટના ભેદથી અનેક ભેદ છે. એટલે જઘન્ય, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટરૂપથી અસંખ્યાત પ્રદેશોને જીવ કરે છે. પરંતુ તે તો ઘટિત નથી થતું. કારણ કે જીવના જીવરૂપ પ્રદેશોની અપેક્ષાથી વિસ્તારને પ્રાપ્ત થયેલ મહામચ્છ (ની પર્યાય) ના કાળમાં લોકપૂરણ (સમુદ્ધાત) કાળમાં અથવા જઘન્યરૂપથી સૂક્ષ્મ નિગોદ અવસ્થાના કાળમાં અને અનેક પ્રકારના મધ્યમ અવગાહનાવાળા શરીરના ગ્રહણના કાળમાં દીપક (ના પ્રકાશ) ની જેમ વિસ્તાર અને સંકોચને કારણે લોકમાત્ર અસંખ્યાત લોક પ્રદેશ માત્ર પ્રદેશવાળો જ રહે છે એમ સ્પષ્ટ જાણો. તેથી લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણમાત્ર આ જીવ શું હીન અધિક કરી શકાય છે ? કે જેથી તું એમ કહે કે આત્મદ્રવ્યને આત્માએ કર્યો.

(તું કહે છે) એમ નથી. અર્થાત્ આત્મા હીન-અધિક નથી થતો હે શિષ્ય જ્ઞાયકભાવ અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનરૂપ તો પહેલેથી જ છે એવી માન્યતા માન્ય કે સ્વીકાર્ય જ છે. કેમકે નિર્મળાનંદ એક જ્ઞાનસ્વભાવ શુદ્ધાત્મા પહેલેથી જ છે એટલે કર્તા-આત્મા કર્મપણાને પ્રાપ્ત આત્માને સ્વયં જ આત્મા દ્વારા નથી કરતો. (તેથી આત્મા આત્માને કરેછે) તે પ્રથમ દોષ થયો બીજો નિર્વિકાર પરમતત્ત્વજ્ઞાની (આત્મા) કર્તા નથી થતો એવું પહેલાં જ કહી દેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે પૂર્વપક્ષના નિરાકરણરૂપથી ત્રીજા અંતર સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ પૂરી થઈ.

(પ્રશ્ન) કોઈ પૂછે છે કે જીવથી (દ્રવ્ય) પ્રાણ ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જો અભિન્ન છે તો જેવી રીતે જીવનો વિનાશ નથી થતો તેવી રીતે પ્રાણોનો પણ વિનાશ નથી તો પછી હિંસા કેવી રીતે છે ? અને (જો પ્રાણ જીવથી) ભિન્ન છે તો જીવનો પ્રાણઘાત થવાથી શું (બગાડ) થયો ? તો પણ હિંસા નથી.

(ઉત્તર) ના એમ નથી. કેમકે કાયાદિ પ્રાણોની સાથે કથંચત્ ભેદપણુ (અને) અભેદપણુ છે.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ?

(ઉત્તર) વર્તમાનકાળમાં તપેલા લોખંડના પિંડની જેમ (દ્રવ્ય) પ્રાણોને જીવથી જુદા કરવા સંભવ નથી એ કારણે વ્યવહારથી અભેદ છે. નિશ્ચયથી મરણકાળમાં કાયાદિપ્રાણ જીવની સાથે નથી જતાં તેથી તે કારણથી તે ભેદરૂપ છે જો એકાંતથી ભેદ છે તો જેવી રીતે પારકા શરીરના છેદાવા ભેદાવા પર પણ દુઃખ નથી થતું તેમ પોતાના શરીરમાં પણ (તેવું થતાં) દુઃખ ન થવું જોઈએ. પરંતુ એવું નથી થતું કારણ કે એમાં તો પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે.

(પ્રશ્ન) તો પછી વ્યવહારથી હિંસા થઈ પરંતુ નિશ્ચયથી હિંસા ન થઈ.

(ઉત્તર) તમે સાચુ કહો છો કે વ્યવહારથી હિંસા થઈ અને પાપ પણ નરકાદિના દુઃખ પણ વ્યવહારથી જ હોય છે આ વાત અમોને પણ સ્વીકાર્ય છે. તે નરકાદિ દુઃખ તમોને સારા લાગતા હોય તો હિંસા કરો, અને જો (તે દુઃખોથી) બીક લાગતી હોય તો (હિંસા) ને છોડો.

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે એકાંતથી સાંખ્યમતવાળાઓની જેમ આત્મા અકર્તા નથી.

(પ્રશ્ન) તો પછી કઈ રીતે છે ?

(ઉત્તર) રાગાદિ વિકલ્પ રહિત સમાધિ લક્ષણરૂપ ભેદજ્ઞાનના કાળમાં આત્મા કર્મોનો કર્તા નથી. એ સિવાયના કાળમાં કર્તા છે.

આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ત્રણ અંતરંગ સ્થળોમાં ચોથા સ્થાનમાં ૧૩ ગાથા સૂત્ર પૂર્ણ થયા.

પર્યાય કંઈકથી વિણસે જીવ, કંઈકથી નહિ વિણસે,
તેથી કરે છે તે જ કે બીજો-નહીં એકાંત છે. ૩૪૫.
પર્યાય કંઈકથી વિણસે જીવ, કંઈકથી નહિ વિણસે,
જીવ તેથી વેદે તે જ કે બીજો-નહીં એકાંત છે. ૩૪૬.
જીવ જે કરે તે ભોગવે નહિ-જેહનો સિદ્ધાંત એ,
તે જીવ મિથ્યાદૈષ્ટિ છે, અર્હતના મતનો નથી. ૩૪૭.
જીવ અન્ય કરતો, અન્ય વેદે-જેહનો સિદ્ધાંત એ,
તે જીવ મિથ્યાદૈષ્ટિ છે, અર્હતના મતનો નથી. ૩૪૮.

ગાથાર્થ:- [યસ્માત્] કારણ કે [જીવઃ] જીવ [કૈશ્વિત્ પર્યાયૈઃ તુ] કેટલાક પર્યાયોથી [વિનશ્યતિ] નાશ પામે છે [તુ] અને [કૈશ્વિત્] કેટલાક પર્યાયોથી [ન એવ] નથી નાશ પામતો, [તસ્માત્] તેથી [સઃ વા કરોતિ] ‘ (જે ભોગવે છે) તે જ કરે છે ’ [અન્યઃ વા] અથવા ‘ બીજો જ કરે છે ’ [ન એકાન્તઃ] એવો એકાંત નથી (- સ્યાદ્વાદ છે).

[યસ્માત્] કારણ કે [જીવઃ] જીવ [કૈશ્વિત્ પર્યાયૈઃ તુ] કેટલાક પર્યાયોથી [વિનશ્યતિ] નાશ પામે છે [તુ] અને [કૈશ્વિત્] કેટલાક પર્યાયોથી [ન એવ] નથી નાશ પામતો, [તસ્માત્] તેથી [સઃ વા વેદયતે] ‘ (જે કરે છે) તે જ ભોગવે છે ’ [અન્યઃ વા] અથવા ‘ બીજો જ ભોગવે છે ’ [ન એકાન્તઃ] એવો એકાન્ત નથી (-સ્યાદ્વાદ છે).

‘ [યઃ ચ એવ કરોતિ] જે કરે છે [સઃ ચ એવ ન વેદયતે] તે જ નથી ભોગવતો ’ [એષઃ યસ્ય સિદ્ધાન્તઃ] એવો જેનો સિદ્ધાન્ત છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ, [અનાર્હતઃ] અનાર્હત (-અર્હત્ના મતને નહિ માનનારો) [જ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

‘ [અન્યઃ કરોતિ] બીજો કરે છે [અન્યઃ પરિભુંક્તે] અને બીજો ભોગવે છે ’ [એષઃ યસ્ય સિદ્ધાન્તઃ] એવો જેનો સિદ્ધાન્ત છે, [સઃ જીવઃ] તે જીવ [મિથ્યાદૃષ્ટિઃ] મિથ્યાદૃષ્ટિ, [અનાર્હતઃ] અનાર્હત (-અજૈન) [સજ્ઞાતવ્યઃ] જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૪૫ થી ૩૪૮)

ઉત્થાનિકા : હવે દ્રવ્યાર્થિકનયથી જે કર્મ કરે છે તે જ તેનો ભોક્તા છે. પરંતુ પર્યાયાર્થિકનયથી અન્ય કરે છે અને અન્ય જ ભોગવે છે એ પ્રકારે જે માને છે તે સમ્યક્દૃષ્ટિએ એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પર્યાયાર્થિકનય વિભાગથી દેવ મનુષ્યાદિરૂપ કેટલાય પર્યાયોથી જીવ નષ્ટ થાય છે અને દ્રવ્યાર્થિકનય વિભાગથી કેટલીય પર્યાયો (થવા છતાં) તેનાથી નષ્ટ નથી થતો કેમકે જીવનું સ્વરૂપ નિત્ય-અનિત્ય સ્વભાવવાળું છે. આ કારણથી દ્રવ્યાર્થિકનયથી તે જ કર્મ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોણ તે (કર્મ કરે છે) ?

(ઉત્તર) તે જ કે જે ભોગવે છે. પર્યાયાર્થિક નયથી અન્ય કર્મ કરે છે. અન્ય ભોગવે છે. આ સંબંધમાં એકાન્ત નથી આ રીતે કર્તૃત્વની મુખ્યતાથી પ્રથમ ગાથા થઈ. પર્યાયાર્થિકનય વિભાગથી દેવ, મનુષ્ય આદિરૂપ કેટલીયે પર્યાયોથી જીવ નષ્ટ થાય છે અને દ્રવ્યાર્થિકનય વિભાગથી જીવ નષ્ટ નથી થતો કેમકે જીવનું સ્વરૂપ નિત્ય અનિત્ય સ્વભાવવાળું છે. આ કારણથી નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતરૂપ રસાસ્વાદને પ્રાપ્ત ન કરતો થકો તે કર્મફળનું વેદન કે અનુભવ કરે છે.

(પ્રશ્ન) તે કોણ ? (અનુભવ કરે છે)

(ઉત્તર) તે જ કે જે પૂર્વકર્મ કરે છે.

પર્યાયાર્થિકનયથી અન્ય કર્મ ભોગવે છે (અને) અન્ય કર્મ કરે છે. આ સંબંધમાં એકાન્ત નથી. આવી રીતે ભોક્તૃત્વની મુખ્યતાથી બીજી ગાથા પૂરી થઈ.

આનું વિશેષ એમ છે કે દ્રવ્યાર્થિકનયથી જે જીવ મનુષ્યભવમાં શુભ અશુભ કર્મ કરે છે તે જ જીવ સ્વર્ગમાં અથવા નરકગતિમાં તે કર્મનું ફળ ભોગવે છે. પર્યાયાર્થિકનયથી તે જ ભવની અપેક્ષાએ બાલ્યકાળમાં કરવામાં આવેલ કર્મોનું ફળ યૌવન આદિ અન્ય પર્યાયમાં ભોગવે છે. બહુ ટૂંકાણમાં

કહીએ તો અંતર્મુદ્ત પછી ભોગવે છે પરંતુ ભવાંતરની અપેક્ષાએ મનુષ્ય પર્યાયમાં કરવામાં આવેલ કર્મ દેવાદિ પર્યાયમાં ભોગવે છે એવો ભાવાર્થ છે. આ પ્રકારે બે ગાથાઓ દ્વારા અનેકાંતની વ્યવસ્થાપના રૂપમાં પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે.

હવે એકાંતથી જે કરે છે તે જ ભોગવે છે અથવા એકાંતથી અન્ય કરે છે ને અન્ય ભોગવે છે તે પ્રકારથી જે એકાંત કહે છે તે મિથ્યાદૃષ્ટિ છે એમ કહે છે.

જે જીવ શુભ-અશુભ કર્મ કરે છે તે જ એકાંતથી તેના ફળને ભોગવે છે, પણ બીજો કોઈ નહિ, એવો જેનો સિદ્ધાંત કે આગમ છે તે જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે અર્થાત્ અર્હતના મતનો નથી એમ જાણવું જોઈએ.

(પ્રશ્ન) તે મિથ્યાદૃષ્ટિ કેમ છે ?

(ઉત્તર) જો એકાંતરૂપથી જીવને સાંખ્યમતની જેમ નિત્ય, કુટસ્થ, ટંકોત્કીર્ણ, અપરિણામી માનવામાં આવે તો જે જીવે મનુષ્યભવમાં નરકગતિને યોગ્ય પાપકર્મ કરેલ છે તથા સ્વર્ગગતિને યોગ્ય પુણ્યકર્મ કરેલ છે તે જીવનું નરકમાં કે સ્વર્ગમાં ગમન નહિ થાય. આ જ પ્રકારે શુદ્ધાત્માના અનુષ્ઠાનમાં મોક્ષ પણ ક્યાંથી થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય. કેમકે (તેણે) જીવને નિત્ય એકાંત (રૂપ) માન્યો.

અન્ય જીવ કર્મ કરે છે અને અન્ય જીવ કર્મ ભોગવે છે એમ જો એકાંતથી કહે છે તો જે મનુષ્યભવમાં પુણ્યકર્મ કર્યું, પાપ કર્મ કર્યું તથા મોક્ષને માટે શુદ્ધાત્માનું અનુષ્ઠાન કર્યું તેના તે પુણ્યકર્મનું દેવલોકમાં અન્ય કોઈ દ્વારા ભોગવાયું. પરંતુ તે જીવ (તેનું) ભોક્તા ન થયું. તેવી જ રીતે નરકમાં પણ (પાપકર્મનો કોઈ બીજો ભોક્તા થયો) તેવી રીતે કેવળજ્ઞાન આદિની વ્યક્તિ-પ્રગટરૂપ મોક્ષ કોઈ અન્યને પ્રાપ્ત થશે. તો પછી પુણ્ય પાપ તથા મોક્ષનું અનુષ્ઠાન વ્યર્થ થશે. આ પ્રકારનો દોષ બૌદ્ધમતમાં છે. આ પ્રકારે બે ગાથાઓ દ્વારા નિત્ય એકાંતમત તથા અનિત્ય એકાંતમતનું નિરાકરણ કર્યું. આ પ્રકારે બીજા સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ સમાપ્ત થઈ.

હવે આ કથનને દૈષ્ટાંત દ્વારા ગાથામાં કહે છે:-

જ્યમ શિલ્પી કર્મ કરે પરંતુ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ પણ કર્મો કરે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૪૯.
જ્યમ શિલ્પી કરણ વડે કરે પણ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ કરણ વડે કરે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૦.
જ્યમ શિલ્પી કરણ ગ્રહે પરંતુ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ પણ કરણો ગ્રહે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૧.
શિલ્પી કરમફળ ભોગવે પણ તે નહીં તન્મય બને,
ત્યમ જીવ કરમફળ ભોગવે પણ તે નહીં તન્મય બને. ૩૫૨.

-એ રીત મત વ્યવહારનો સંક્ષેપથી વક્તવ્ય છે;
 સાંભળ વચન નિશ્ચય તણું પરિણામવિષયક જેહ છે. ૩૫૩.
 શિલ્પી કરે ચેષ્ટા અને તેનાથી તેહ અનન્ય છે,
 ત્યમ જીવ કર્મ કરે અને તેનાથી તેહ અનન્ય છે. ૩૫૪.
 ચેષ્ટા કરંતો શિલ્પી જેમ દુષ્કિત થાય નિરંતરે.
 ને દુષ્કિત તેહ અનન્ય, ત્યમ જીવ ચેષ્ટમાન દુષ્કિત બને. ૩૫૫.

ગાથાર્થ:- [યથા] જેમ [શિલ્પિક: તુ] શિલ્પી (-સોની આદિ કારીગર) [કર્મ]
 કુંડળ આદિ કર્મ [કરોતિ] કરે છે [સ: તુ] પરંતુ તે [તન્મય: ન ચ ભવતિ] તન્મય (તે-
 મય, કુંડળાદિમય) થતો નથી, [તથા] તેમ [જીવ: અપિ ચ] જીવ પણ [કર્મ] પુણ્યપાપ
 આદિ પુદ્ગલકર્મ [કરોતિ] કરે છે [ન ચ તન્મય: ભવતિ] પરંતુ તન્મય (પુદ્ગલકર્મમય)
 થતો નથી. [યથા] જેમ [શિલ્પિક: તુ] શિલ્પી [કરણૈ:] હથોડા આદિ કરણો વડે
 [કરોતિ] (કર્મ) કરે છે [સ: તુ] પરંતુ તે [તન્મય: ન ચ ભવતિ] તન્મય (હથોડા આદિ
 કરણોમય) થતો નથી, [તથા] તેમ [જીવ:] જીવ [કરણૈ:] (મન-વચન-કાયરૂપ) કરણો
 વડે [કરોતિ] (કર્મ) કરે છે [ન ચ તન્મય: ભવતિ] પરંતુ તન્મય (મન-વચન-કાયરૂપ
 કરણોમય) થતો નથી. [યથા] જેમ [શિલ્પિક: તુ] શિલ્પી [કરણાનિ] કરણોને [ગૃહ્ણતિ]
 ગ્રહણ કરે છે [સ: તુ] પરંતુ તે [તન્મય: ન ચ ભવતિ] તન્મય થતો નથી, [તથા] તેમ
 [જીવ:] જીવ [કરણાનિ તુ] કરણોને [ગૃહ્ણતિ] ગ્રહણ કરે છે [ન ચ તન્મય: ભવતિ]
 પરંતુ તન્મય (કરણોમય) થતો નથી. [યથા] જેમ [શિલ્પી તુ] શિલ્પી [કર્મફલં] કુંડળ
 આદિ કર્મના ફળને (ખાનપાન આદિને) [ભુંકતે] ભોગવે છે [સ: તુ] પરંતુ તે [તન્મય: ન
 ચ ભવતિ] તન્મય (ખાનપાનાદિમય) થતો નથી, [તથા] તેમ [જીવ:] જીવ [કર્મફલં]
 પુણ્યપાપાદિ પુદ્ગલકર્મના ફળને (પુદ્ગલપરિણામરૂપ સુખદુઃખાદિને) [ભુંકતે] ભોગવે છે [ન
 ચ તન્મય: ભવતિ] પરંતુ તન્મય (પુદ્ગલપરિણામરૂપ સુખદુઃખાદિમય) થતો નથી.

[એવં તુ] એ રીતે તો [વ્યવહારસ્ય દર્શનં] વ્યવહારનો મત [સમાસેન] સંક્ષેપથી
 [વક્તવ્યમ્] કહેવાયોગ્ય છે. [નિશ્ચયસ્ય વચનં] (હવે) નિશ્ચયનું વચન [શૃણ] સાંભળ
 [યત્] કે જે [પરિણામકૃતં તુ ભવતિ] પરિણામવિષયક છે.

[યથા] જેમ [શિલ્પિક: તુ] શિલ્પી [ચેષ્ટાં કરોતિ] ચેષ્ટારૂપ કર્મને (પોતાના
 પરિણામરૂપ કર્મને) કરે છે [તથા ચ] અને [તસ્યા: અનન્ય: ભવતિ] તેનાથી અનન્ય છે,
 [તથા] તેમ [જીવ: અપિ ચ] જીવ પણ [કર્મ કરોતિ] (પોતાના પરિણામરૂપ) કર્મને કરે
 છે [ચ] અને [તસ્માત્ અનન્ય: ભવતિ] તેનાથી અનન્ય છે. [યથા] જેમ [ચેષ્ટાં કુર્વાણ:]
 ચેષ્ટારૂપ કર્મ કરતો [શિલ્પિક: તુ] શિલ્પી [નિત્યદુઃખિત: ભવતિ] નિત્ય દુઃખી થાય છે

[તસ્માત્ ચ] અને તેનાથી (દુઃખથી) [અનન્યઃ સ્યાત્] અનન્ય છે, [તથા] તેમ [ચેષ્ટમાનઃ] ચેષ્ટા કરતો (પોતાના પરિણામરૂપ કર્મને કરતો) [જીવઃ] જીવ [દુઃખી] દુઃખી થાય છે (અને દુઃખથી અનન્ય છે).

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૪૯ થી ૩૫૫)

ઉત્થાનિકા : હવે વ્યવહારથી કર્તા કર્મનો ભેદ છે. નિશ્ચયથી તો જે કર્તા છે તે જ કર્મ છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે પ્રકારે લોકમાં સોની સોનાના કડા આદિ કર્મ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ? (કર્મ કરે છે)

(ઉત્તર) હથોડા આદિ સાધન કે ઉપકરણો દ્વારા (કર્મ કરે છે)

તે હથોડા આદિ ઉપકરણોને હાથથી ગ્રહણ કરે છે તોપણ તેની એટલે કે સોનાના કડા આદિ કર્મ તથા હથોડા આદિ ઉપકરણો સાથે તન્મય થતો નથી. તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જીવ પણ નિષ્ક્રિય, વિતરાગ, સ્વસંવેદનજ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થયો થકો જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ? (કરે છે ?)

(ઉત્તર) કર્મોને ઉત્પન્ન કરવાવાળા મન, વચન, કાયાના વ્યાપારરૂપ સાધનો-ઉપકરણો દ્વારા કરે છે.

આવી રીતે કર્મોદય વશ મન, વચન, કાયાના વ્યાપારરૂપ કર્મ ઉત્પાદક સાધનો-ઉપકરણો નો સંશ્લેષણ (એક ક્ષેત્રાવગાહ) સંબંધથી વ્યવહારનયથી ગ્રહણ કરે છે. તો પણ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારરૂપ કર્મ ઉત્પાદક ઉપકરણોની સાથે ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયકપણારૂપ હોવાથી (તેનાથી) ભિન્ન હોવાને કારણે તન્મય થતો નથી. અને જેવી રીતે તે શિલ્પી-સ્વર્ણકાર આદિ સોનાના કડા આદિરૂપ કાર્ય કરવામાં આવતા જે કંઈ પણ ખાન-પાન આદિ મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે ને ભોગવે છે તો પણ તે ખાન-પાન આદિની સાથે તન્મય નથી થતો તેવી જ રીતે જીવ પણ બહિરંગ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ ખાન-પાન આદિ રૂપ શુભઅશુભ કર્મફળને નિજ શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન મનોહર આનંદરૂપ સુખ સ્વાદને પ્રાપ્ત ન કરતો થકો ભોગવે છે પરંતુ તન્મય નથી થતો.

આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી ચાર ગાથાઓ દ્વારા દ્રવ્યકર્મના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વરૂપ વ્યવહારનું દર્શન-નિદર્શન દૃષ્ટાંત અથવા ઉદાહરણ છે તે હે શિષ્ય ! સંક્ષેપમાં કથન કરવા યોગ્ય, વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય અથવા કહેવા યોગ્ય છે તેની આગળ હવે કહેવામાં આવતા (અશુદ્ધ) નિશ્ચયનું વચન કે વ્યાખ્યાન સાંભળો.

(પ્રશ્ન) તે કેવા છે ?

(ઉત્તર) જે પરિણામ રાગાદિ વિકલ્પથી રચાયેલ છે. જેવી રીતે સોની આદિ કારીગર હું આ પ્રકારના કડા આદિ કરું છું એવા પ્રકારે મનમાં ચેષ્ટા કરે છે તે પ્રકારની તે ચેષ્ટાની સાથે તે

અનન્ય કે તન્મય હોય છે.

તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જીવ કેવળજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિરૂપ કાર્ય સમયસારનું સાધક જે નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ કારણ સમયસાર છે તેનો અભાવ હોવાથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપ મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપ ભાવકર્મને કરે છે તેથી ભાવકર્મની સાથે અનન્ય થાય છે આ પ્રકારે ભાવકર્મના કર્તૃત્વરૂપ ગાથા થઈ.

જે પ્રકારે તે શિલ્પી (સોની) હું કડા આદિને આ આ પ્રકારે કરું છું તેવી મનમાં ચેષ્ટા કરતો થકો ચિત્તમાં ખેદથી હંમેશા દુઃખી થાય છે ફક્ત દુઃખી જ નથી થતો પરંતુ તે તેવા દુઃખરૂપ વિકલ્પના અનુભવરૂપથી અનન્ય થાય છે.

તેવી જ રીતે અજ્ઞાની જીવ પણ વિશુદ્ધજ્ઞાન દર્શન આદિ વ્યક્તિરૂપ કાર્ય સમયસારનું સાધક જે આ નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક કારણ સમયસાર છે તેના લાભના અભાવમાં સુખ-દુઃખ ભોક્તૃત્વના કાળે હર્ષવિષાદરૂપ ચેષ્ટા કરતો થકો મનમાં દુઃખી થાય છે તે હર્ષવિષાદરૂપ ચેષ્ટાની સાથે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અશુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી અનન્ય થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અજ્ઞાની જીવ નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ થઈને સ્વર્ણકાર આદિના દૃષ્ટાંતથી વ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મ કરે છે ને તેને ભોગવે છે તે જ પ્રકારે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ભાવકર્મને (કરે છે ને ભોગવે છે) આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી છટ્ટા સ્થળમાં સાત ગાથાઓ થઈ.

જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
જ્ઞાયક નથી ત્યમ પર તણો, જ્ઞાયક ખરે જ્ઞાયક તથા; ૩૫૬.
જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
દર્શક નથી ત્યમ પર તણો, દર્શક ખરે દર્શક તથા; ૩૫૭.
જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
સંયત નથી ત્યમ પર તણો, સંયત ખરે સંયત તથા; ૩૫૮.
જ્યમ સેટિકા નથી પર તણી, છે સેટિકા બસ સેટિકા,
દર્શન નથી ત્યમ પર તણું, દર્શન ખરે દર્શન તથા. ૩૫૯.
એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિતવિષયક કથન નિશ્ચયનય તણું;
સાંભળ કથન સંક્ષેપથી એના વિષે વ્યવહારનું. ૩૬૦.
જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ઘોળું કરે,
જ્ઞાતાય એ રીત જાણતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૧.
જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ઘોળું કરે,
આત્માય એ રીત દેખતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૨.

જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
જ્ઞાતાય એ રીત ત્યાગતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને; ૩૬૩.
જ્યમ નિજ સ્વભાવથી સેટિકા પરદ્રવ્યને ધોળું કરે,
સુદૃષ્ટિ એ રીત શ્રદ્ધતો નિજ ભાવથી પરદ્રવ્યને. ૩૬૪.
એમ જ્ઞાન-દર્શન-ચરિતમાં નિર્ણય કહ્યો વ્યવહારનો,
ને અન્ય પર્યાયો વિષે પણ એ જ રીતે જાણવો. ૩૬૫.

ગાથાર્થ:- (જોકે વ્યવહારે પરદ્રવ્યોને અને આત્માને જ્ઞેય-જ્ઞાયક, દૃશ્ય-દર્શક, ત્યાજ્ય-ત્યાજક ઇત્યાદિ સંબંધ છે, તોપણ નિશ્ચયે તો આ પ્રમાણે છે:-) [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી [પરસ્ય ન] પરની (-ભીંત આદિની) નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાયક: તુ] જ્ઞાયક (જાણનારો, આત્મા) [પરસ્ય ન] પરનો (પરદ્રવ્યનો) નથી, [જ્ઞાયક:] જ્ઞાયક [સ: તુ જ્ઞાયક:] તે તો જ્ઞાયક જ છે. [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી [પરસ્ય ન] પરની નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ [દર્શક: તુ] દર્શક (દેખનારો આત્મા) [પરસ્ય ન] પરનો નથી [દર્શક:] દર્શક [સ: તુ દર્શક:] તે તો દર્શક જ છે. [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી [પરસ્ય ન] પરની (-ભીંત આદિની) નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ [સંયત: તુ] સંયત (ત્યાગ કરનારો, આત્મા) [પરસ્ય ન] પરનો (-પરદ્રવ્યનો) નથી, [સંયત:] સંયત [સ: તુ સંયત:] તે તો સંયત જ છે. [યથા] જેમ [સેટિકા તુ] ખડી [પરસ્ય ન] પરની નથી, [સેટિકા] ખડી [સા ચ સેટિકા ભવતિ] તે તો ખડી જ છે, [તથા] તેમ [દર્શનં તુ] દર્શન અર્થાત્ શ્રદ્ધાન [પરસ્ય ન] પરનું નથી, [દર્શનં તત્ તુ દર્શનમ્] દર્શન તે તો દર્શન જ છે અર્થાત્ શ્રદ્ધાન તે તો શ્રદ્ધાન જ છે.

[એવં તુ] એ પ્રમાણે [જ્ઞાનદર્શનચરિત્રે] જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વિષે [નિશ્ચયનયસ્ય ભાષિતમ્] નિશ્ચયનયનું કથન છે. [તસ્ય ચ] વળી તે વિષે [સમાસેન] સંક્ષેપથી [વ્યવહારનયસ્ય વક્તવ્યં] વ્યવહારનયનું કથન [શૃણુ] સાંભળ.

[યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મન: સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] (ભીંત આદિ) પરદ્રવ્યને [સેટિયતિ] સફેદ કરે છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાતા અપિ] જ્ઞાતા પણ [સ્વકેન્ ભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [જાનાતિ] જાણે છે. [યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મન: સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [સેટિયતિ] સફેદ કરે છે, [તથા] તેમ [જીવ: અપિ] જીવ પણ [સ્વકેન્ ભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [પશ્યતિ] દેખે છે. [યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મન: સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [સેટિયતિ] સફેદ કરે છે,

[તથા] તેમ [જ્ઞાતા અપિ] જ્ઞાતા પણ [સ્વકેન ભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [વિજહાતિ] ત્યાગે છે. [યથા] જેમ [સેટિકા] ખડી [આત્મનઃ સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [સેટયતિ] સફેદ કરે છે, [તથા] તેમ [સમ્યગ્દષ્ટિઃ] સમ્યગ્દષ્ટિ [સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવથી [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્યને [શ્રદ્ધત્તે] શ્રદ્ધે છે. [એવં તુ] આ પ્રમાણે [જ્ઞાનદર્શનચરિત્રે] જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વિષે [વ્યવહારનયસ્ય વિનિશ્ચયઃ] વ્યવહારનયનો નિર્ણય [મણિતઃ] કહ્યો; [અન્યેષુ પર્યાયેષુ અપિ] બીજા પર્યાયો વિષે પણ [એવમ્ એવ જ્ઞાતવ્યઃ] એ રીતે જ જાણવો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૫૬ થી ૩૬૫)

ઉત્થાનિકા : હવે જ્ઞાન જોય વસ્તુઓને જાણે છે તો પણ દિવાલ પર સફેદ માટીની જેમ નિશ્ચયથી તન્મય થતું નથી. આ પ્રકારની નિશ્ચયની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ છે. જેવી રીતે સફેદ માટી દિવાલને સફેદ કરે છે. એવું વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે તેવી જ રીતે જ્ઞાન જોય વસ્તુને જાણે છે એવો વ્યવહાર છે. આવી રીતે વ્યવહારની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથાઓ છે. તથા બધી મળીને દશ ગાથાઓ છે જે આ પ્રકારે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જેવી રીતે જગતમાં સેટીકા અર્થાત્ સફેદ માટી-ખડી નિશ્ચયથી પરદ્રવ્યરૂપ દિવાલની નથી થતી. તેનાથી તન્મય નથી થતી, પરંતુ બાહ્યભાગમાં જ રહે છે એવો અર્થ છે.

(પ્રશ્ન) તો શું થાય છે ?

(ઉત્તર) સેટીકા-સફેદ માટી પોતાના સફેદ સ્વરૂપમાં રહે છે એવો અર્થ છે. આ રીતે સફેદ માટીના દૃષ્ટાંતથી જ્ઞાનરૂપ આત્મા ઘટપટ આદિ જોય પદાર્થનો નિશ્ચયથી જ્ઞાયક નથી. તન્મય નથી થતો એવો અર્થ છે.

(પ્રશ્ન) તો શું થાય છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાયક તો જ્ઞાયક જ રહે છે. સ્વસ્વરૂપમાં જ રહે છે એવો અર્થ છે. આ પ્રકારથી બહુ અદ્વૈતવાદીની જેમ જ્ઞાન જોયરૂપથી પરિણમતું નથી. આ કથનની મુખ્યતાથી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

અને તેવી જ રીતે સફેદ માટીનાં દૃષ્ટાંતથી દર્શક આત્મા દૃશ્ય એવાં ઘટ આદિ પદાર્થનો નિશ્ચયથી દર્શક નથી હોતો તન્મય નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું થાય છે ?

(ઉત્તર) દર્શક તો દર્શક જ રહે છે-સ્વસ્વરૂપમાં રહે છે એવો અર્થ છે આ પ્રકારથી સત્તા અવલોકનરૂપ દર્શક દૃશ્ય પદાર્થરૂપથી નથી પરિણમતો આ કથનની મુખ્યતાથી ગાથા પૂરી થઈ.

તેવી જ રીતે તે જ સફેદ માટીના દૃષ્ટાંતથી સંયત આત્મા ત્યાગવા યોગ્ય પરિગ્રહ આદિ પરદ્રવ્યનો નિશ્ચયથી ત્યાગી નથી હોતો. તેનાથી તન્મય નથી હોતો એવો અર્થ છે.

(પ્રશ્ન) તો શું થાય છે ?

(ઉત્તર) સંયત તો સંયત જ છે. નિર્વિકાર, નિજ, મનોહર આનંદ લક્ષણરૂપ નિજ સ્વરૂપમાં રહે છે એવો અર્થ છે. આ રીતે વિતરાગ ચારિત્રની મુખ્યતાથી ગાથા પૂરી થઈ.

તેવી જ રીતે તે સફેદ માટીના દૃષ્ટાંતથી તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન શ્રદ્ધેયરૂપ (એવા) બાહ્ય જીવાદિ પદાર્થોનો નિશ્ચયથી શ્રદ્ધાન કર્તા નથી થતો. તેનાથી તન્મય નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું થાય છે ?

(ઉત્તર) સમ્યગ્દર્શન તો સમ્યગ્દર્શન જ છે. તે સ્વસ્વરૂપમાં જ રહે છે. એવો અર્થ છે આ રીતે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન લક્ષણરૂપ સમ્યગ્દર્શનની મુખ્યતાથી ગાથા પૂર્ણ થઈ.

આ રીતે પૂર્વોક્ત ચાર ગાથાઓ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું, વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.

(પ્રશ્ન) કયા સંબંધમાં ?

(ઉત્તર) નિશ્ચયનયના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.

(પ્રશ્ન) કયા વિષયમાં ? (વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું)

(ઉત્તર) જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રના વિષયમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું.

હવે હે શિષ્ય ! સાંભળ, ધ્યાનથી સાંભળ

(પ્રશ્ન) શું ? (સાંભળ)

(ઉત્તર) વ્યાખ્યાન (સાંભળ)

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધમાં (વ્યાખ્યાન સાંભળ) ?

(ઉત્તર) વ્યવહારનયના (સંબંધમાં વ્યાખ્યાન સાંભળ

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધિત વ્યવહારનું (વ્યાખ્યાન સાંભળ) ?

(ઉત્તર) તે પુર્વે કહેલ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રથી (સંબંધિત વ્યવહાર વ્યાખ્યાન સાંભળે)

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી (સાંભળ) ?

(ઉત્તર) સંક્ષેપથી (સાંભળ) ?

આ પ્રકારે નિશ્ચયનયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચ ગાથા સૂત્ર પૂર્ણ થયા.

હવે વ્યવહારનય કહેવામાં આવે છે. જેવી રીતે જે પ્રકારથી લોકમાં સફેદ માટી પરદ્રવ્યરૂપ ભીંત આદિને વ્યવહારનયથી સફેદ કરે છે પરંતુ દિવાલરૂપ પરદ્રવ્ય સાથે તન્મય નથી થતી.

(પ્રશ્ન) કોણ (સફેદ) કરે છે ?

(ઉત્તર) સફેદ માટી (સફેદ કરે છે)

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા સફેદ કરે છે ?

(ઉત્તર) પોતાના સફેદ સ્વભાવ દ્વારા (સફેદ કરે છે)

તેવી જ રીતે તે સફેદમાટીના દૃષ્ટાંતની જેમ આત્મા પરદ્રવ્ય એવા ઘટ આદિ જોયવસ્તુને વ્યવહારથી જાણે છે પરંતુ પરદ્રવ્યની સાથે તન્મય નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તે એવો કોણ છે ? (તન્મય નથી થતો)

(ઉત્તર) તે જ્ઞાનાત્મા છે.

(પ્રશ્ન) તે જ્ઞાનાત્મા કોના દ્વારા જાણે છે ?

(ઉત્તર) તે પોતાના જ્ઞાનભાવથી જાણે છે આ પ્રકારે પ્રથમ ગાથા થઈ.

તેવી જ રીતે તેજ સફેદ માટીના દૃષ્ટાંતની જેમ ઘટ આદિ પરદ્રવ્યોને વ્યવહારથી દેખે છે પરંતુ પરદ્રવ્ય સાથે તન્મય નથી થતાં.

(પ્રશ્ન) તે કોણ છે (જે તન્મય નથી થતો)

(ઉત્તર) તે જ્ઞાનાત્મા છે.

(પ્રશ્ન) તે જ્ઞાનાત્મા કોના દ્વારા દેખે છે ?

(ઉત્તર) તે પોતાના દર્શન ભાવથી દેખે છે આ પ્રકારે બીજી ગાથા થઈ.

તેવી રીતે તેજ સફેદ માટીના દૃષ્ટાંતની જેમ (જ્ઞાનાત્મા) પરિગ્રહ આદિ પરદ્રવ્યને વ્યવહારથી ત્યાગે છે પરંતુ પરદ્રવ્યની સાથે તન્મય નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તે કોણ કર્તા છે ?

(ઉત્તર) તે જ્ઞાનાત્મા છે.

(પ્રશ્ન) તે કોના દ્વારા (છોડે છે)

(ઉત્તર) સ્વકીય નિર્વિકલ્પ સમાધિ પરિણામના દ્વારા (છોડે છે)

આ પ્રકારે ત્રીજી ગાથા પૂરી થઈ.

તેવી રીતે તેજ સફેદ માટીના દૃષ્ટાંતની જેમ જીવાદિ પરદ્રવ્યનું વ્યવહારથી શ્રદ્ધાન કરે છે પરંતુ પરદ્રવ્યની સાથે તન્મય નથી થતો.

(પ્રશ્ન) તે કર્તા કોણ છે ?

(ઉત્તર) તે જ્ઞાનાત્મા છે.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા (શ્રદ્ધાન કરે છે) ?

(ઉત્તર) પોતાના શ્રદ્ધાન પરિણામથી (શ્રદ્ધાન કરે છે)

આ પ્રકારે ચોથી ગાથા થઈ.

કહેવામાં આવેલ છે.

(પ્રશ્ન) કર્મપણાને પ્રાપ્ત એવા કોણ (કહેવામાં આવેલ છે) ?

(ઉત્તર) આ પ્રત્યક્ષરૂપમાં પૂર્વે કહેલ ચાર ગાથાઓ દ્વારા નિર્દિષ્ટ નિર્ણય કે વ્યવહારના અનુયાયીને નિશ્ચય કહેવામાં આવ્યો એવો અર્થ છે.

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યો છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ ત્રણેયના વિષયમાં કહેવામાં આવેલ છે.

આ ભાત આદિ મારા દ્વારા ખાવામાં આવેલ છે. આ સર્પવિષ, કંટક આદિ મારા દ્વારા ત્યાગવામાં આવેલ છે. આ ઘર આદિ મારા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ છે આ બધું વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયથી પોતાના રાગાદિ પરિણામને જ કરવામાં આવેલ તેમ જ ભોગવવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારે અન્ય પર્યાયોમાં પણ નિશ્ચય વ્યવહારનય વિભાગ જાણવો જોઈએ.

આનુ સ્પષ્ટીકરણ એ છે કે જો વ્યવહારથી (આત્મા) પરદ્રવ્યને જાણે છે તો પછી નિશ્ચયથી (આત્મા) સર્વજ્ઞ નથી થતો એવો પૂર્વ પક્ષ છે તેનું નિરાકારણ એમ છે કે જેવી રીતે પોતાના સુખાદિને તન્મય થઈને જાણે છે તે પ્રકારે બાહ્ય દ્રવ્યને (તન્મય થઈને) નથી જાણતો તે કારણથી વ્યવહાર છે.

જો પરકીય સુખાદિને આત્મિક સુખાદિની જેમ તન્મય થઈને જાણે તો જે પ્રકારે પોતાના સુખમાં તન્મય થઈને જાણે છે અને જે પ્રકારે પોતાના સુખના સંવેદનમાં સુખી થાય છે તે પ્રકારે બીજાના સુખ દુઃખના સંવેદનનાં કાળમાં સુખી કે દુઃખી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થશે પરંતુ એમ (થતું) નથી.

જો કે પોતાનું સુખ સંવેદન (તન્મયપણા રૂપ) અપેક્ષાએ નિશ્ચય છે. તથા પરકીય સુખ સંવેદન (તન્મય પણાના અભાવના કારણરૂપ) અપેક્ષા એ વ્યવહાર છે. તો પણ છદ્મસ્થજનની અપેક્ષાએ તે પણ (તેવો વ્યવહારપણ) નિશ્ચય (હોવા પણે) છે. અર્થાત્ બીજાના સુખ દુઃખને જાણવાવાળા સર્વજ્ઞનું (તે) જ્ઞાન પણ નિશ્ચય (હોવાપણે) છે. વાસ્તવિક છે. સર્વજ્ઞતા કલ્પના નથી.

(પ્રશ્ન) હવે બૌદ્ધમતનો અનુયાયી કહે છે કે વ્યવહારથી (બુદ્ધપણ) સર્વજ્ઞ છે તો પછી તમારા દ્વારા તેને દોષ કેમ આપો છો ?

(ઉત્તર) તેનું નિરાકરણ એમ છે કે બૌદ્ધમતમાં જેવી રીતે નિશ્ચયની અપેક્ષા વ્યવહાર અસત્ય છે તેવી જ રીતે વ્યવહારથી પણ વ્યવહાર સત્ય નથી. જ્યારે જૈનમતમાં વ્યવહારનય જો કે નિશ્ચયની અપેક્ષા અસત્ય છે તો પણ વ્યવહારરૂપથી સત્ય છે. જો લોક વ્યવહારરૂપથી પણ સત્ય નથી તો સમસ્ત લોક વ્યવહાર અસત્ય થઈ જશે એમ થવા પર અતિપ્રસંગનો દોષ આવશે.

આ રીતે આત્મા વ્યવહારથી પરદ્રવ્યને જાણે છે, દેખે છે ફરી નિશ્ચયથી સ્વદ્રવ્યને જ જાણે છે દેખે છે.

તેથી તે સિદ્ધ થાય છે કે ગામ બગીચા આદિ બધું વાસ્વતમાં બ્રહ્મ છે જોય વસ્તુ કંઈ પણ નથી એવું જે બ્રહ્મ અદ્વૈતવાદી કહે છે તેનો નિષેધ થઈ ગયો.

જો કે બૌદ્ધમતિ કહે છે કે જ્ઞાન જ ઘડા, વસ્ત્ર આદિ જોયના આકારરૂપથી પરિણમિત થાય છે અને જ્ઞાનથી ભિન્ન કોઈ પણ જોય નથી. તેવા બૌદ્ધમતનું નિરાકારણ કરવામાં આવ્યું.

(પ્રશ્ન) કંઈ રીતે નિરાકારણ કરવામાં આવ્યું ?

(ઉત્તર) જો જ્ઞાન જોયરૂપથી પરિણમિત થાય છે તો જ્ઞાનનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે ને જો જોય જ્ઞાનરૂપથી પરિણમિત થશે તો જોયનો અભાવ થશે. આમ થવાથી જ્ઞાન અને જોય બન્નેનો અભાવનો

પ્રસંગ આવશે જોકે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે.

આ પ્રકારે નિશ્ચય વ્યવહાર વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી સમૂહરૂપમાં સાતમા સ્થળમાં દશ ગાથા પૂરી થઈ.

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન વિષયમાં,
તે કારણે આ આત્મા શું હણી શકે તે વિષયમાં ? ઉદ્દ.
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન કર્મમાં,
તે કારણે આ આત્મા શું હણી શકે તે કર્મમાં ? ઉદ્દ.
ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાન જરીયે નહિ અચેતન કાયમાં,
તે કારણે આ આત્મા શું હણી શકે તે કાયમાં ? ઉદ્દ.
છે જ્ઞાનનો, દર્શન તણો, ઉપઘાત ભાખ્યો ચરિતનો,
ત્યાં કાંઈ પણ ભાખ્યો નથી ઉપઘાત પુદ્ગલદ્રવ્યનો. ઉદ્દ.
જે ગુણ જીવ તણા, ખરે તે કોઈ નહિ પરદ્રવ્યમાં,
તે કારણે વિષયો પ્રતિ સુદૃષ્ટિ જીવને રાગ ના. ૩૭૦.
વળી રાગ, દ્વેષ, વિમોહ તો જીવના અનન્ય પરિણામ છે,
તે કારણે શબ્દાદિ વિષયોમાં નહીં રાગાદિ છે. ૩૭૧.

ગાથાર્થ:- [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમ્] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [અચેતને વિષયે તુ] અચેતન વિષયમાં [કિંચિત્ અપિ] જરા પણ [ન અસ્તિ] નથી, [તસ્માત્] તેથી [ચેતયિતા] આત્મા [તેષુ વિષયેષુ] તે વિષયોમાં [કિં હન્તિ] શું હણે (અર્થાત્ શાનો ઘાત કરી શકે) ?

[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમ્] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [અચેતને કર્મણિ તુ] અચેતન કર્મમાં [કિંચિત્ અપિ] જરા પણ [ન અસ્તિ] નથી, [તસ્માત્] તેથી [ચેતયિતા] આત્મા [તત્ર કર્મણિ] તે કર્મમાં [કિં હન્તિ] શું હણે ? (કાંઈ હણી શક્તો નથી.)

[દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમ્] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર [અચેતને કાયે તુ] અચેતન કાયમાં [કિંચિત્ અપિ] જરા પણ [ન અસ્તિ] નથી, [તસ્માત્] તેથી [ચેતયિતા] આત્મા [તેષુ કાયેષુ] તે કાયાઓમાં [કિં હન્તિ] શું હણે ? (કાંઈ હણી શક્તો નથી.)

[જ્ઞાનસ્ય] જ્ઞાનનો, [દર્શનસ્ય ચ] દર્શનનો [તથા ચારિત્રસ્ય] તથા ચારિત્રનો [ઘાતઃ મણિતઃ] ઘાત કહ્યો છે, [તત્ર] ત્યાં [પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય] પુદ્ગલદ્રવ્યનો [ઘાતઃ તુ] ઘાત [કઃ અપિ] જરા પણ [ન અપિ નિર્દિષ્ટઃ] કહ્યો નથી. (દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર હણાતાં પુદ્ગલદ્રવ્ય હણાતું નથી.)

(આ રીતે) [યે કેચિત્] જે કોઈ [જીવસ્ય ગુણાઃ] જીવના ગુણો છે, [તે ખલુ]

તે ખરેખર [પરેષુ દ્રવ્યેષુ] પર દ્રવ્યોમાં [ન સન્તિ] નથી; [તસ્માત્] તેથી [સમ્યગ્દષ્ટે :] સમ્યગ્દષ્ટિને [વિષયેષુ] વિષયો પ્રત્યે [રાગઃ તુ] રાગ [ન અસ્તિ] નથી.

[ચ] વળી [રાગઃ દ્વેષઃ મોહઃ] રાગ, દ્વેષ અને મોહ [જીવસ્ય એવ] જીવના જ [અનન્યપરિણામાઃ] અનન્ય (એકરૂપ) પરિણામ છે, [એતેન કારણેન તુ] તે કારણે [રાગાદયઃ] રાગાદિક [શબ્દાદિષુ] શબ્દાદિ વિષયોમાં (પણ) [ન સન્તિ] નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૬૬ થી ૩૭૧)

ઉત્થાનિકા : હવે જેટલા સમય સુધી નિજ શુદ્ધાત્માને આત્મપણાથી નથી જાણતો અને પંચેન્દ્રિયના વિષયોને અને પરદ્રવ્યને પરપણે નથી જાણતો તેટલા કાળ સુધી આ જીવ રાગદ્વેષરૂપ પરિણમિત થાય છે અથવા બહિરંગ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોના ત્યાગની સહાયતાથી શાંત ચિત્તરૂપ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા નિર્વિકાર સુખામૃતના રસાસ્વાદના બળથી હું વિષય તથા કર્મ શરીરોનો ઘાત કરું છું એવું ન જાણતો થકો સ્વ સંવિતિ રહિત (સ્વસંવેદન રહિત) કાય કલેશના વડે જે આત્માનું દમન કરે છે તેને ભેદજ્ઞાનના માટે સિદ્ધાંત કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર કંઈ પણ નથી.

(પ્રશ્ન) શેમાં (નથી) ?

(ઉત્તર) શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોમાં, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોમાં, ઔદારિકાદિ પાંચ શરીરોમાં નથી.

(પ્રશ્ન) કેવા છે તે બધા ?

(ઉત્તર) અચેતન છે.

(પ્રશ્ન) તો પછી ચેતન આત્મા તે જડસ્વરૂપ વિષયો, કર્મો તથા શરીરમાં શું ઘાત કરે છે.

(ઉત્તર) કંઈ પણ (ઘાત) નથી કરતો.

તેનું વિશેષ એમ છે કે શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયની અભિલાષારૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મ બંધના કારણરૂપ અને શરીરના મમત્વરૂપ જે આ મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણામ મનમાં રહે છે તેનો નાશ (કરવો) કર્તવ્ય છે. તે શબ્દાદિ (તો) રાગાદિના બહિરંગ કારણ રૂપ છે તેથી તે (પણ) ત્યાજ્ય છે. એવો ભાવાર્થ છે.

આ જ પૂર્વોક્ત ત્રણ ગાથાઓનું વિશેષ વિવરણ આપે છે. તે આ પ્રકારે છે. શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષારૂપથી કાયાના મમત્વરૂપમાં અથવા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મબંધના નિમિત્ત રૂપથી અનંતાનુબંધી આદિ રાગદ્વેષરૂપ જે મનમાં મિથ્યાજ્ઞાન રહે તે મિથ્યાજ્ઞાનને નિર્વિકલ્પ સમાધિના પ્રહારથી સર્વજ્ઞ ભગવાને નાશ બતાવ્યો છે મિથ્યાજ્ઞાનનો જ નહીં પણ મિથ્યાદર્શનનો પણ નાશ કહ્યો. આ રીતે જ મિથ્યાચારિત્રનો પણ ઘાત કહ્યો છે ત્યાં અચેતન શબ્દાદિ વિષય, કર્મ કાચારૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં કોઈ પણ ઘાત દેખાડેલ નથી. તેનું સ્પષ્ટીકરણ આમ છે કે જેવી રીતે

ઘડાના આધારથી રહેવાવાળા દિપકનો નાશ થવા પર ઘડાનો નાશ નથી થતો, તેવી રીતે રાગાદિના નિમિત્ત માત્ર પાચ ઈન્દ્રિયના વિષયોનો નાશ થવા પર પણ મનમાં રહેવાવાળા રાગનો નાશ થતો નથી. કેમકે અન્યનો ઘાત કરવાથી કોઈ અન્યનો ઘાત થતો નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે (એવું થાય તો) અતિ પ્રસંગનો (સર્વનાશનો) દોષ આવે છે.

કેમકે જીવના જે કંઈપણ સમ્યક્ત્વાદિ ગુણ છે તે પરદ્રવ્યમાં શબ્દાદિ વિષયોમાં સ્પષ્ટરૂપથી હોતા નથી. આ કારણથી નિર્વિષય સ્વશુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખથી તૃપ્ત સમ્યગ્દષ્ટિના વિષયોમાં રાગ નથી. કેમકે રાગદ્વેષમોહ અજ્ઞાની જીવના અશુદ્ધ નિશ્ચયથી અભિન્ન પરિણામ છે આ કારણથી અચેતન શબ્દ આદિ ગમતા કે અણગમતા પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં જો કે અજ્ઞાની જીવ ભ્રાંતિજ્ઞાનથી શબ્દાદિમાં રાગાદિની કલ્પના કરે છે કે આરોપિત કરે છે તો પણ શબ્દાદિમા રાગાદિ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે શબ્દાદિ અચેતન છે. આથી સિદ્ધ છે કે રાગદ્વેષ બંને બહિરાત્મા અજ્ઞાનીને ત્યાં સુધી હોય છે જ્યાં સુધી મનમાં ત્રિગુણરૂપ સ્વસંવેદન જ્ઞાન નથી. આ પ્રકારે છ ગાથા પૂરી થઈ.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે:-

કો દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને ઉત્પાદ નહિ ગુણનો કરે,
તેથી બધાંયે દ્રવ્ય નિજ સ્વભાવથી ઊપજે ખરે. ૩૭૨.

ગાથાર્થ:- [અન્યદ્રવ્યેણ] અન્ય દ્રવ્યથી [અન્યદ્રવ્યસ્ય] અન્ય દ્રવ્યને [ગુણોત્પાદઃ] ગુણની ઉત્પત્તિ [ન ક્રિયતે] કરી શકાતી નથી; [તસ્માત્ તુ] તેથી (એ સિદ્ધાંત છે કે) [સર્વદ્રવ્યાણિ] સર્વ દ્રવ્યો [સ્વભાવેન] પોતપોતાના સ્વભાવથી [ઉત્પદ્યન્તે] ઊપજે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૭૨)

ઉત્થાનિકા : આ પ્રકારે એવું સિદ્ધ થયું કે શબ્દાદિ-ઈન્દ્રિય અચેતન વિષય નિશ્ચયથી ચેતનના રાગાદિની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ : બહિરંગ નિમિત્તરૂપ અન્યદ્રવ્ય (એવા) કુંભાર આદિના દ્વારા અન્ય દ્રવ્યના ઉપાદાનરૂપ માટી આદિને કરી શકાતું નથી.

(પ્રશ્ન) તે શું ?

(ઉત્તર) ચેતનનું અચેતનરૂપથી, અચેતનનું ચેતનરૂપથી અથવા ચેતન અચેતનના ગુણોનો ઘાત કે વિનાશ કરી શકાતો નથી.

આ કારણથી માટી આદિ બધાં દ્રવ્યો કર્તા થઈને ઘટાદિરૂપથી ઉત્પન્ન થવાવાળા (તે દ્રવ્ય)

પોતાના ઉપાદાન કારણથી માટી આદિરૂપથી ઉત્પન્ન થાય છે. બહિરંગ નિમિત્તરૂપ એવા કુંભાર આદિરૂપે ઉત્પન્ન થતાં નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) ઉપાદાન કારણ જેવું જ કાર્ય હોય છે એવો સિદ્ધાંત છે.

(પ્રશ્ન) તેનાથી શું સિદ્ધ થયું ?

(ઉત્તર) જો કે પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપ શબ્દાદિનો બહિરંગ નિમિત્ત માત્રથી અજ્ઞાની જીવને રાગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તો પણ તે રાગાદિ જીવ સ્વરૂપ ચેતનમય જ છે પરંતુ શબ્દાદિરૂપ અચેતન નથી એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે કોઈપણ પ્રાથમિક શિષ્ય પોતાના ચિત્તમાં રહેવાવાળા રાગાદિકને નથી જાણતો પરંતુ રાગાદિભાવોના નિમિત્ત માત્ર બહિરંગ શબ્દાદિ વિષયોનો હું ઘાત કરું છું એવા પ્રકારના નિર્વિકલ્પ સમાધિ લક્ષણવાળા ભેદજ્ઞાનનો અભાવ હોવાના કારણે ચિંતવન કરે છે. તેઓને સમજાવવા માટે પુર્વની છ ગાથાઓની સાથે સાત ગાથા પૂરી થઈ.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દાદિરૂપ પરિણમતા પુદ્ગલ આત્માને એમ નથી કહેતા કે તું અમને જાણ. તેમજ આત્મા પણ પોતાના સ્થાનથી છૂટી તેમને જાણવા જતો નથી. બંને સર્વથા સ્વતંત્ર રીતે પોતપોતાના સ્વભાવથી પરિણમિત થાય છે આ પ્રકારે આત્મા પર તરફ ઉદાસીન છે . તો પણ અજ્ઞાની જીવ સ્પર્શાદિકને સારો અથવા ખરાબ માનીને રાગી દ્વેષી થાય છે તે તેનું અજ્ઞાન છે.

રે ! પુદ્ગલો બહુવિધ નિંદા-સ્તુતિવચનરૂપ પરિણમે,
તેને સુણી, ‘ મુજને કહ્યું ’ ગણી, રોષ તોષ જીવો કરે. ૩૭૩.
પુદ્ગલદરવ શબ્દત્વપરિણત, તેહનો ગુણ અન્ય છે,
તો નવ કહ્યું કંઈ પણ તને, કે અબુધ ! રોષ તું કયમ કરે ? ૩૭૪.
શુભ કે અશુભ જે શબ્દ તે ‘ તું સુણ મને ’ ન તને કહે,
ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે કર્ણગોચર શબ્દને; ૩૭૫.
શુભ કે અશુભ જે રૂપ તે ‘ તું જો મને ’ ન તને કહે,
ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે ચક્ષુગોચર રૂપને; ૩૭૬.
શુભ કે અશુભ જે ગંધ તે ‘ તું સૂંઘ મુજને ’ નવ કહે,
ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે ઘ્રાણગોચર ગંધને; ૩૭૭.
શુભ કે અશુભ રસ જેહ તે ‘ તું ચાખ મુજને ’ નવ કહે,
ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે રસનગોચર રસ અરે ! ૩૭૮.

શુભ કે અશુભ જે સ્પર્શ તે ' તું સ્પર્શ મુજને ' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે કાયગોચર સ્પર્શને; ૩૭૯.
 શુભ કે અશુભ જે ગુણ તે ' તું જાણ મુજને ' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે બુદ્ધિગોચર ગુણને; ૩૮૦.
 શુભ કે અશુભ જે દ્રવ્ય તે ' તું જાણ મુજને ' નવ કહે,
 ને જીવ પણ ગ્રહવા ન જાયે બુદ્ધિગોચર દ્રવ્યને. ૩૮૧.
 -આ જાણીને પણ મૂઢ જીવ પામે નહીં ઉપશમ અરે !
 શિવ બુદ્ધિને પામેલ નહિ એ પર ગ્રહણ કરવા ચહે. ૩૮૨.

ગાથાર્થ:- [बहुकानि] બહુ પ્રકારનાં [निन्दितसंस्तुतवचनानि] નિંદાનાં અને સ્તુતિનાં
 વચનોરૂપે [पुद्गलाः] પુદ્ગલો [परिणमन्ति] પરિણમે છે; [तानि श्रुत्वा पुनः] તેમને
 સાંભળીને અજ્ઞાની જીવ [अहं भणितः] ' મને કહ્યું ' એમ માનીને [रुष्यति तुष्यति च] રોષ
 તથા તોષ કરે છે (અર્થાત્ ગુસ્સે થાય છે તથા ખુશી થાય છે).

[पुद्गलद्रव्यं] પુદ્ગલદ્રવ્ય [शब्दत्वपरिणतं] શબ્દત્વપરિણત છે; [तस्य गुणः]
 તેનો ગુણ [यदि अन्यः] જો (તારાથી) અન્ય છે, [तस्मात्] તો હે અજ્ઞાની જીવ ! [त्वं न
 किञ्चित् अपि भणितः] તને કાંઈ પણ કહ્યું નથી; [अबुद्धः] તું અજ્ઞાની થયો થકો [किं
 रुष्यसि] રોષ શા માટે કરે છે ?

[अशुभः वा शुभः शब्दः] અશુભ અથવા શુભ શબ્દ [त्वां न भणति] તને એમ નથી
 કહેતો કે [माम् शुणु इति] ' તું મને સાંભળ ' ; [सः एव च] અને આત્મા પણ (પોતાના
 સ્થાનથી છૂટીને), [श्रोत्रविषयम् आगतं शब्दम्] શ્રોત્રેન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલા શબ્દને
 [विनिर्गहीतुं न एति] ગ્રહવા (જાણવા) જતો નથી.

[अशुभं वा शुभं रूपं] અશુભ અથવા શુભ રૂપ [त्वां न भणति] તને એમ નથી
 કહેતું કે [माम् पश्य इति] ' તું મને જો ' ; [सः एव च] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી
 છૂટીને), [चक्षुर्विषयम् आगतं] ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલા (અર્થાત્ ચક્ષુગોચર થયેલા)
 [रूपम्] રૂપને [विनिर्गहीतुं न एति] ગ્રહવા જતો નથી.

[अशुभः वा शुभः गन्धः] અશુભ અથવા શુભ ગંધ [त्वां न भणति] તને એમ નથી
 કહેતો કે [माम् जिघ्र इति] ' તું મને સૂંધ ' ; [सः एव च] અને આત્મા પણ [घ्राणविषयम्
 आगतं गन्धम्] ઘ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલી ગંધને [विनिर्गहीतुं न एति] (પોતાના
 સ્થાનથી ચ્યુત થઈને) ગ્રહવા જતો નથી.

[अशुभः वा शुभः रसः] અશુભ અથવા શુભ રસ [त्वां न भणति] તને એમ નથી
 કહેતો કે [माम् रसय इति] ' તું મને ચાખ ' ; [सः एव च] અને આત્મા પણ [रसनविषयम्

આગતં તુ રસમ્] રસના-ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આવેલા રસને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] (પોતાના સ્થાનથી છૂટીને) ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભઃ વા શુભઃ સ્પર્શઃ] અશુભ અથવા શુભ સ્પર્શ [ત્વાં ન ભણતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ સ્પૃશ્ય ઇતિ] ‘ તું મને સ્પર્શ ’; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી છૂટીને), [કાયવિષયમ્ આગતં સ્પર્શમ્] કાયાના (-સ્પર્શેન્દ્રિયના) વિષયમાં આવેલા સ્પર્શને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભઃ વા શુભઃ ગુણઃ] અશુભ અથવા શુભ ગુણ [ત્વાં ન ભણતિ] તને એમ નથી કહેતો કે [મામ્ બુદ્ધ્યસ્વ ઇતિ] ‘ તું મને જાણ ’; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી છૂટીને), [બુદ્ધિવિષયમ્ આગતં તુ ગુણમ્] બુદ્ધિના વિષયમાં આવેલા ગુણને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[અશુભં વા શુભં દ્રવ્યં] અશુભ અથવા શુભ દ્રવ્ય [ત્વાં ન ભણતિ] તને એમ નથી કહેતું કે [મામ્ બુદ્ધ્યસ્વ ઇતિ] ‘ તું મને જાણ ’; [સઃ એવ ચ] અને આત્મા પણ (પોતાના સ્થાનથી છૂટીને), [બુદ્ધિવિષયમ્ આગતં દ્રવ્યમ્] બુદ્ધિના વિષયમાં આવેલા દ્રવ્યને [વિનિર્ગ્રહીતું ન એતિ] ગ્રહવા જતો નથી.

[એતત્ તુ જ્ઞાત્વા] આવું જાણીને પણ [મૂઢઃ] મૂઢ જીવ [ઉપશમં ન એવ ગચ્છતિ] ઉપશમને પામતો નથી; [ચ] અને [શિવામ્ બુદ્ધિમ્ અપ્રાપ્તઃ ચ સ્વયં] શિવ બુદ્ધિને (કલ્યાણકારી બુદ્ધિને, સમ્યજ્ઞાનને) નહિ પામેલો પોતે [પરસ્ય વિનિર્ગ્રહમનાઃ] પરને ગ્રહવાનું મન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૭૩ થી ૩૮૨)

ઉત્થાનિકા : હવે ઇન્દ્રિય તથા મનના વિષયોમાં રાગદ્વેષ મિથ્યાજ્ઞાન પરિણત જીવ જ કરે છે એવું કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : એકેન્દ્રિય વિકલેન્દ્રિય આદિ દુર્લભ પરંપરાના ક્રમમાં અનંત ભૂતકાળમાં દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા મિથ્યાત્વ વિષય કષાય આદિ વિભાવ પરિણામની આધીનતાથી અત્યંત દુર્લભ કથંચિત્ કાળાદિ લબ્ધિવશ મિથ્યાત્વ આદિ સાત પ્રકૃતિને અને તેવી રીતે ચારિત્રમોહના ઉપશમ ક્ષયોપશમ અને ક્ષય થવા પર છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ આદિના શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તથા રાગદ્વેષના ત્યાગરૂપ ભેદ રત્નત્રયાત્મક વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ નામક વ્યવહાર કારણ સમયસારથી સાધ્ય વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન તથા સમ્યક્જ્ઞાન તથા સમ્યક્ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિ રૂપ અનંત કેવળજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ કાર્ય સમયસારના ઉત્પાદક નિશ્ચય કારણ સમયસાર વગર યથાર્થમાં અજ્ઞાની જીવ ક્રોધ કરે છે. અને સંતોષ કરે છે.

(પ્રશ્ન) શું કરીને (રોષ તોષ કરે છે)

(ઉત્તર) સાંભળીને.

(પ્રશ્ન) કયા રૂપે સાંભળીને ?

(ઉત્તર) આ મને કહેવામાં આવ્યું છે (તેમ સાંભળીને)

(પ્રશ્ન) શું સાંભળીને ?

(ઉત્તર) નિંદા કે સ્તુતિરૂપ વચનોને સાંભળીને.

(પ્રશ્ન) તે વચન શું વિશેષતાવાળા છે ?

(ઉત્તર) ભાષાવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય કર્તા થઈને બહુ પ્રકારના કર્મપણાને પ્રાપ્ત થઈને પરિણમિત થાય છે (એવી વિશેષતાવાળા છે)

જ્ઞાની વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગરૂપ તથા નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગરૂપ પૂર્વોક્ત બે પ્રકારના કારણ સમયસારને જાણીને બહારમાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ વિષયોમાં રાગ અને દ્વેષ નથી કરતો એવો ભાવાર્થ છે.

ભાષાવર્ગણા યોગ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય કર્તા થઈને ‘મરી જાઓ કે જીવતા રહો’ એવા પ્રકારના નિંદા કે સ્તુતિ શબ્દરૂપ પરિણત થાય છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. જડરૂપ છે તો જીવને શું હાનિ, શું લાભ છે ? અર્થાત્ કંઈ પણ હાનિ કે લાભ નથી.

પૂર્વોક્ત વ્યવહાર કારણ સમયસાર તથા નિશ્ચય કારણ સમયસારથી રહિત એવા અજ્ઞાની જીવને સંબોધન કરવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારે સંબોધન કરવામાં આવે છે ?

(ઉત્તર) કેમકે નિંદા તથા સ્તુતિ વચનરૂપથી પુદ્ગલ પરિણમિત થાય છે. આ કારણથી (તને) તો કંઈ પણ કહ્યું નથી. (તો) હે અજ્ઞાની બહિરાત્મા ! તું શા માટે ક્રોધ કરે છે. ફરી આ વ્યવહાર નિશ્ચય કારણ સમયસારથી રહિત એવા અજ્ઞાનીને ફરી સંબોધવામાં આવે છે કે હે ! અજ્ઞાની.

શબ્દરૂપ ગંધ સ્પર્શરૂપ ગમતા કે અણગમતા પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષય કર્તા થઈને કર્મપણાને પ્રાપ્ત થઈને તને કંઈ પણ કહેતા નથી.

(પ્રશ્ન) શું કહેતા નથી ?

(ઉત્તર) કે હે દેવદત્ત કર્મપણાને પ્રાપ્ત એવા મને સાંભળ. મને દેખ, મને સુંઘ, મને ચાખ, મને સ્પર્શ કર.

ફરી અજ્ઞાની એમ કહે છે કે આ શબ્દાદિ કર્તા થઈને મને કંઈ પણ કહેતા નથી પણમારા કાન આદિના વિષય સ્થાનમાં તેઓ આવી જાય છે.

આચાર્ય ઉત્તર આપે છે કે હુ મૂઢ આ શબ્દાદિ પાંચઈન્દ્રિયના વિષયો તને ગ્રહણ કરવા માટે નથી આવતા.

(પ્રશ્ન) કેવા થયા થકા (ગ્રહણ કરવા નથી આવતા) ?

(ઉત્તર) તે શ્રોતન્દ્રિય આદિના પોત પોતાના વિષયભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે તે વિષયોનો સ્વભાવ જ એવો છે (કે તે પોતપોતાની ઈન્દ્રિયોનો વિષય બને છે)

આમ હોવા છતાં જે પરમ તત્ત્વજ્ઞાની જીવ છે તે પૂર્વોક્ત વ્યવહાર નિશ્ચય કારણ સમયસારરૂપ બહિરંગ અભ્યંતર રત્નત્રય લક્ષણ સહિત થઈને સમાગત ગમતા કે અણગમતા શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગદ્વેષ નથી કરતાંપરંતુ સ્વસ્વભાવથી શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે એવો ભાવાર્થ છે.

જે પ્રકારે પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં ગમા-અણગમારૂપ ઈન્દ્રિય સંકલ્પને વશ અજ્ઞાની જીવ રાગદ્વેષ કરે છે તે પ્રકારે પરદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યના ગુણોને જાણવા પર (તથા) મનના વિષયોમાં પણ રાગદ્વેષ કરે છે. તે અજ્ઞાની. જીવને ફરી સંબોધન કરે છે જેવી રીતે શુભ અશુભ અથવા ચેતન અચેતન પરકીય ગુણ અથવા પરદ્રવ્ય પણ કર્તા થઈને કર્મપણાને પ્રાપ્ત થઈને નથી કહેતા કે હે મનોબુદ્ધ ! હે અજ્ઞાનીજન ચિત્ત ! કર્મણાને પ્રાપ્ત એવા મને તું જાણ.

અજ્ઞાની કહે છે કે જો કે તેઓ એવું નથી કહેતા પરંતુ મારા મનમાં પરકીય ગુણો અથવા દ્રવ્યોને જાણવાનો વિકલ્પ પ્રગટ થાય છે.

ત્યાં આચાર્ય ઉત્તર આપે છે કે મનોબુદ્ધિના વિષયમાં આવવાળા પરકીય ગુણો કે પરદ્રવ્ય તને ગ્રહણ કરાવવા નથી આવતા.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (ગ્રહણ કરાવવા નથી આવતા) ?

(ઉત્તર) કેમકે જ્ઞેય જ્ઞાયક સંબંધનો નિષેધ કરવા માટે કોઈ સમર્થ નથી એવો હેતુ છે.

જે રાગદ્વેષ કરે છે તે અજ્ઞાન છે પરંતુ જે જ્ઞાની છે તે ફરીથી પૂર્વોક્ત નિશ્ચય વ્યવહાર કારણ સમયસારને જાણતો થકો હર્ષ વિષાદ નથી કરતો તેવો ભાવાર્થ છે.

આવી રીતે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી ગમતા કે અણગમતા શબ્દાદિ, પંચેન્દ્રિય વિષયો છે તે પરકીય ગુણ છે તથા દ્રવ્યરૂપ મનના વિષય (સ્વરૂપ છે)

(પ્રશ્ન) કોનું ? (સ્વરૂપ છે)

(ઉત્તર) પંચેન્દ્રિય (અને) મનના વિષયભૂત જ્ઞાનમાં જ્ઞાન દ્રવ્યનું (સ્વરૂપ છે)

આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સ્વરૂપને જાણવા છતાં મૂઢ બહિરાત્મા જીવ સ્વયં ઉપશમને પ્રાપ્ત નથી થતો.

(પ્રશ્ન) શું થયો થકો ?

(ઉત્તર) નિવારણ બુદ્ધિવાળો થયો થકો અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જ્ઞાત વિષયોને દૂર કરવાવાળો થયો થકો ઉપશમને પ્રાપ્ત નથી થતો.

(પ્રશ્ન) કોના સંબંધી નિવારણ બુદ્ધિવાળો હોય છે ?

(ઉત્તર) પાંચ ઈન્દ્રિય (તથા) મનના પર વિષયો સંબંધી નિવારણ બુદ્ધિવાળો હોય છે.

(પ્રશ્ન) કેવા પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષય નિવારણ બુદ્ધિવાળો છે ?

(ઉત્તર) પરકીય શબ્દ આદિ ગુણ (તથા) દ્રવ્યરૂપ પંચેન્દ્રિય વિષય તથા સ્વકીય ઈન્દ્રિયગોચર વિષયો ના (ભાવેન્દ્રિયના) નિવારણની બુદ્ધિવાળો છે.

(પ્રશ્ન) એવા અજ્ઞાની જીવો કેવા છે ?

(ઉત્તર) સ્વયં શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ બુદ્ધિને (પ્રાપ્ત) નથી કરતા. વિતરાગ સહજ પરમાનંદરૂપ શિવ મોક્ષ શબ્દથી વાચ્ય (એવા) સુખને પ્રાપ્ત નથી કરતા.

કંઈક વિશેષ એમ છે કે,

ચુંબક પાષાણથી ખેંચાયેલ લોખંડની સોય પોતાના સ્થાનેથી ખસીને ચુંબક પાષાણ તરફ જાય છે. તેવી રીતે ચિત્તશાંતિ વિકૃતિ કરવા માટે શબ્દો આદી જીવની પાસે નથી આવતા અને જીવ પણ તેની પાસે નથી જતો પરંતુ નિશ્ચયથી સ્વસ્થાનમાં સ્વસ્વરૂપે જ રહે છે. આ પ્રકારનો વસ્તુ સ્વભાવ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાની જીવ છે તે ઉદાસીન સમતાભાવને છોડીને રાગદ્વેષ કરે છે તે અજ્ઞાન છે.

(અહીં પ્રતિપક્ષ દલીલ કરે છે કે) હે ભગવન પૂર્વ બંધ અધિકારમાં તો (ગાથા ૨૮૮) એમ કહ્યું છે કે,

ત્યમ જ્ઞાની પણ છે શુદ્ધ રાગરૂપે સ્વયં ન પરિણમે

પણ અન્ય જે રાગાદિ દોષ તે વડે રાગી બને.

(અર્થાત્ જ્ઞાની રાગાદિનો અકર્તા છે રાગાદિ પરદ્રવ્યજનિત છે.)

(જ્યારે આપ કહો છો કે) સ્વકીય બુદ્ધિ દોષ જનિત રાગાદિભાવ છે. પરકીય શબ્દાદિ પાંચેન્દ્રિયના વિષયોનો દોષ નથી એમાં (તો) પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે ?

(ઉત્તર) ત્યાં બંધ અધિકારના વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાની જીવની મુખ્યતા છે જ્ઞાની રાગાદિભાવ રૂપથી પરિણમન નથી કરતા તે કારણથી રાગાદિને પરદ્રવ્યજનિત કહ્યા છે.

અહીંયા અજ્ઞાની જીવની મુખ્યતા છે અજ્ઞાની સ્વકીય બુદ્ધિ દોષથી (ભાવકર્મથી) પરદ્રવ્યનો નિમિત્તમાત્ર આશ્રય લઈને રાગાદિરૂપથી પરિણમિત થાય છે આ કારણથી પર શબ્દાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોનો દોષ નથી કહ્યો એટલે પૂર્વાપર વિરોધ નથી આવતો.

આ પ્રકારે નિશ્ચય વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગરૂપ નિશ્ચય કારણ સમયસાર તથા વ્યવહાર કારણ સમયસાર બન્નેને ન જાણતો થકો અજ્ઞાની જીવ સ્વકીય બુદ્ધિદોષથી રાગાદિરૂપથી પરિણમિત થાય છે. ત્યાં પર શબ્દાદિનો દોષ નથી એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી નવમાં સ્થળમાં દશ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

શુભ ને અશુભ અનેકવિધ પૂર્વે કરેલું કર્મ જે,
તેથી નિવર્તે આત્મને, તે આત્મા પ્રતિક્રમણ છે; ૩૮૩.

શુભ ને અશુભ ભાવી કરમ જે ભાવમાં બંધાય છે,
તેથી નિવર્તન જે કરે, તે આત્મા પચખાણ છે; ૩૮૪.
શુભ ને અશુભ અનેકવિધ છે વર્તમાને ઉદિત જે,
તે દોષને જે ચેતતો, તે જીવ આલોચન ખરે. ૩૮૫.
પચખાણ નિત્ય કરે અને પ્રતિક્રમણ જે નિત્યે કરે,
નિત્યે કરે આલોચના, તે આત્મા ચારિત્ર છે. ૩૮૬.

ગાથાર્થ:- [પૂર્વકૃતં] પૂર્વે કરેલું [યત્] જે [અનેકવિસ્તરવિશેષમ્] અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું [શુભાશુભમ્ કર્મ] (જ્ઞાનાવરણીયાદિ) શુભાશુભ કર્મ [તસ્માત્] તેનાથી [યઃ] જે આત્મા [આત્માનં તુ] પોતાને [નિવર્તયતિ] * નિવર્તાવે છે, [સઃ] તે આત્મા [પ્રતિક્રમણમ્] પ્રતિક્રમણ છે.

[ભવિષ્યત્] ભવિષ્ય કાળનું [યત્] જે [શુભમ્ અશુભમ્ કર્મ] શુભ-અશુભ કર્મ [યસ્મિન્ ભાવે ચ] તે જે ભાવમાં [બદ્ધયતે] બંધાય છે [તસ્માત્] તે ભાવથી [યઃ] જે આત્મા [નિવર્તતે] નિવર્તે છે, [સઃ ચેતયિતા] તે આત્મા [પ્રત્યાખ્યાનં ભવતિ] પ્રત્યાખ્યાન છે.

[સમ્પ્રતિ ચ] વર્તમાન કાળે [ઉદીર્ણ] ઉદયમાં આવેલું [યત્] જે [અનેકવિસ્તરવિશેષમ્] અનેક પ્રકારના વિસ્તારવાળું [શુભમ્ અશુભમ્] શુભ-અશુભ કર્મ [તં દોષં] તે દોષને [યઃ] જે આત્મા [ચેતયતે] ચેતે છે-અનુભવે છે-જ્ઞાતાભાવે જાણી લે છે (અર્થાત્ તેનું સ્વામિત્વ-કર્તાપણું છોડે છે), [સઃ ચેતયિતા] તે આત્મા [ખલુ] ખરેખર [આલોચનમ્] આલોચના છે.

[યઃ] જે [નિત્યં] સદા [પ્રત્યાખ્યાનં કરોતિ] પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, [નિત્યં પ્રતિક્રામતિ ચ] સદા પ્રતિક્રમણ કરે છે અને [નિત્યમ્ આલોચયતિ] સદા આલોચના કરે છે, [સઃ ચેતયિતા] તે આત્મા [ખલુ] ખરેખર [ચરિત્રં ભવતિ] ચારિત્ર છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૮૩ થી ૩૮૬)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન, નિશ્ચય આલોચનારૂપ પરિણત તપોધન ને જ અભેદથી નિશ્ચય ચારિત્ર હોય છે એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ લોક ને પરલોકની આકાંક્ષારૂપ ખ્યાતિ પૂજા, લાભ, દૃષ્ટશ્રુત અનુભૂત ભોગ આકાંક્ષા લક્ષણરૂપ નિદાનબંધ આદિ સમસ્ત પરદ્રવ્યોના અવલંબનથી ઉત્પન્ન શુભ અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવરૂપ આત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુભવરૂપ અભેદ દર્શન સ્વભાવરૂપ આત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાનને અનુભવરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ પરમ સમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજ પરમાનંદ સ્વભાવસુખના

રસાસ્વાદરૂપ સમરસીભાવ પરિણામના આલંબનથી ભરિતાવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ચતુષ્ટયની પ્રગટતારૂપ કાર્ય સમયસારના ઉત્પાદક કારણ સમયસારમાં સ્થિર થઈને જે કર્તા થઈને આત્માને દૂર કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોનાથી દૂર કરે છે ?

(ઉત્તર) શુભ અશુભ મૂળ પ્રકૃતિ અને ઉત્તર પ્રકૃતિઓના અનેક ભેદરૂપ વિસ્તારથી ફેલાયેલા પૂર્વ કરેલા જે કર્મ છે. તેનાથી (આત્માને દૂર કરે છે) તે આત્મા જ અભેદ નિશ્ચયથી પ્રતિક્રમણ હોય છે. એવો અર્થ છે.

અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ આત્મદ્રવ્યના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને અનુભૂતિ સ્વરૂપ અભેદ રત્નત્રય લક્ષણવાળા પરમ સામાયિકમાં સ્થિર થઈને જે કર્તા થઈને આત્માને દૂર કરે છે.

(પ્રશ્ન) કોનાથી દૂર કરે છે ?

(ઉત્તર) શુભ અશુભ અનેક વિસ્તારથી વિસ્તૃત ભવિષ્યમાં (થવાવાળા) કર્મોથી જે મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણામ થવા પર બંધાશે તેનાથી જે આત્માને દૂર કરે છે. તે જ ગુણ વિશિષ્ટ તપોધનને જ અભેદનયથી નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. એમ જાણવું.

નિત્યાનંદ એક સ્વભાવી શુદ્ધાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક આત્મામાં સુખ, દુઃખ, જીવન-મરણ આદિ વિષયમાં સર્વ ઉપેક્ષા સંયમમાં સ્થિત થઈને વેદન કરે છે, અનુભવ કરે છે, જાણે છે.

(પ્રશ્ન) શું જાણે છે ?

(ઉત્તર) જે કર્મ છે તે કર્મ જ છે.

(પ્રશ્ન) તે કેવા રૂપે છે ?

(ઉત્તર) દોષરૂપ છે. મારા સ્વરૂપ રૂપ નથી.

(પ્રશ્ન) કેવું કર્મ (મારા સ્વરૂપ રૂપ નથી) ?

(ઉત્તર) ઉદયાગત કર્મ.

(પ્રશ્ન) અને કયા રૂપના કર્મ (છે)

(ઉત્તર) મૂળ અને ઉત્તર પ્રકૃતિના ભેદથી અનેક વિસ્તારથી વિસ્તૃત (એવા) કર્મ (છે)

(આમ જે) વર્તમાન કાળમાં સ્પષ્ટરૂપથી (જાણે છે) તે આત્મા અભેદનયથી નિશ્ચય આલોચના છે એમ જાણવું જોઈએ.

નિશ્ચય રત્નત્રય લક્ષણરૂપ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને જે પૂર્વોક્ત નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન-પ્રતિક્રમણ-આલોચના (નું) અનુષ્ઠાન નિત્ય કરે છે. તે આત્મા જ અભેદ નયથી નિશ્ચય ચારિત્ર હોય છે.

(પ્રશ્ન) કોનાથી હોય છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધાત્મા સ્વરૂપમાં ચરણ કરવું તે ચારિત્ર છે. એવું આગમ વચન છે તેનાથી (આવું

ચારિત્ર) હોય છે.

આ રીતે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, આલોનારૂપ ચારિત્રના વ્યાખ્યાનરૂપથી આઠમા સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ પૂરી થઈ.

જે કર્મફળને વેદતો નિજરૂપ કરમફળને કરે,
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને-દુઃખબીજને; ૩૮૭.
જે કર્મફળને વેદતો જાણે ‘ કરમફળ મેં કર્યું ’,
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને-દુઃખબીજને; ૩૮૮.
જે કર્મફળને વેદતો આત્મા સુખી-દુઃખી થાય છે,
તે ફરીય બાંધે અષ્ટવિધના કર્મને-દુઃખબીજને. ૩૮૯.

ગાથાર્થ:- [કર્મફલમ્ વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ તુ] જે આત્મા [કર્મફલમ્] કર્મફળને [આત્માનં કરોતિ] પોતારૂપ કરે છે (-માને છે), [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને- [દુઃખસ્ય બીજં] દુઃખના બીજને- [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

[કર્મફલં વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ તુ] જે આત્મા [કર્મફલમ્ મયા કૃતં જાનાતિ] ‘ કર્મફળ મેં કર્યું ’ એમ જાણે છે, [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને- [દુઃખસ્ય બીજં] દુઃખના બીજને- [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

[કર્મફલં વેદયમાનઃ] કર્મના ફળને વેદતો થકો [યઃ ચેતયિતા] જે આત્મા [સુખિતઃ દુઃખિતઃ ચ] સુખી અને દુઃખી [ભવતિ] થાય છે, [સઃ] તે [પુનઃ અપિ] ફરીને પણ [અષ્ટવિધમ્ તત્] આઠ પ્રકારના કર્મને- [દુઃખસ્ય બીજં] દુઃખના બીજને- [બધ્નાતિ] બાંધે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૮૭ થી ૩૮૯)

ઉત્થાનિકા : હવે મિથ્યાત્વ રાગાદિ પરિણત જીવને અજ્ઞાન ચેતના હોય છે જે કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણને પ્રચ્છાદન કરવાવાળા કર્મબંધને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પ્રથમ તો જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના ભેદથી ચેતના બે પ્રકારની હોય છે. પ્રથમ અજ્ઞાન ચેતનાનું (કથન) ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા કરે છે. ઉદયમાં આવેલ શુભ-અશુભ કર્મનું વેદન કે અનુભવ કરતો થકો અજ્ઞાની જીવ સ્વસ્થભાવથી ભ્રષ્ટ થઈને કર્મ મારા છે એમ કહે છે. મારા વડે કર્મ કરવામાં આવે છે એમ જે કહે છે તે જીવ ફરીથી આઠ પ્રકારના કર્મોને બાંધે છે.

(પ્રશ્ન) કેવા છે ?

(ઉત્તર) બીજ અથવા કારણ છે.

(પ્રશ્ન) કોના કારણ છે ?

(ઉત્તર) દુઃખના (કારણ છે)

આ પ્રકારે બે ગાથાઓ દ્વારા અજ્ઞાન ચેતનારૂપ કર્મચેતનાનું વ્યાખ્યાન થયું.

(પ્રશ્ન) કર્મ ચેતનાનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) કર્મ મારું છે કર્મ મારા વડે કરવામાં આવે છે. એવા પ્રકારના અજ્ઞાનભાવથી વીતરાગ શુદ્ધાત્માનુભૂતિથી રહિત જીવના ઈચ્છાપૂર્વક ઈષ્ટ અનિષ્ટ ભાવથી મન, વચન, કાયની જે ચેષ્ટા-વ્યાપાર-ક્રિયા છે તે બંધના કારણરૂપ કર્મચેતના કહેવામાં આવી છે.

ઉદયમાં આવેલા કર્મફળનું વેદન કરતો થકો અને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું વેદન નહીં કરતો થતો મનોજ-અમનોજ ઈન્દ્રિય વિષયોના નિમિત્તે જે સુખી દુઃખી થાય છે તે જીવ ફરી આઠ પ્રકારના કર્મોને બાંધે છે.

(પ્રશ્ન) કેવા કર્મોને બાંધે છે ?

(ઉત્તર) બીજ અથવા કારણ છે.

(પ્રશ્ન) શેનું કારણ છે ?

(ઉત્તર) દુઃખનું કારણ છે.

આ પ્રકારે એક ગાથા દ્વારા કર્મફળ ચેતનાનું વ્યાખ્યાન થયું.

(પ્રશ્ન) કર્મફળ ચેતનાનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) સ્વસ્થભાવથી રહિત અજ્ઞાનભાવથી યથાસંભવ વ્યક્ત કે અવ્યક્ત સ્વભાવથી ઈહાપૂર્વક ઈષ્ટ અનિષ્ટ વિકલ્પરૂપથી હર્ષને શોકરૂપ જે સુખ દુઃખનો અનુભવ છે તેને બંધની કારણભૂત કર્મફળ ચેતના કહેલ છે ત્યાં તે કર્મચેતના અને કર્મફળ ચેતના બન્ને છોડવા લાયક છે. કેમકે બન્ને બંધના કારણ છે.

ત્યાં તે બન્ને કર્મ ચેતના અને કર્મફળ ચેતનાની વચ્ચે પહેલા તો નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન, નિશ્ચય આલોચના સ્વરૂપ જે પૂર્વે કહેવામાં આવેલ છે ત્યાં સ્થિત થઈને શુદ્ધજ્ઞાન ચેતનાના બળથી કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવનાને નચાવે છે-ભાવે છે ને કર્મબંધના વિનાશને માટે કરે છે એવો અર્થ છે.

તે આ પ્રકારે છે.

જે મેં ભૂતકાળમાં કર્યા જે મેં બીજા પાસે કરાવ્યા અને બીજા કરતા પ્રાણીઓની અનુમોદના કરી.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા કર્યું, કરાવ્યું ને અનુમોદ્યું ?

(ઉત્તર) મન વચન અને કાયા દ્વારા (કર્યું, કરાવ્યું ને અનુમોદ્યું). તે બધું મારૂં દુષ્કૃત મિથ્યા

થાવ. આ પ્રકારના છના સંયોગરૂપ પ્રથમ ભંગ થયો.

જે મેં ભૂતકાળમાં કર્યા જે મેં બીજા પાસે કરાવ્યા અને બીજા કરતા પ્રાણીઓની અનુમોદના કરી.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા કર્યું, કરાવ્યું ને અનુમોદ્યું ?

(ઉત્તર) મન વચન દ્વારા (કર્યું, કરાવ્યું ને અનુમોદ્યું). તે બધું મારૂં દુષ્કૃત મિથ્યા થાવ. આ પ્રકારે પાંચના સંયોગરૂપથી બીજા ભંગ થયો. આવી રીતે એક એક ને ઓછું કરીને કે દૂર કરીને ત્રણ પ્રકારના ભંગ પાંચના સંયોગરૂપના થયા. આ પ્રકારે સંયોગરૂપ અક્ષસંચારથી ઓગણપચાસ ભંગ થયા છે. આ પ્રકારે ટીકાનો આશય છે. આ જ વાતને સરળ રીતે કહીએ છીએ.

(પ્રશ્ન) કેવી રીતે ?

(ઉત્તર) કૃત, કારિત અને અનુમોદના એમ પ્રત્યેક ત્રણ ભંગ થયા. કૃત-કારિત બન્ને, કૃત-અનુમોદના બન્ને, કારિતા અને અનુમોદન બન્ને આ પ્રકારે બેના સંયોગવાળા ત્રણ ભંગ થયા.

કૃત, કારિત અને અનુમોદના ત્રણ સંયોગી એવો એક ભંગ થયો આ પ્રકારે સાત ભંગ થયા.

તેવી જ રીતે મન, વચન, કાયા પ્રત્યેકના (અસંયોગી) ત્રણ ભંગ થાય છે. મન તથા વચન બન્ને, મન તથા કાયા બન્ને વચનને કાયા બન્ને આ પ્રકારે બે સંયોગવાળા ત્રણ ભંગ થયા અને મન, વચન, કાયાનું ત્રણના સંયોગવાળું એક ભંગ થયું આમ બીજી સપ્તભંગી પૂરી થઈ.

મન સાથે કર્યું, વચન સાથે કર્યું, કાયા સાથે કર્યું એમ દરેકના (અસંયોગી— ત્રણ ભંગ થયા, મનને વચન બન્ને સાથે, મનને કાયા બન્ને સાથે, વચનને કાયા બન્ને સાથે તથા મન, વચનને કાયા ત્રણેય સાથે આ પ્રકારે કૃતની વિવક્ષિત ત્રીજી સપ્તભંગી થઈ.

કૃતની જેમ કારિત પર પણ અનુમોદના પર પણ અને કૃત કારિત બન્ને પર પણ કૃત અનુમોદન પર પણ, કારિત અનુમોદન પર પણ તથા કૃત કારિત અનુમોદના આ ત્રણેય પર પણ પ્રત્યેકની આ ક્રમથી સપ્તભંગી લગાડવી. આ પ્રકારે બધી મળી ૭ સપ્તભંગીના ૪૯ ભંગ થશે.

આ પ્રતિક્રમણ કલ્પ પૂરો થયો.

હવે પ્રત્યાખ્યાન કલ્પનું વર્ણન કરે છે.

જે હું ભવિષ્યમાં કરીશ. જે હું ભવિષ્યમાં કરાવીશ અને જે હું ભવિષ્યમાં કર્તા ને અનુમોદીશ.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ?

(ઉત્તર) મન, વચન અને કાયા દ્વારા તે મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાવ. આ રીતે પહેલાની જેમ છ ના સંયોગથી પ્રથમ ભંગ થયો આ પ્રકારે ભવિષ્યમાં કરીશ ને હું ભવિષ્યમાં કરાવીશ અને હું ભવિષ્યમાં કરતાંએવાની અનુમોદના કરીશ.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ?

(ઉત્તર) મન તથા વચન દ્વારા તે મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાવ. આ પ્રકારે એક-એક ને હટાવતા પાંચ સંયોગી ત્રણ ભંગ થાય છે. આ રીતે પૂર્વોક્ત રીતના ૪૯ ભંગ જાણવા જોઈએ.

આ રીતે પ્રત્યાખ્યાન કલ્પ પૂરો થયો.

હવે આલોચના કલ્પ કહે છે તે.

વર્તમાનકાળમાં જે હું કરું છું, જે હું કરાવું છું ને અન્ય જે કર્તા તેની અનુમોદના કરું છું.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ?

(ઉત્તર) મન, વચન, કાયા દ્વારા તે મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ આ રીતે પૂર્વવત્ છ ના સંયોગથી એક ભંગ થયો તથા જે હું કરું છું, જે હું કરાવું છું ને જે કર્તા એવા અન્યની અનુમોદના કરું છું.

(પ્રશ્ન) કોના દ્વારા ?

(ઉત્તર) મન અને વચન દ્વારા તે મારું દુષ્કૃત્ય મિથ્યા થાઓ. આ પ્રકારે એક-એકને હટાવવાથી પાંચ સંયોગી ત્રણ ભંગ થાય છે. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી ૪૯ ભંગ જાણવા જોઈએ આ રીતે આલોચના કલ્પ પૂરો થયો.

કલ્પ, પર્વ, પરિચ્છેદ, અધિકાર, અધ્યાય, પ્રકરણ એ બધા એકાર્થ વાચી જાણવા જોઈએ. આ રીતે નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન અને નિશ્ચય આલોચનાના ભેદથી શુદ્ધ જ્ઞાન ચેતના ભાવનારૂપથી બે ગાથાઓના કથન દ્વારા કર્મ ચેતનાના સંન્યાસ-ત્યાગની ભાવના પૂરી થઈ.

હવે શુદ્ધ જ્ઞાન ચેતનાના બળથી કર્મફળ ચેતનાના ત્યાગની ભાવનાને દર્શાવે છે. જેવી રીતે હું મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ફળને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરું છું ?

(ઉત્તર) હું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવી આત્માનું જ સંચેતન-અનુભવ કરું છું. હું શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ફળને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરું છું ?

(ઉત્તર) હું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવી આત્માનો જ અનુભવ કરું છું. હું અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ફળને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરું છું ?

(ઉત્તર) હું તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવી આત્માનો જ અનુભવ કરું છું. હું મન પર્યય જ્ઞાનાવરણ કર્મના ફળને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરું છું ?

(ઉત્તર) હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી આત્માનો જ અનુભવ કરું છું. હું કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મના ફળને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરું છું ?

(ઉત્તર) શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવી આત્માનો અનુભવ કરું છું.

આ પ્રકારે પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણ કર્મરૂપ, કર્મફળ ચેતનાના ત્યાગની ભાવના કહેવાઈ.

હું ચક્ષુદર્શનાવરણ કર્મના ફળને નથી ભોગવતો.

(પ્રશ્ન) તો પછી શું કરું છું ?

(ઉત્તર) શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વભાવી આત્માનો જ અનુભવ કરું છું.

આ પ્રકારે ટીકામાં કહેવામાં આવેલ ક્રમથી ૫ જ્ઞાનાવરણ ૯ દર્શનાવરણ, ૨ વેદનીય, ૨૮ મોહનીય, ૪ આયુ, ૯૩ નામ કર્મ, ૨ ગોત્રકર્મ તથા ૫ અંતરાય કર્મની બધી ૨૦૦માં ૫૨ ઓછી એટલે કે ૧૪૮ કર્મ પ્રકૃતિઓ છે તેનો નાશ કરીને સિદ્ધ થાય છે.

આ ગાથાનો આશય લઈને ૧૪૮ સંખ્યાવાળી કર્મની ઉત્તર પ્રકૃતિઓના કર્મફળના ત્યાગની ભાવના નચાવવી કર્તવ્ય છે એવો અર્થ છે.

કંઈક વિશેષ.

ત્રણ લોક ત્રણ કાળથી સંબંધિત મન, વચન, કાયા કૃત કારિત અને અનુમોદના તથા ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ અને દેખેલા, સાંભળેલા અને અનુભવ કરેલા ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાનબંધ આદિ બધા પરદ્રવ્યોના અવલંબનથી ઉત્પન્ન થવાવાળા શુભ-અશુભ વિકલ્પોથી સહિત અર્થાત્ ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન જ્ઞાન તથા આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન થવાવાળા વીતરાગ સહજ પરમાનંદમય સુખરસના આસ્વાદવાળા પરમ સમરસી ભાવના અનુભવના અવલંબનથી ભરિત (પૂર્ણ) અવસ્થાવાળા કેવલજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટયના વ્યક્તિરૂપ સાક્ષાત ઉપાદેયભૂત કાર્ય સમયસારને ઉત્પન્ન કરવાવાળા, નિશ્ચય કારણ સમયસારવાળા, શુદ્ધ જ્ઞાન ચેતનાની ભાવનાનું આલંબન કરીને કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવના અને કર્મફળ ચેતનાના ત્યાગની ભાવના મોક્ષાર્થી પુરુષ દ્વારા કરવી જોઈએ એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે બે ગાથાઓ દ્વારા કર્મચેતનાના ત્યાગની ભાવનાની મુખ્યતાથી તથા એક ગાથા દ્વારા કર્મફળ ચેતનાના ત્યાગની ભાવનાની મુખ્યતાથી દશમાં સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

રે ! શાસ્ત્ર તે નથી જ્ઞાન, જેથી શાસ્ત્ર કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શાસ્ત્ર જુદું-જિન કહે; ૩૯૦.
રે ! શબ્દ તે નથી જ્ઞાન, જેથી શબ્દ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, શબ્દ જુદો-જિન કહે; ૩૯૧.
રે ! રૂપ તે નથી જ્ઞાન, જેથી રૂપ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, રૂપ જુદું-જિન કહે; ૩૯૨.
રે ! વર્ણ તે નથી જ્ઞાન, જેથી વર્ણ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, વર્ણ જુદો-જિન કહે; ૩૯૩.
રે ! ગંધ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ગંધ કંઈ જાણે નહીં,
તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ગંધ જુદી-જિન કહે; ૩૯૪.

રે ! રસ નથી કંઈ જ્ઞાન, જેથી રસ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, રસ જુદો-જિનવર કહે; ૩૯૫.
 રે ! સ્પર્શ તે નથી જ્ઞાન, જેથી સ્પર્શ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, સ્પર્શ જુદો-જિન કહે; ૩૯૬.
 રે ! કર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કર્મ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કર્મ જુદું-જિન કહે; ૩૯૭.
 રે ! ધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી ધર્મ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, ધર્મ જુદો-જિન કહે; ૩૯૮.
 અધર્મ તે નથી જ્ઞાન, જેથી અધર્મ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, અધર્મ જુદો-જિન કહે; ૩૯૯.
 રે ! કાળ તે નથી જ્ઞાન, જેથી કાળ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, કાળ જુદો-જિન કહે; ૪૦૦.
 આકાશ તે નથી જ્ઞાન, એ આકાશ કંઈ જાણે નહીં,
 તે કારણે આકાશ જુદું, જ્ઞાન જુદું-જિન કહે; ૪૦૧.
 નહિ જ્ઞાન અધ્યવસાન છે, જેથી અચેતન તેહ છે,
 તે કારણે છે જ્ઞાન જુદું, જુદું અધ્યવસાન છે. ૪૦૨.
 રે ! સર્વદા જાણે જ તેથી જીવ જ્ઞાયક જ્ઞાની છે,
 ને જ્ઞાન છે જ્ઞાયકથી અવ્યતિરિક્ત ઇમ જ્ઞાતવ્ય છે. ૪૦૩.
 સમ્યક્ત્વ, ને સંયમ, તથા પૂર્વાંગગત સૂત્રો, અને
 ધર્માધરમ, દીક્ષા વળી, બુધ પુરુષ માને જ્ઞાનને. ૪૦૪.

ગાથાર્થ:- [શાસ્ત્રં] શાસ્ત્ર [જ્ઞાનં ન ભવતિ] જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે
 [શાસ્ત્રં કિંચિત્ ન જાનાતિ] શાસ્ત્ર કાંઈ જાણતું નથી (-જડ છે,) [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્
 અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [શાસ્ત્રમ્ અન્યત્] શાસ્ત્ર અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો
 કહે છે. [શબ્દઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] શબ્દ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [શબ્દઃ કિંચિત્ ન
 જાનાતિ] શબ્દ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [શબ્દં
 અન્યં] શબ્દ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [રૂપં જ્ઞાનં ન ભવતિ] રૂપ
 જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [રૂપં કિંચિત્ ન જાનાતિ] રૂપ કાંઈ જાણતું નથી, [તસ્માત્]
 માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [રૂપમ્ અન્યત્] રૂપ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ]
 એમ જિનદેવો કહે છે, [વર્ણઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] વર્ણ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [વર્ણઃ
 કિંચિત્ ન જાનાતિ] વર્ણ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય

છે, [વર્ણમ્ અન્યમ્] વર્ણ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [ગન્ધઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] ગંધ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [ગન્ધઃ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] ગંધ કાંઈ જાણતી નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [ગન્ધમ્ અન્યમ્] ગંધ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [રસઃ તુ જ્ઞાનં ન ભવતિ] રસ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્ તુ] કારણ કે [રસઃ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] રસ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે [રસં ચ અન્યં] અને રસ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [સ્પર્શઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] સ્પર્શ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [સ્પર્શઃ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] સ્પર્શ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [સ્પર્શ અન્યં] સ્પર્શ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [કર્મ જ્ઞાનં ન ભવતિ] કર્મ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [કર્મ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] કર્મ કાંઈ જાણતું નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [કર્મ અન્યત્] કર્મ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [ધર્મઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] ધર્મ (અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય) જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [ધર્મઃ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] ધર્મ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [ધર્મ અન્યં] ધર્મ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [અધર્મઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] અધર્મ (અર્થાત્ અધર્માસ્તિકાય) જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [અધર્મઃ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] અધર્મ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [અધર્મ અન્યમ્] અધર્મ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [કાલઃ જ્ઞાનં ન ભવતિ] કાળ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [કાલઃ કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] કાળ કાંઈ જાણતો નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [કાલં અન્યં] કાળ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [આકાશમ્ અપિ જ્ઞાનં ન] આકાશ પણ જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [આકાશં કિચ્છિત્ ન જાનાતિ] આકાશ કાંઈ જાણતું નથી, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનં અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે, [આકાશમ્ અન્યત્] આકાશ અન્ય છે- [જિનાઃ બ્રુવન્તિ] એમ જિનદેવો કહે છે. [અધ્યવસાનં જ્ઞાનમ્ ન] અધ્યવસાન જ્ઞાન નથી [યસ્માત્] કારણ કે [અધ્યવસાનમ્ અચેતનં] અધ્યવસાન અચેતન છે, [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાનમ્ અન્યત્] જ્ઞાન અન્ય છે [તથા અધ્યવસાનં અન્યત્] તથા અધ્યવસાન અન્ય છે (-એમ જિનદેવો કહે છે).

[યસ્માત્] કારણ કે [નિત્યં જાનાતિ] (જીવ) નિરંતર જાણે છે [તસ્માત્] માટે [જ્ઞાયકઃ જીવઃ તુ] જ્ઞાયક એવો જીવ [જ્ઞાની] જ્ઞાની (-જ્ઞાનવાળો, જ્ઞાનસ્વરૂપ) છે, [જ્ઞાનં ચ] અને જ્ઞાન [જ્ઞાયકાત્ અવ્યતિરિક્તં] જ્ઞાયકથી અવ્યતિરિક્ત છે (-અભિન્ન છે, જુદું નથી) [જ્ઞાતવ્યમ્] એમ જાણવું.

[બુધાઃ] બુધ પુરુષો (અર્થાત્ જ્ઞાની જનો) [જ્ઞાનં] જ્ઞાનને જ [સમ્યગ્દષ્ટિં તુ] સમ્યગ્દષ્ટિ [સંયમં] (જ્ઞાનને જ) સંયમ, [અજ્ઞપૂર્વગતમ્ સૂત્રમ્] અંગપૂર્વગત સૂત્ર, [ધર્માધર્મ ચ] ધર્મ-અધર્મ (પુણ્ય-પાપ) [તથા પ્રવ્રજ્યામ્] તથા દીક્ષા [અભ્યુપયાન્તિ] માને છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૩૯૦ થી ૪૦૪)

ઉત્થાનિકા : હવે અહીં જે વ્યવહારિક જીવાદિ નવ પદાર્થોથી ભિન્ન હોવાથી ટંકોત્કીર્ણ જ્ઞાયક એક પારમાર્થિક પદાર્થ નામવાળો છે તથા ગદ્ય પદ્ય આદિ અનેક રચના રચિત શાસ્ત્રોથી તથા શબ્દાદિ પંચેન્દ્રિય વિષય પ્રભૃતિ પરદ્રવ્યોથી રહિત હોવાથી રાગાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિથી રહિત એવું સદા આનંદમય એક લક્ષણ સુખામૃત રસાસ્વાદની ભરેલ પૂર્ણ અવસ્થાવાળું પરમાત્મ તત્ત્વ છે તેને પ્રગટ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : ગદ્યપદ્ય આદિ ગ્રંથ રચનારૂપ શાસ્ત્ર, કર્ણ ઈન્દ્રિયના વિષયરૂપ શબ્દો, રૂપ શબ્દ દ્વારા વાચ્ય, સ્પર્શ રસ ગંધ ને વર્ણવાળી મૂર્તિ; કાળો, વાદળી, લાલ, પીળો, સફેદ આ પાંચ ભેદવાળું વર્ણ, સુગંધ તથા દુર્ગંધરૂપ ગંધ, કડવા, ચરપરા, કષાયેલ, ખાટો તથા મીઠાના ભેદવાળા રસો, ઠંડા ગરમ, ચીકણા, લુખા, ભારે, હલ્કા, કોમળ, કઠોર ભેદવાળા સ્પર્શો.

જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ મૂળ પ્રકૃતિઓ તથા ૧૪૮ ઉત્તર પ્રકૃતિઓના ભેદવાળું કર્મ, ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય, કાળ આકાશ, નામના જોય પદાર્થો છે તે બધા તથા પૂર્વોક્ત શાસ્ત્ર આદિ જ્ઞાન નથી થઈ શકતું.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) અચેતન હોવાને કારણે. કેમકે તે અચેતન છે તેથી જ્ઞાનથી જુદા છે. એમ જિનેન્દ્ર ભગવાન જાણે છે, અને કહે છે.

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપથી રાગાદિ વિકલ્પરૂપ અધ્યવસાન પણ જ્ઞાન નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી જ્ઞાન નથી ?

(ઉત્તર) અચેતન હોવાને કારણે, એટલા માટે જ્ઞાન અન્ય છે અને અધ્યવસાન અન્ય છે. એમ જિનેન્દ્રદેવ કહે છે.

(પ્રશ્ન) તો પછી જ્ઞાન શું છે ?

(ઉત્તર) જોય વસ્તુને સદાકાળ જાણે છે તે જ્ઞાન છે. જાણે છે એટલે જ્ઞાયક છે. (અને) જ્ઞાન જેનું છે તે જ્ઞાની છે.

(પ્રશ્ન) એવો (તે) કોણ છે ?

(ઉત્તર) એવો જીવ છે.

ફરીથી જ્ઞાન, જ્ઞાયક, જીવ (વગેરે) સંજ્ઞા લક્ષણ પ્રયોજન આદિના ભેદથી જો કે ભિન્ન છે તો પણ નિશ્ચયથી અભિન્ન છે. જેવી રીતે અગ્નિ પોતાના ઉષ્ણ ગુણથી અભિન્ન હોય છે તેમાં આ

સિવાય અપવાદ વ્યાખ્યાન આમ છે કે માને છે !

(પ્રશ્ન) કોણ (માને છે) ?

(ઉત્તર) પંડિત (સમ્યક્દૃષ્ટિ) માને છે.

(પ્રશ્ન) કર્મપણાને પ્રાપ્ત (કોને) શું માને છે ?

(ઉત્તર) જ્ઞાનને આત્માથી અભેદરૂપ માને છે.

(પ્રશ્ન) તે કોને કોને જ્ઞાન માને છે ?

(ઉત્તર) સમ્યક્દૃષ્ટિ અભેદથી સમ્યક્ત્વને અથવા જીવગુણ લક્ષણને (જ્ઞાન માને છે)

ઈન્દ્રિય સંયમ તથા પ્રાણી સંયમરૂપ બાહ્ય સંયમના બળથી પ્રગટ શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળા ભાવ સંયમને (જ્ઞાન માને છે)

અંગપૂર્વ જ્ઞાનના બળથી પ્રગટ શુદ્ધાત્મા આદિની પરિચ્છિન્નિરૂપ ભાવશ્રુત જ્ઞાનને (જ્ઞાન માને છે)

ભાવ, પુણ્ય-પાપ સ્વરૂપને તથા રાગાદિરૂપ ઈચ્છાના નિરોધ લક્ષણથી યુક્ત સ્વરૂપ પ્રતપન સ્વભાવને, લીનતાની ભાવનારૂપ પ્રવજ્યાને (નિશ્ચયથી જ્ઞાન માને છે)

(પ્રશ્ન) જે તપશ્ચરણ છે તે બધાને કયા નયથી જ્ઞાન માને છે ?

(ઉત્તર) મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિથી લઈને ક્ષીણ કષાય પર્યંત પોતે પોતાના ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુભ-અશુભ તથા શુદ્ધોપયોગની સાથે અવિનાભાવ છે તે વિવક્ષિત અશુદ્ધ ઉપાદાન નિશ્ચયનયથી તે બધાને જ્ઞાન માને છે)

આથી એમ સિદ્ધ થયું કે શુદ્ધ પારિણામિક પરમભાવગ્રાહી ઉપાદાનરૂપ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવાદિ નવ પદાર્થોથી ભિન્ન આદિ મધ્ય તથા અંત રહિત એક અખંડ પ્રતિભાસમય નિજ નિરંજન સહજ શુદ્ધ પરમ સમયસારનામક સર્વ પ્રકારથી ઉપાદેય સ્વરૂપ શુદ્ધજ્ઞાન સ્વભાવી શુદ્ધાત્મ તત્ત્વ જ (શ્રદ્ધેય) શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય, જાણવા યોગ્ય તથા ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે આ પ્રકારે વ્યવહારિક નવ પદાર્થોમાં ભૂતાર્થ નયથી એક જ શુદ્ધ જીવ વાસ્તવમાં સ્થિત છે (મોજુદ છે) આ પ્રકારના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી અગિયાર સ્થળમાં ૧૫ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

કંઈક વિશેષ આમ છે કે,

મતિ આદિ પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાન પર્યાયરૂપ છે અને શુદ્ધ પારિણામિકભાવ દ્રવ્ય રૂપ છે. વાસ્તવમાં જીવ પદાર્થ ન તો કેવળ દ્રવ્યરૂપ છે ન તો કેવળ પર્યાયરૂપ છે પરંતુ પરસ્પર સાપેક્ષ દ્રવ્યપર્યાયરૂપ ધર્મ-અધર્મના આધારરૂપ ધર્મી છે.

તેમાં હવે કયા જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે ? તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

કેવળજ્ઞાન પર્યાયરૂપ ફળ તો ભવિષ્યમાં થશે, અવધિજ્ઞાન અને મનપર્યય જ્ઞાન એ બન્ને જ્ઞાન છે ‘રૂપિષ્વઘે તદ્દનન્તલાગે’ મન પર્યયસ્થ એવા આગમ વચનથી મૂર્ત પદાર્થને વિષય કરનાર

હોવાથી મૂર્ત છે મોક્ષનું કારણ નથી.

એથી મજબુતાઈથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે બાહ્ય વિષયક મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પથી રહિતપણાને કારણે નિજ શુદ્ધાત્માની સન્મુખ પરિચ્છિન્ન જાણવારૂપ લક્ષણવાળા નિશ્ચયથી નિર્વિકલ્પ ભાવરૂપ માનસ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન નામવાળા તથા પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોને વિષય ન કરવાવાળા અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપ શુદ્ધ પારિણામિક ભાવના સંબંધમાં જે ભાવના છે તે રૂપ નિર્વિકાર સ્વસંવેદનભૂતિ શબ્દથી વાચ્ય સંસારી જીવોને ક્ષાયિક જ્ઞાનનો અભાવ હોવાનો કારણે ક્ષયોપશમિક હોવા છતાં પણ વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાન જ મુક્તિનું કારણ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (મુક્તિ) નું કારણ છે ?

(ઉત્તર) સમસ્ત મિથ્યાત્વ રાગાદિ વિકલ્પોની ઉપાધિથી રહિત નિજ શુદ્ધાત્મ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા પરમ આહ્લાદકરૂપ એક લક્ષણના સુખામૃત રસના આસ્વાદનથી એકાકાર પરમ સમરસીભાવથી કાર્યભૂત અનંતજ્ઞાન સુખાદિ રૂપ મોક્ષ ફળના વિવક્ષિત એક દેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ ઉપાદાનરૂપ કારણપણાથી (જ્ઞાન) મુક્તિનું કારણ છે આવું (અન્ય સ્થળે પણ) કહ્યું છે કે,

‘ભેદ વિજ્ઞાન તે સિદ્ધાઃ સિદ્ધાઃ યે કિલ કેચન ।

અસ્યૈવામાવતો બદ્ધાઃ બદ્ધાઃ યે કિલ કેચન ॥

(આત્મચ્યાતિ કલશ – ૧૩૧)

અર્થાત્ : જે કોઈ સિદ્ધ થાય છે તે બધા ભેદ વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા છે અને જે કર્મથી બંધાય છે તે ભેદવિજ્ઞાનના અભાવથી બંધાય છે.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે:-

એમ આત્મા જેનો અમૂર્તિક તે નથી આ’ રક ખરે,

પુદ્ગલમયી છે આ’ ર તેથી આ’ ર તો મૂર્તિક ખરે. ૪૦૫.

જે દ્રવ્ય છે પર તેહને ન ગ્રહી, ન છોડી શકાય છે,

એવો જ તેનો ગુણ કો પ્રાયોગી ને વૈજ્ઞસિક છે. ૪૦૬.

તેથી ખરે જે શુદ્ધ આત્મા તે નહીં કંઈ પણ ગ્રહે,

છોડે નહીં વળી કાંઈ પણ જીવ ને અજીવ દ્રવ્યો વિષે. ૪૦૭.

ગાથાર્થ:- [એવમ્] એ રીતે [યસ્ય આત્મા] જેનો આત્મા [અમૂર્તઃ] અમૂર્તિક છે [સઃ ખલુ] તે ખરેખર [આહારકઃ ન ભવતિ] આહારક નથી; [આહારઃ ખલુ] આહાર તો [મૂર્તઃ] મૂર્તિક છે [યસ્માત્] કારણ કે [સઃ તુ પુદ્ગલમયઃ] તે પુદ્ગલમય છે.

[યત પરદ્રવ્યમ્] જે પરદ્રવ્ય છે [ન અપિ શક્યતે ગ્રહીતું યત્] તે ગ્રહી શકાતું નથી

[ન વિમોક્તું યત્ ચ] તથા છોડી શકાતું નથી, [સઃ કઃ અપિ ચ] એવો જ કોઈ [તસ્ય] તેનો (-આત્માનો) [પ્રાયોગિકઃ વા અપિ વૈસ્રસઃ ગુણ] પ્રાયોગિક તેમ જ વૈસ્રસિક ગુણ છે.

[તસ્માત્ તુ] માટે [યઃ વિશુદ્ધઃ ચેતયિતા] જે વિશુદ્ધ આત્મા છે [સઃ] તે [જીવાજીવયોઃ દ્રવ્યયોઃ] જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોમાં (-પરદ્રવ્યોમાં) [કિંચિત્ ન એવ ગૃહ્ણતિ] કાંઈ પણ ગ્રહીતો નથી [કિંચિત્ અપિ ન એવ વિમુચ્ચતિ] તથા કાંઈ પણ છોડતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૦૫ થી ૪૦૭)

ઉત્થાનિકા : આના પછી આવું (સાબિત) થવા બાદ શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વાત્માવી પરમાત્મ તત્ત્વને દેહ જ નથી તો પછી તેને આહાર કેવી રીતે હોય તેનો ઉપદેશ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે શુદ્ધનયના અભિપ્રાયથી આત્મા મૂર્તિક નથી તે (આત્મા) આ પ્રકારે અમૂર્તિક હોવાથી સ્પષ્ટતાથી તે શુદ્ધનયના અભિપ્રાયથી આહારક નથી.

(પ્રશ્ન) આહાર કેવો છે ?

(ઉત્તર) સ્પષ્ટરૂપથી મૂર્તિક છે કેમકે તે નોકર્મ આદિ આહારો પુદ્ગલમય છે. આત્મામાં એવો કોઈ ગુણ છે.

(પ્રશ્ન) કેવો (ગુણ છે) ?

(ઉત્તર) પ્રાયોગિક અને વૈસ્રસિક ગુણ છે.

પ્રાયોગિક ગુણ કર્મ સંયોગ જનિત છે અને વૈસ્રસિક તે સ્વાત્માવિક ગુણ છે.

(પ્રશ્ન) તે ગુણથી આત્મા શું કરે છે ?

(ઉત્તર) તેનાથી આત્મા આહારાદિ પરદ્રવ્યને ગ્રહણ નથી કરી શકતો અને છોડી નથી શકતો.

(પ્રશ્ન) હે ભગવાન ! કર્મજનિત પ્રાયોગિક ગુણથી આહારને ગ્રહણ કરતો થકો તે (આત્મા) અનાહારક કેવી રીતે હોય છે ?

(ઉત્તર) હે શિષ્ય તે ઠીક કહ્યું પરંતુ નિશ્ચયથી (આત્મા) તન્મય નથી થતો. (ગ્રહણ કરે છે) તે વ્યવહારનય છે પરંતુ અહીં તો નિશ્ચયનું વ્યાખ્યાન છે. જે કારણથી નિશ્ચયનયથી (આત્મા) અનાહારક છે તે જ કારણથી વિશેષરૂપથી આત્મા રાગાદિ રહિત શુદ્ધ છે.

કર્માહાર નોકર્માહાર ક્વલાહાર લેપાહાર ઓજાહાર અને માનસ આહાર રૂપથી જીવ અજીવ દ્રવ્યોમાંથી સચેત અને અચેત આહારને (આત્મા) ન તો કિંચિત ગ્રહણ કરે છે કે ન તો છોડે છે. આ કારણથી નોકર્મ આહારમય શરીર જીવનું સ્વરૂપ નથી. શરીરના અભાવમાં શરીરમય દ્રવ્યલિંગ પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી આ પ્રકારે નિશ્ચયથી જીવને આહાર નથી એવા વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી બારમા સ્થળમાં ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

હવે આ અર્થને ગાથામાં કહે છે:-

બહુવિધનાં મુનિલિંગને અથવા ગૃહસ્થીલિંગને
ગ્રહીને કહે છે મૂઢજન ‘ આ લિંગ મુક્તિમાર્ગ છે ’. ૪૦૮.
પણ લિંગ મુક્તિમાર્ગ નહિ, અર્હંત નિર્મમ દેહમાં
બસ લિંગ છોડી જ્ઞાન ને ચારિત્ર, દર્શન સેવતા. ૪૦૯.

ગાથાર્થ:- [બહુપ્રકારાણિ] બહુ પ્રકારનાં [પાષણ્ડિલિજ્ઞાનિ વા] મુનિલિંગોને
[ગૃહિલિજ્ઞાનિ વા] અથવા ગૃહીલિંગોને [ગૃહીત્વા] ગ્રહણ કરીને [મૂઢાઃ] મૂઢ (અજ્ઞાની)
જનો [વદન્તિ] એમ કહે છે કે ‘ [ઇદં લિજ્ઞમ્] આ (બાહ્ય) લિંગ [મોક્ષમાર્ગઃ ઇતિ]
મોક્ષમાર્ગ છે ’.

[તુ] પરંતુ [લિજ્ઞમ્] લિંગ [મોક્ષમાર્ગઃ ન ભવતિ] મોક્ષમાર્ગ નથી; [યત્] કારણ
કે [અર્હન્તઃ] અર્હંતદેવો [દેહનિર્મમાઃ] દેહ પ્રત્યે નિર્મમ વર્તતા થકા [લિજ્ઞમ્ મુક્ત્વા]
લિંગને છોડીને [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ સેવન્તે] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને જ સેવે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૦૮ થી ૪૦૯)

ઉત્થાનિકા : હવે આ પ્રકારથી વિશુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવી પરમાત્માને નોકર્મ આહાર આદિનો
અભાવ હોવાથી આહારમય દેહ નથી. દેહનો અભાવ હોવાથી દેહમય દ્રવ્યલિંગ નિશ્ચયથી મુક્તિનું
કારણ નથી એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : પાખંડીલિંગ અને ગૃહસ્થિલિંગ આદિ અનેક પ્રકારના (લિંગ) ગ્રહણ કરીને
અજ્ઞાની જીવ કહે છે.

(પ્રશ્ન) શું કહે છે ?

(ઉત્તર) તે કે દ્રવ્યમયલિંગ જ મુક્તિનું કારણ છે.

(પ્રશ્ન) કેવો થઈને (અજ્ઞાની આમ કહે છે) ?

(ઉત્તર) રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત પરમ સમાધિરૂપ ભાવલિંગ ને ન જાણતો એવો
(અજ્ઞાની આમ કહે છે) ભાવલિંગ રહિત કેવળ દ્રવ્યલિંગ મોક્ષ માર્ગ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (કેવળ દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી) ?

(ઉત્તર) જે કારણથી અરિહંત ભગવાન દેહથી નિર્મમત્વરૂપે છે.

(પ્રશ્ન) તે (અરિહંત ભગવાન) શું કરે છે ?

(ઉત્તર) (તે અરિહંત ભગવાન) (દ્રવ્ય) લિંગના આધારભૂત જે શરીર છે તેના મમત્વથી મન
વચન કાયથી મુક્ત હોય છે અને ચિદાનંદરૂપ એક સ્વભાવી શુદ્ધાત્મતત્ત્વના વિષયમાં જે શ્રદ્ધાન,
જ્ઞાન તથા આચરણરૂપ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર છે તેનું સેવન કરે છે, ભાવના કરે છે.

હવે એ જ સિદ્ધ કરે છે (અર્થાત્ દ્રવ્યલિંગો મોક્ષમાર્ગ નથી, દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે-એમ સિદ્ધ કરે છે) :-

મુનિલિંગ ને ગૃહીલિંગ- એ લિંગો ન મુક્તિમાર્ગ છે;

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનને બસ મોક્ષમાર્ગ જિનો કહે. ૪૧૦.

ગાથાર્થ:- [પાષણિગૃહિમયાનિ લિજ્ઞાનિ] મુનિનાં અને ગૃહસ્થનાં લિંગો [એષઃ] એ [મોક્ષમાર્ગઃ ન અપિ] મોક્ષમાર્ગ નથી; [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ] દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને [જિનાઃ] જિનદેવો [મોક્ષમાર્ગ બ્રુવન્તિ] મોક્ષમાર્ગ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૧૦)

ઉત્થાનિકા : હવે એ જ કથનને વિશેષરૂપથી દઢ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : તે મોક્ષમાર્ગ નથી.

(પ્રશ્ન) તે કયો (મોક્ષમાર્ગ નથી)

(ઉત્તર) નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ભાવલિંગથી નિરપેક્ષ કે રહિત જે પાખંડીલિંગ કે ગૃહસ્થી લિંગરૂપ દ્રવ્યલિંગ છે (તે મોક્ષમાર્ગ નથી)

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી દ્રવ્યલિંગ (મોક્ષમાર્ગ નથી) ?

(ઉત્તર) નિર્ગ્રંથ રૂપ ((કે) લંગોટી ગ્રહણરૂપ (જે) બહિરંગ ચિન્હ છે તે (મોક્ષમાર્ગ નથી)

(પ્રશ્ન) તો પછી મોક્ષમાર્ગ કેવો છે ?

(ઉત્તર) શુદ્ધ બુદ્ધ એક સ્વભાવરૂપ જ પરમાત્મતત્ત્વના શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને અનુભવરૂપ સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ છે એમ જીનેન્દ્ર ભગવાન કહે છે.

જો આમ છે (અર્થાત્ જો દ્રવ્યલિંગ મોક્ષમાર્ગ નથી અને દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર જ મોક્ષમાર્ગ છે) તો આમ (નીચે પ્રમાણે) કરવું-એમ હવે ઉપદેશ કરે છે:-

તેથી તજી સાગાર કે અણગાર-ધારિત લિંગને,

ચારિત્ર-દર્શન-જ્ઞાનમાં તું જોડ રે ! નિજ આત્મને. ૪૧૧.

ગાથાર્થ:- [તસ્માત્] માટે [સાગારૈઃ] સાગારો વડે (-ગૃહસ્થો વડે) [અનગારકૈઃ] અથવા અણગારો વડે (-મુનિઓ વડે) [ગૃહીતાનિ] ગ્રહાયેલાં [લિજ્ઞાનિ] લિંગોને [જહિત્વા] છોડીને, [દર્શનજ્ઞાનચારિત્રે] દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં- [મોક્ષપથે] કે જે મોક્ષમાર્ગ છે તેમાં- [આત્માનં યુક્ત્વ] તું આત્માને જોડ.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા - ૪૩૩ (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૧૧)

ઉત્થાનિકા : આથી આચાર્ય દેવ કહે છે કે

તાત્પર્યવૃત્તિ : આ કારણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગ છે એવું જિનેન્દ્ર ભગવંતો એ પ્રતિપાદન કરેલ છે. એટલે છોડીને.

(પ્રશ્ન) કોને છોડીને ?

(ઉત્તર) નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ ભાવલિંગથી રહિત સાગાર તથા અણગાર સમૂહને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ એવા બહિરંગ આકારવાળા દ્રવ્યલિંગને (છોડીને)

(પ્રશ્ન) પછી શું કરે ?

(ઉત્તર) હે ભવ્ય પછી આત્માને જોડે.

(પ્રશ્ન) ક્યાં જોડે ?

(ઉત્તર) કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ટય સ્વરૂપ શુદ્ધાત્માના સમ્યક્, શ્રદ્ધાન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપ અભેદ રત્નત્રય લક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગમાં આત્માને જોડો.

હવે આ જ ઉપદેશ ગાથા દ્વારા કરે છે:-

તું સ્થાપ નિજને મોક્ષપંથે, ધ્યા, અનુભવ તેહને;

તેમાં જ નિત્ય વિહાર કર, નહિ વિહર પરદ્રવ્યો વિષે. ૪૧૨.

ગાથાર્થ:- (હે ભવ્ય !) [મોક્ષપંથે] તું મોક્ષમાર્ગમાં [આત્માનં સ્થાપય] પોતાના આત્માને સ્થાપ, [તં ચ એવ ધ્યાયસ્વ] તેનું જ ધ્યાન કર, [તં ચેતયસ્વ] તેને જ ચેત-અનુભવ અને [તત્ર એવ નિત્યં વિહર] તેમાં જ નિરંતર વિહાર કર; [અન્યદ્રવ્યેષુ મા વિહાર્ષી:] અન્ય દ્રવ્યોમાં વિહાર ન કર.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૧૨)

ઉત્થાનિકા : હવે નિશ્ચય રત્નત્રય સ્વરૂપ શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળો મોક્ષમાર્ગ મોક્ષાર્થી જીવ દ્વારા સેવન યોગ્ય છે. એમ ઉપદેશ આપે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : હે ભવ્ય ! આત્માને સ્થાપિત કરો.

(પ્રશ્ન) શેમાં ?

(ઉત્તર) શુદ્ધ જ્ઞાન દર્શન સ્વભાવવાળા આત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રય સ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગમાં.

તે જ મોક્ષમાર્ગનું સંચેતન કરો અર્થાત્ પરમ સમરસીભાવથી અનુભવ કરો અને તેનું જ ધ્યાન કરો. અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિર થઈને ભાવના કરો. ત્યાં પર જ નિત્ય વિહાર કરો. (તેને જ) જુઓ (તેને જ) સાંભળો. અનુભવ કરેલ ભોગોની આકાંક્ષારૂપ નિદાન બંધ આદિ પરદ્રવ્યના

આલંબનથી ઉત્પન્ન શુભ-અશુભ સંકલ્પ વિકલ્પોમાં વિહાર ન કરો, વિકલ્પોમાં ન લાગો તે (રૂપ) પરણતિ ન કરો.

હવે આ અર્થની ગાથા કહે છે:-

બહુવિધનાં મુનિલિંગમાં અથવા ગૃહીલિંગો વિષે

મમતા કરે, તેણે નથી જાણ્યો ‘ સમયના સાર ’ને. ૪૧૩.

ગાથાર્થ:- [યે] જેઓ [બહુપ્રકારેષુ] બહુ પ્રકારનાં [પાષણ્ડિલિજ્ઞેષુ વા] મુનિલિંગોમાં [ગૃહિલિજ્ઞેષુ વા] અથવા ગૃહસ્થલિંગોમાં [મમત્ત્વં કુર્વન્તિ] મમતા કરે છે (અર્થાત્ આ દ્રવ્યલિંગ જ મોક્ષનું દેનાર છે એમ માને છે), [તૈઃ સમયસારઃ ન જ્ઞાતઃ] તેમણે સમયસારને નથી જાણ્યો.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૧૩)

ઉત્થાનિકા : હવે સહજ શુદ્ધ પરમાત્માની અનુભૂતિરૂપ ભાવલિંગથી રહિત જે આત્મા દ્રવ્યલિંગમાં મમતા કરે છે તે આજે પણ સમયસારને જાણતો નથી એમ પ્રગટ કરે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે વીતરાગ સ્વસંવેદન જ્ઞાનરૂપ ભાવલિંગથી રહિત નિર્ગ્રંથ રૂપ મુનિના દ્રવ્યલિંગરૂપ તથા લંગોટી (શ્રાવકના) ચિન્હ આદિરૂપ બહુ પ્રકારના ગૃહસ્થ-લિંગોમાં મમતા કરે છે તે કારણ સમયસારને નથી જાણતો.

(પ્રશ્ન) કારણ સમયસાર કેવો છે ?

(ઉત્તર) ત્રણ લોક ત્રણ કાળ સંબંધિ ખ્યાતિ પૂજા લાભ મિથ્યાત્વ કામ ક્રોધાદિ સમસ્ત પરદ્રવ્યના અવલંબનથી ઉત્પન્ન શુભાશુભ સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત (એવા) ચિદાનંદ એક સ્વભાવરૂપ શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન તથા આચરણરૂપ અભેદ રત્નત્રય સ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજ અપૂર્વ પરમ આહ્લાદરૂપ સુખ રસના અનુભવ (રૂપ) એવા પરમ સમરસી ભાવ પરિણામના આલંબનથી પૂર્ણ કળશની જેમ ભરેલ અવસ્થાવાળા, કેવળજ્ઞાન આદિ અનંત ચતુષ્ટયની વ્યક્તિરૂપ સાક્ષાત્ ઉપાદેયરૂપ કાર્ય સમયસારને ઉત્પન્ન કરવાવાળો જે નિશ્ચય કારણ સમયસાર છે તેને તે જાણતો નથી.

‘ વ્યવહારનય જ મુનિલિંગને અને શ્રાવકલિંગને-એ બન્ને લિંગોને મોક્ષમાર્ગ કહે છે, નિશ્ચયનય કોઈ લિંગને મોક્ષમાર્ગ કહેતો નથી ’-એમ હવે ગાથામાં કહે છે:-

વ્યવહારનય એ ઉભય લિંગો મોક્ષપંથ વિષે કહે,

નિશ્ચય નહીં માને કદી કો લિંગ મુક્તિપથ વિષે. ૪૧૪.

ગાથાર્થ:- [વ્યાવહારિકઃ નયઃ પુનઃ] વ્યવહારનય [દ્વે લિજ્ઞે અપિ] બન્ને લિંગોને

[મોક્ષપથે ભળતિ] મોક્ષમાર્ગમાં કહે છે (અર્થાત્ વ્યવહારનય મુનિલિંગ તેમ જ ગૃહીલિંગને મોક્ષમાર્ગ કહે છે); [નિશ્ચયનય :] નિશ્ચયનય [સર્વલિજ્ઞાનિ] સર્વ લિંગોને (અર્થાત્ કોઈ પણ લિંગને) [મોક્ષપથે ન ઇચ્છતિ] મોક્ષમાર્ગમાં ગણતો નથી.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૧૪)

ઉત્થાનિકા : હવે નિર્વિકાર શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણરૂપ ભાવલિંગ સહિત નિર્ગથ મુનિલિંગ તથા (શ્રાવકના) લંગોટી ઉપકરણ આદિ ઘણા ભેદ સહિત ગૃહસ્થી લિંગ (તે) બન્નેને પણ મોક્ષમાર્ગમાં વ્યવહારથી માનવામાં આવે છે પરંતુ નિશ્ચયનય (તે) બધા દ્રવ્યલિંગોને નથી માનતો એમ કહે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : વ્યવહારનયથી બે લિંગો મોક્ષમાર્ગમાં માનવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) નિર્વિકાર સ્વાનુભૂતિ લક્ષણવાળા ભાવલિંગના બહિરંગ સહકારી કારણ હોવાથી (માનવામાં આવે છે) પરંતુ નિશ્ચયનય નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ત્રિગુપ્તિગુપ્ત બળથી હું નિર્ગથ મુનિ હું હું લંગોટી ધારી (એલક) હું ઈત્યાદિ મનમાં સમસ્ત દ્રવ્યલિંગોના વિકલ્પને રાગાદિ વિકલ્પોની જેમ મોક્ષમાર્ગમાં નથી ઈચ્છતો.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ? (નથી ઈચ્છતો)

(ઉત્તર) સ્વયમેવ નિર્વિકલ્પ સમાધિ-સ્વભાવરૂપ હોવાને કારણે (નથી ઈચ્છતો) તેનું કંઈક સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

અહો શિષ્ય ! પાખંડી દ્રવ્યલિંગ વગેરે સાત ગાથાઓ દ્વારા દ્રવ્યલિંગનો સર્વથા જ નિષેધ (કરેલ) છે તેને તું જાણતો નથી. નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ ભાવલિંગ રહિત યતિઓને સંબોધન કરેલ છે.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી (સંબોધન કરેલ છે)

(ઉત્તર) કે હે તપોધનો દ્રવ્યલિંગ માત્રથી સંતોષ ન કરો પરંતુ દ્રવ્યલિંગના આધારથી નિશ્ચય રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપભાવના કરો.

(પ્રશ્ન) આ તમારી કલ્પના છે કે દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ નથી કરવામાં આવ્યો. અહીં શાસ્ત્રમાં ફરી ને લખેલ છે કે “લિંગમાં મોક્ષમાર્ગ નથી.”

(ઉત્તર) એ હોતું નથી. “લિંગમાં મોક્ષમાર્ગ નથી” એવા વચનથી ભાવલિંગ રહિત (એવા) દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ છે. પરંતુ ભાવલિંગ સહિતના દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ નથી.

(પ્રશ્ન) કઈ રીતે નિષેધ નથી ?

(ઉત્તર) દ્રવ્યલિંગના આધારભૂત જે આ દેહ છે તેના મમત્વનો નિષેધ છે. દ્રવ્યલિંગનો નિષેધ નથી.

(પ્રશ્ન) કયા પ્રકારથી ?

(ઉત્તર) પહેલા દીક્ષાના કાળમાં સમસ્ત પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલ હતો પરંતુ દેહનો ત્યાગ નહોતો કરેલ.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ?

(ઉત્તર) કેમકે દેહ ધારણ (કરેલ) હોવાથી ધ્યાન, જ્ઞાન(નું) અનુષ્ઠાન થાય છે. બીજા પરિગ્રહની જેમ દેહને જુદો નથી કરી શકાતો.

વીતરાગી ધ્યાનના કાળમાં આ દેહ મારો છે અને (આવું) લિંગ છે. ઈત્યાદિ વિકલ્પ વ્યવહારથી પણ ન કરવા જોઈએ.

(પ્રશ્ન) દેહનું મમત્વ છૂટી ગયું છે તે કઈ રીતે બબર પડે ?

(ઉત્તર) બહારના ફોતરા સાથેના ચોખામાં બહારના ફોતરા વિદ્યમાન હોય ત્યારે તેના અંતરંગ છીલકા (રતાશ)નો ત્યાગ નથી હોતો પણ અંતરંગ છીલકા (રતાશ)નો ત્યાગ હોવા પર નિયમથી બહારના ફોતરાનો ત્યાગ હોય જ છે.

આ ન્યાયથી સમસ્ત પરિગ્રહના પરિત્યાગરૂપ બહિરંગ દ્રવ્યલિંગના હોવા પર ભાવલિંગ હોય પણ અને ન પણ હોય, (હોય જ) એવો નિયમ નથી.

પરંતુ અભ્યંતર ભાવલિંગના હોવા પર સમસ્ત પરિગ્રહના ત્યાગરૂપ દ્રવ્યલિંગ હોય જ છે.

(પ્રશ્ન) હે ભગવન ! ભાવલિંગ હોવા પર બહિરંગ દ્રવ્યલિંગ હોય છે તેવો નિયમ નથી કેમકે તેવું પણ શાસ્ત્ર વચન છે.

(ઉત્તર) તેનું નિરાકારણ.

જેમ કોઈ તપસ્વી ધ્યાનસ્થ છે તેને કોઈએ દુષ્ટભાવથી વસ્ત્રથી લપેટી દીધા કે અલંકાર આદિ પહેરાવી દીધા તો પણ તે નિર્ગ્રંથ જ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી (નિર્ગ્રંથ છે) ?

(ઉત્તર) બુદ્ધિપૂર્વક મમત્વનો અભાવ હોવાને કારણે, પાંડવો આદિની જેમ.

ભરત ચક્રવર્તી આદિને બે ઘડીમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો તે પણ નિર્ગ્રંથરૂપથી જ (મોક્ષ પધાર્યા) પરંતુ એમના પરિગ્રહ ત્યાગ (દશા) નો કાળ થોડો હોવાથી લોકોને બબર નથી. એવો ભાવાર્થ છે.

આ પ્રકારે ભાવલિંગ રહિત દ્રવ્યલિંગ માત્ર મોક્ષનું કારણ નથી. ફરી ભાવલિંગ સહિત (દ્રવ્યલિંગ) સહકારી કારણ હોય છે આ રીતે વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી તેરમા સ્થળમાં સાત ગાથા પૂરી થઈ.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે કેવળજ્ઞાન શુદ્ધ છે અને છન્નસ્થનું જ્ઞાન અશુદ્ધ છે (તેથી) તે કેવળજ્ઞાનનું કારણ નથી.

(આચાર્ય પ્રશ્ન કરે છે) કેમ નથી થઈ શકતું ?

(શિષ્ય ઉત્તર આપે છે) કેમકે શુદ્ધ આત્માને જાણતો થકો અનુભવ કરતો થકો જીવ શુદ્ધ આત્માને પામે છે અને અશુદ્ધ આત્માને જાણતો થકો અને અનુભવ થકો જીવ અશુદ્ધ આત્માને જ પ્રાપ્ત કરે છે (આત્મખ્યાતિ ગાથા ૧૮૬) એવું આગમ વચન છે. (અહીં આચાર્ય (તેને) ઉત્તર આપે છે કે તું જેમ કહે છે કે છદ્મસ્થનું અશુદ્ધ જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનનું કારણ નથી થઈ શકતું) તો તેમ નથી (કેમકે) છદ્મસ્થના જ્ઞાનનું કથંચિત્ શુદ્ધપણું અને કથંચિત્ અશુદ્ધપણું (કહેવામાં આવેલ છે) તે આ પ્રકારે કે કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ છદ્મસ્થનું જ્ઞાન (પૂર્ણ) શુદ્ધ નથી તો પણ મિથ્યાત્વ રાગાદિથી રહિત હોવાને કારણે તથા વીતરાગ સમ્યક્ત્વ ચારિત્રથી સહિત હોવાને કારણે શુદ્ધ છે (તેથી તે શુદ્ધતાને અનુભવતા વિશેષ લીનતા કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાન પામે છે.)

અભેદનયથી છદ્મસ્થોને વર્તતું ભેદજ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ હોય છે. એટલે કે એક દેશ વ્યક્તિરૂપ તે જ્ઞાનથી સર્વદેશ વ્યક્તિરૂપ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં દોષ નથી.

આવું હોવા છતાં પણ જો આપનુંમાનવું (શિષ્યનું માનવું) હોય કે (છદ્મસ્થનું જ્ઞાન) આવરણ સહિત અથવા ક્ષાયોપશમિક હોવાથી શુદ્ધ નથી તો પછી એવું માનવાથી મોક્ષ પણ નહીં થાય. (કેમ કે શુદ્ધતાના અંશની વૃદ્ધિ થતાં થતાં પૂર્ણતા થાય છે જો અંશરૂપ શુદ્ધતા જ નથી તો પૂર્ણતા પણ નહીં થાય) કેમકે છદ્મસ્થનું જ્ઞાન એકદેશ તો નિરાવરણ હોય છે પણ (જો તમે) કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ (જુઓ તો) તે આવરણ સહિત અને ક્ષાયોપશમિક જ હોય છે.

ફરી જો આપ (એટલે કે શિષ્ય) એમ કહે કે પારણામિકભાવ શુદ્ધ છે તેનાથી મોક્ષ થશે તો તે પણ તમારું કહેવું સાચું નથી કેમકે કેવળજ્ઞાન (પ્રગટ થાય તે) પહેલાથી જ પારિણામિકભાવનું શક્તિરૂપથી શુદ્ધપણું છે (અને) તે પ્રગટરૂપથી શુદ્ધપણું નથી.

આ સંબંધી વિસ્તાર એમ છે કે જીવત્વ ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વરૂપથી ત્રણ પ્રકારના પારણામિક ભાવ છે. ત્યાં અભવ્યત્વ તો મુક્તિનું કારણ છે જ નહીં અને જીવત્વ અને ભવ્યત્વ આ બે ભાવોમાં શુદ્ધતા ત્યારે પ્રગટ થાય છે જ્યારે આ જીવ દર્શન મોહ અને ચારિત્ર મોહના ઉપશમ ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષયને પ્રાપ્ત કરીને વીતરાગ સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રરૂપથી પરિણમિત થાય છે.

તે શુદ્ધપણું મુખ્યરૂપથી ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક તથા ક્ષાયિક આ ત્રણ ભાવ (પરિણામ) સંબંધી હોય છે. (એટલે કે ત્રણ ભાવ પરિણામ રૂપ કહેવાય છે) અને ગૌણરૂપથી પારિણામિક ભાવનું હોય છે.

પણ ત્યાં શુદ્ધ પારિણામિક ભાવને તો બંધ મોક્ષના કારણથી રહિત છે એવું પંચાસ્તિકાયમાં નીચેના શ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે.

શ્લોકાર્થ : ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અથવા મિશ્ર તથા ક્ષાયિક ભાવ મોક્ષને કરે છે. ઔદયિક ભાવ બંધને કરે છે અને પારિણામિક ભાવ નિષ્ક્રિય છે.

આનાથી એ સિદ્ધ થયું કે નિર્વિકલ્પ શુદ્ધાત્મા પરિચ્છિતિ (શુદ્ધાત્મ અનુભવ) તે વીતરાગ સમ્યક્ત્વ ચારિત્રનો અવિનાભાવી (છે અને) અભેદ નયથી શુદ્ધાત્મ શબ્દથી વાચ્ય (છે) તે ક્ષયોપશમિકભાવ હોવા છતાં પણ (તે) ભાવશ્રુત જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે.

અને એક દેશ વ્યક્તિ લક્ષણરૂપ કથંચિત્ ભેદ અભેદરૂપ, દ્રવ્યપર્યાયાત્મક જીવ પદાર્થની શુદ્ધ ભાવના રૂપ અવસ્થામાં શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ ધ્યેયભૂત-દ્રવ્યરૂપથી રહે છે પરંતુ ધ્યાન પર્યાય રૂપથી નહીં.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી ધ્યાન પર્યાયરૂપ (શુદ્ધ પારિણામિક) નથી ?

(ઉત્તર) કેમકે ધ્યાન વિનાશીક છે.

હવે ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ આ ગ્રંથને પૂર્ણ કરે છે તેથી તેના મહિમારૂપે તેના અભ્યાસ વગેરેનું ફળ ગાથામાં કહે છે:-

આ સમયપ્રાભૂત પઠન કરીને, અર્થ-તત્ત્વથી જાણીને,

ઠરશે અરથમાં આત્મા જે, સૌખ્ય ઉત્તમ તે થશે. ૪૧૫.

ગાથાર્થ:- [ય: ચેતયિતા] જે આત્મા (-ભવ્ય જીવ) [ઇદં સમયપ્રાભૂતમ્ પઠિત્વા] આ સમયપ્રાભૂતને ભણીને, [અર્થતત્ત્વતઃ જ્ઞાત્વા] અર્થ અને તત્ત્વથી જાણીને, [અર્થે સ્થાસ્યતિ] તેના અર્થમાં સ્થિત થશે, [સઃ] તે [ઉત્તમં સૌખ્યમ્ ભવિષ્યતિ] ઉત્તમ સૌખ્યસ્વરૂપ થશે.

તાત્પર્યવૃત્તિ ગાથા (આત્મખ્યાતિ ગાથા - ૪૧૫)

ઉત્થાનિકા : હવે આ શુદ્ધાત્મતત્ત્વના નિર્વિકાર સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષની ભાવના કરતો થકો આત્મા પરમ અક્ષય સુખને પ્રાપ્ત કરે છે એવો ઉપદેશ છે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમસાર ગ્રંથને પૂરો કરતાં તેનું ફળ દેખાડે છે જે આ પ્રકારે છે.

તાત્પર્યવૃત્તિ : જે જીવ આ સમયપ્રાભૂત નામના શાસ્ત્રને પહેલા તો વાંચીને-ન ફક્ત વાંચીને પણ જાણીને.

(પ્રશ્ન) શેનાથી (જાણીને) ?

(ઉત્તર) ગ્રંથથી જાણીને ન ફક્ત ગ્રંથના અર્થથી (પણ) તત્ત્વતઃ ભાવરૂપથી જાણીને ત્યારબાદ ઉપાદેયરૂપ શુદ્ધાત્મરૂપ અર્થમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપથી સ્થાપિત કરે છે. તે આત્મા ભવિષ્યકાળમાં પ્રાપ્ત કરે છે.

(પ્રશ્ન) શું (પ્રાપ્ત કરે છે) ?

(ઉત્તર) વીતરાગ સહજ અપૂર્વ પરમ આહ્લાદકરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. તેવું સિદ્ધ ભક્તિના નીચેના પદમાં કહ્યું છે. અર્થાત્ તે આત્મા સિદ્ધ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે તે પરમ સુખ પોતાના આત્માથી જ ઉત્પન્ન થાય છે સ્વયં અતિશય સહિત છે. સર્વ બધાઓથી રહિત છે, વિશાળ છે અને

તેનાથી સારું બીજું કોઈ સુખ નથી. હાનિ વૃદ્ધિથી રહિત છે. વિષયોની વાસનાથી રહિત છે. પ્રતિધ્વંદતાના ભાવથી રહિત છે. અન્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષા રાખવાવાળું નથી, અનુપમ છે, અનંત છે. શાશ્વત છે સર્વકાળ રહેવાવાળું છે. ઉત્કૃષ્ટ છે. અનંત સાર વાળું છે.

અહીં શિષ્ય પુછે છે કે હે ભગવન ! આપે નિરંતર અતિન્દ્રિય સુખની વાત કરી છે પરંતુ (તે અતિન્દ્રિય સુખ કેવું છે) તેને લોકો જાણતા નથી (તો સમજાવશો)

(તેને) આચાર્ય ભગવાન ઉત્તર આપે છે કે જેવી રીતે કોઈ દેવદત્ત નામક વ્યક્તિ સ્ત્રી સેવનાદિ જેવા પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયસુખના વ્યાપાર (પ્રવૃત્તિ) થી રહિત અવસ્થામાં નિરાકુળ ચિત્તથી બેઠો છે તેને કોઈએ પૂછ્યું કે હે દેવદત્ત તું સુખમાં તો છો ને ? ત્યારે તે કહે છે કે હા હું સુખી છું. તો શું તેનું તે સુખ અતીન્દ્રિય છે અને કયા કારણથી ? કેમકે જે સાંસારિક સુખ છે. તે પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયના સેવનથી પેદા થાય છે અને અહીં પંચેન્દ્રિય વિષયના વ્યાપારના અભાવમાં પણ સુખ દેખાય છે તે સામાન્યરૂપથી અતિન્દ્રિય છે.

પરંતુ જે પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મનજનિત સમસ્ત વિકલ્પ જાળોથી રહિત સમાધિમાં સ્થિત શ્રેષ્ઠ યોગીઓને સ્વસંવેદનગમ્ય અતીન્દ્રિય સુખ છે તે વિશેષ અતીન્દ્રિય સુખ છે.

અને જે મુક્ત આત્માઓને (સિદ્ધોને) અતીન્દ્રિય સુખ હોય છે તે તો અનુમાન ગમ્ય અથવા આગમ ગમ્ય છે.

તેનો ખુલાસો એવો છે કે મુક્ત જીવોને ઈન્દ્રિયોના વિષયોના વ્યાપારનો અભાવ હોવા પર પણ અતીન્દ્રિય સુખ છે એવો પક્ષ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી એવો પક્ષ છે ?

(ઉત્તર) કેમકે આ સમયે (વર્તમાનમાં) તેઓને વિષયોના વ્યાપારથી રહિત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મગ્ન પરમ મુનિન્દ્રોને, સ્વસંવેદનરૂપ આત્મસુખની ઉપલબ્ધિ છે. આમ હેતુ છે આ પ્રકાર પક્ષ અને હેતુ બન્ને અનુમાનના અંગ છે એમ જાણવું જોઈએ.

આગમમાં તો આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે “આત્મ ઉપાદાન સિદ્ધ” એવું વચન છે એટલે અતીન્દ્રિય સુખમાં સંદેહ ન કરવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે,

શ્લોકાર્થ : જે દેવ તથા મનુષ્ય છે તે બધા નિર્ગળ રૂપથી પોતાની ઈન્દ્રિયોને પ્રસન્ન કરવાવાળા ઈન્દ્રિયજન્ય તથા ઋદ્ધિ આદિથી પ્રાપ્ત સુખને ભોગવે છે. અને ભૂતકાળમાં પહેલા દેવ અને મનુષ્યોએ જે મહાર્થિક સુખ ભોગવેલ છે અને ઋદ્ધિ આદિથી પ્રાપ્ત સુખને ભોગવતા હતા અને ભવિષ્યકાળમાં થવાવાળા દેવ અને મનુષ્ય ઈન્દ્રિયજન્ય સ્વાદિષ્ટ અને મનોરંજક સુખને ભોગવશે તે સમસ્ત સુખથી (વિરૂદ્ધ) અતીન્દ્રિયજન્ય પોતાના સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થવાવાળું અનંતગણ સુખ પરમેશ્વર સિદ્ધ ભગવાન એક સમયમાં ભોગવે છે.

આવી રીતે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી વિષ્ણુના કર્તૃત્વના નિરાકારણની મુખ્યતાથી ૭ ગાથાઓ છે

ત્યારબાદ અન્ય કરે છે અન્ય ભોગવે છે. એ પ્રકારના એકાંત બૌદ્ધમતના નિરાકારણની મુખ્યતાથી ૪ ગાથાઓ છે. ત્યાર પછી પરમાત્મા રાગાદિ ભાવકર્મના કર્તા નથી એવી સાંખ્યમતના નિરાકારણરૂપ ૫ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ કર્મ જ સુખી આદિ કરે છે આત્મા કંઈ કરતો નથી એવા એકાંતરૂપ સાંખ્યમતના નિરાકારણની મુખ્યતાથી ૧૩ ગાથાઓ છે. તેના પછી ચિંતસ્થ રાગનો ઘાત કરવાના કર્તવ્યને જાણવાવાળા “બહિરંગ શબ્દાદિ” વિષયોનો ઘાત હું કરુ છું. એવું જે ચિંતવન કરે છે તેને સમજાવવા માટે ૭ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ વ્યવહારનયથી દ્રવ્યકર્મ કરે છે નિશ્ચયનયથી ભાવકર્મ કરે છે તે કથનની મુખ્યતાથી ૭ ગાથાઓ છે તેના પછી જ્ઞાન જોયરૂપથી પરિણમન નથી કરતું એવા કથન કરવાવાળી ૧૦ ગાથાઓ છે.

તેના પછી શુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપ નિશ્ચય પ્રતિક્રમણ, નિશ્ચય પ્રત્યાખ્યાન, નિશ્ચય આલોચના, ચારિત્રના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી ૪ ગાથાઓ છે. ત્યાર પછી પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન-તેના વિષયના નિરોધ કરવાવાળી ૧૦ ગાથાઓ છે. તેની આગળ કર્મ ચેતના અને કર્મ ફળ ચેતનાના વિનાશના નિરૂપણની મુખ્યતાથી ૩ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ શાસ્ત્ર અને ઈન્દ્રિય આદિ જ્ઞાન નથી તેના કથન કરવાવાળી ૧૫ ગાથાઓ છે તેના બાદ શુદ્ધાત્મા કર્મ નોકર્મ આદિને નિશ્ચયથી ગ્રહણ નથી કરતા એવા કથનની મુખ્યતાથી ૩ ગાથાઓ છે ત્યારબાદ શુદ્ધાત્મભાવનારૂપ ભાવલિંગથી નિરપેક્ષ દ્રવ્યલિંગ મુક્તિનું કારણ નથી એવા કથનની મુખ્યતાથી ૭ ગાથાઓ છે. ત્યારબાદ સુખરૂપ ફળ દેખાડવાની મુખ્યતાથી ૧ ગાથા છે.

આ પ્રકારે શ્રી જયસેનાચાર્ય કૃત શુદ્ધાત્માનુભૂતિ લક્ષણવાળી તાત્પર્યવૃત્તિ નામક સમયસારની વ્યાખ્યામાં સમુદાયરૂપથી ૮૬ ગાથાઓ ૧૩ અધિકાર દ્વારા સમયસાર ચૂલિકા નામક સર્વ વિશુદ્ધ જ્ઞાન નામક દશમાં અધિકાર પૂરો થયો.

પ્રશ્ન :- અનાદિના અજ્ઞાની જીવને, સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પહેલાં તો એકલો વિકલ્પ જ હોય ને ?

ઉત્તર :- ના; એકલો વિકલ્પ નથી. સ્વભાવ તરફ ઢળી રહેલા જીવને વિકલ્પ હોવા છતાં તે જ વખતે આત્મસ્વભાવના મહિમાનું લક્ષ પણ કામ કરે છે, ને તે લક્ષના જોરે જ તે જીવ આત્મા તરફ આગળ વધે છે; કાંઈ વિકલ્પના જોરથી આગળ નથી વધાતું...રાગ તરફ જોર તૂટવા માંડ્યું ને સ્વભાવ તરફનું જોર વધવા માંડ્યું, ત્યાં (સવિકલ્પદશા હોવા છતાં) એકલો રાગ જ કામ નથી કરતો, પણ રાગના અવલંબન વગરનો, સ્વભાવ તરફના જોરવાળો એક ભાવ પણ ત્યાં કામ કરે છે, અને તેના જોરે આગળ વધતો વધતો, પુરુષાર્થનો કોઈ અપૂર્વ કડાકો કરીને નિર્વિકલ્પ આનંદના વેદન સહિત સમ્યગ્દર્શન પામી જાય છે.

(આત્મધર્મ અંક-૨૦૦, જેઠ-૨૪૮૬, પૃષ્ઠ ૨૪)

પરિશિષ્ટ

સ્યાદ્વાદ અધિકાર

હવે અહીં સ્યાદવાદની સિદ્ધિને માટે વસ્તુતત્ત્વ વ્યવસ્થા અને ઉપાય ઉપેય ભાવનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરવામાં આવે છે.

અનુવાદ : ફરીથી સંક્ષેપમાં વિચાર કરે છે.

(પ્રશ્ન) શું વિચાર કરે છે ?

(ઉત્તર) વસ્તુ તત્ત્વની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરે છે.

(પ્રશ્ન) શા માટે ?

(ઉત્તર) સ્યાદ્વાદની શુદ્ધિ અથવા નિશ્ચયને માટે.

અહીં સમયસાર વ્યાખ્યાનની સમાપ્તિ પ્રસ્તાવમાં કેવળ વસ્તુતત્ત્વ વ્યવસ્થા જ નહીં પરંતુ ઉપાય ઉપેય ભાવનો પણ વિચાર કરવામાં આવે છે. ઉપાય મોક્ષમાર્ગ છે અને ઉપેય મોક્ષ છે.

(પ્રશ્ન) સ્યાદ્વાદ શબ્દનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) સ્યાત અર્થાત્ કથંચિત્ કે વિવક્ષિત પ્રકારથી કે અનેકાંતરૂપથી વાદ અર્થાત્ કથન કે પ્રતિપાદન જ સ્યાદ્વાદ છે. તે સ્યાદ્વાદ ભગવાન અર્હન્ત નો ઉપદેશ છે.

(પ્રશ્ન) તે ભગવાનનું શાસન શું ઉપદેશ કરે છે ?

(ઉત્તર) ભગવાનનું શાસન બધી વસ્તુઓને અનેકાંતાત્મક બતાવે છે.

(પ્રશ્ન) અનેકાંતનો શું અર્થ છે ?

(ઉત્તર) એક વસ્તુમાં વસ્તુપણાને સિદ્ધ કરવાવાળી અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ આદિ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ સાપેક્ષ બે શક્તિઓના પ્રતિપાદનને અનેકાંત કહે છે. તે અનેકાંત શું કહે છે ?

(ઉત્તર) (તે અનેકાંત) જ્ઞાનમાત્ર જે આ ભાવ અર્થાત્ જીવ પદાર્થ શુદ્ધાત્મ છે તે તત્-અતત્-રૂપ એકાત્મક, અનેકાત્મક, સત્-રૂપ અસત્-રૂપ, નિત્ય-અનિત્ય, આદિ સ્વભાવરૂપ છે. એમ કહે છે.

તેનો વિસ્તાર એમ છે કે જ્ઞાનરૂપથી (આત્મા) તત્-રૂપ છે (અને) જોયરૂપથી (આત્મા) અતત્-રૂપ છે. દ્રવ્યાર્થિકનયથી (આત્મા) એકરૂપ છે. પર્યાયાર્થિક નયથી અનેકરૂપ છે. સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવરૂપ ચતુષ્ટયથી સત્-રૂપ છે અને પરદ્રવ્ય પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવ ચતુષ્ટયરૂપથી અસત્-રૂપ છે.

દ્રવ્યાર્થિકનય નયથી નિત્ય છે. પર્યાયાર્થિક નયથી અનિત્ય છે. દ્રવ્યાર્થિકનયથી અભેદરૂપ અને પર્યાયાર્થિક નયથી ભેદરૂપ છે આ પ્રકારે અનેક ધર્માત્મક છે. તે જ સમતંત્ર આચાર્યદેવ દ્વારા પણ સ્વયંભૂ સ્તોત્રમાં સ્યાદ્વાદરૂપ કહેવામાં આવેલ છે.

શ્લોકાર્થ (૧) સત્, એક, નિત્ય અને વક્તવ્ય તથા આનાથી વિપરીત અસત્, અનેક, અનિત્ય અને અવક્તવ્યરૂપ જે નય છે તે સર્વથા વિશેષણથી દોષ પૂર્ણ હોય છે અને કથંચિત્ વિશેષણથી પરસ્પર

પોષક છે.

શ્લોકાર્થ (૨) હે ભગવન્ત આપના ન્યાયમાં સ્યાત શબ્દ સર્વથા એકાંતનો ત્યાગી છે. જેમકે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે પરંતુ જે સ્વયં સ્વયંનો શત્રુ છે એવા અન્ય આત્મવિદ્વેષીઓની પાસે સ્યાત્ શબ્દ નથી.

શ્લોકાર્થ (૩) હે ભગવાન આપના મતે અનેકાંત પણ પ્રમાણ અને નય રૂપ સાધનોથી યુક્ત હોવાને કારણે અનેકાંતરૂપ છે. એકાંતરૂપ નથી જે પ્રમાણ અને નય દ્વારા સાધી શકાય છે. પ્રમાણ દ્વારા પ્રત્યેક વસ્તુ અનેકાંતરૂપ છે તથા અપેક્ષિત નય દ્વારા એકાંતરૂપ છે.

શ્લોકાર્થ (૪) ધર્મી આત્મા અનંતરૂપ છે પરંતુ ધર્મ અનંતરૂપ નથી અનેકાંતમાં પણ અનેકાંત છે તે જૈનમત છે.

આ પ્રકારે કથંચિત્ શબ્દથી વાચક સ્યાત શબ્દ છે જે અનેકાંતાત્મક વસ્તુનો પ્રતિપાદક છે. તે સંક્ષેપમાં સમજવું જોઈએ. અહીં આ પ્રકારના અનેકાંતના વ્યાખ્યાનથી જ્ઞાનમાત્રભાવવાળો જીવ પદાર્થ પણ એકાત્મક અને અનેકાત્મક સિદ્ધ થયો. તે એકાત્મકને અનેકાંતાત્મકની સિદ્ધિ થવાથી જ્ઞાનમાત્ર ભાવ જીવ પદાર્થના નય વિભાગથી ભેદ અભેદ રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ બે રૂપથી ઉપાયભૂત સાધકરૂપ ઘટે છે. અને મોક્ષરૂપથી ઉપેયભૂત સાધ્યરૂપ ઘટે છે એમ જાણવું જોઈએ.

હવે પ્રાભૂત અને અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ કહે છે તે આ પ્રકારે છે.

જેવી રીતે કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ રાજાના દર્શન માટે જાય છે. અને કંઈક સારભૂત વસ્તુ રાજાને આપે છે. તેને પ્રાભૂત કે ભેટ કહે છે. તેવી જ રીતે પરમાત્માના આરાધક પુરુષને નિર્દોષ પરમાત્મરૂપ રાજાના દર્શનને માટે આ શાસ્ત્ર પણ પ્રાભૂત અથવા ભેટ છે.

(પ્રશ્ન) કયા કારણથી આ પ્રાભૂત છે ?

(ઉત્તર) સારભૂત હોવાના કારણે તે પ્રાભૂત ભેટ છે.

આ પ્રકારથી પ્રાભૂત શબ્દનો અર્થ છે. રાગાદિ પરદ્રવ્યના નિરાવલંબનથી નિજ શુદ્ધાત્મામાં વિશુદ્ધ આધારભૂત નિજ શુદ્ધાત્મામાં અનુષ્ઠાન તે અધ્યાત્મ છે.

(પ્રશ્ન) આ પ્રાભૂત શાસ્ત્રને જાણીને શું કરવું જોઈએ ?

(ઉત્તર) હું સહજ શુદ્ધ જ્ઞાનાનંદ એક સ્વભાવ છું હું નિર્વિકલ્પ છું, હું ઉદાસીન છું. નિજ નિરંજન શુદ્ધાત્માના સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન તથા અનુષ્ઠાનરૂપ નિશ્ચય રત્નત્રયરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી ઉત્પન્ન વીતરાગ સહજાનંદરૂપ સુખાનુભૂતિ માત્ર લક્ષણવાળા સ્વસંવેદન જ્ઞાનથી સંવેદ્ય, ગમ્ય અથવા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પરિપૂર્ણરૂપે હું છું એવી ભાવના કરવી જોઈએ.

હું રાગદ્વેષ મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ પંચેન્દ્રિય વિષય વ્યાપાર, મન, વચન, કાય, વ્યાપાર, ભાવકર્મ દ્રવ્યકર્મ નોકર્મ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, દષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત ભોગકાંક્ષારૂપ, નિદાન માયા તથા મિથ્યાત્વ આ ત્રણ શલ્ય આદિ વિભાવ પરિણામોથી રહિત છું. ત્રણ લોકમાં ત્રણ કાળમાં પણ મન, વચન, કાય કૃત કારિત અનુમોદનાથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બધા જીવ શુદ્ધ છે એવી નિરંતર ભાવના કરવી જોઈએ આ પ્રકારે સ્યાદ્વાદ નામક અધિકાર પૂર્ણ થયો.

અહીં ગ્રંથમાં પ્રચુરતાથી સંધિ નથી કરવામાં આવી અને વાક્ય પણ છૂટા છૂટા રાખવામાં આવેલ છે. જેથી લોકોને સરળતાથી જ્ઞાન થઈ શકે. આ કારણથી લિંગ, વચન, ક્રિયા, કારક, સંધિ, સમાસ, વિશેષ્ય, વિશેષણ વાક્ય સમાપ્તિ આદિનો દોષ વિવેકી લોકોએ ગ્રહણ ન કરવો જોઈએ.

શુદ્ધાત્મ તત્ત્વના પ્રતિપાદન વિષયક જે અજ્ઞાનથી કંઈક વિસ્મૃત થઈ ગયું હોય તો ક્ષમા કરવી જોઈએ.

जयउ रिसि पउमणंदी जेण महातच्चपाहुडसेलो ।

बुद्धि सिरेणुद्धरिओ समप्पिओ भव्वलोयस्स ॥ १ ॥

શ્લોકાર્થ : પદ્મનન્દ્રિ મહર્ષિ જયવંત હો. જેઓએ મહાતત્ત્વ પ્રાભૃતરૂપી પર્વતને બુદ્ધિરૂપી મસ્તકથી ઉપાડી ભવ્ય જીવોને માટે સમર્પિત કરેલ છે.

जं अल्लीणा जीवा तरंति संसारसायरमणंतं ।

तं सव्वजीवसरणं णंदउ जिणसासणं सुइरं ॥ २ ॥

શ્લોકાર્થ : જેનો આશ્રય લઈને ભવ્યજીવ અનંત સંસાર સાગરને પાર કરી જાય છે. તે સમસ્ત જીવોને શરણભૂત જિનશાસન સુચિરકાલ સુધી જયવંત રહો.

यश्चाभ्यस्यति संश्रृणोति पठति प्रख्यापयत्यादरात् ।

तात्पर्याख्यमिदं स्वरूपपरसिकैः संवर्णितं प्राभृतम् ॥

शश्वदूरूपमलं विचित्रसकलं ज्ञानात्मकं केवलम् ।

संप्राप्याग्रपदेऽपि मुक्तिललनारक्तः सदा वर्तते ॥ ३ ॥

શ્લોકાર્થ : આત્મસ્વરૂપના રસિકજનો દ્વારાવર્ણિત તાત્પર્યવૃત્તિ નામક પ્રાભૃતને જે કોઈ પણ આદરપૂર્વક ભલી ભાંતિ સાંભળશે, વાંચશે, અભ્યાસ કરશે અને એની પ્રભાવના કરશે તે જીવ શાશ્વત, નિર્મળ, અદ્ભુત સકલ જ્ઞાન સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરશે તેનાથી આગળ સદા સદાને માટે મુક્તિરૂપી લક્ષ્મીમાં આસક્ત-લીન રહેશે.

આ પ્રકારે શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય વિરચિત સમયસાર પ્રાકૃત નામક ગ્રંથથી સંબંધિત ૪૩૯ ગાથા દ્વારા જયસેનાચાર્ય કૃત તાત્પર્યવૃત્તિ દશ અધિકારો દ્વારા સંપૂર્ણ થઈ.

પ્રશ્ન : આ આત્માનું સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવવા છતાં પ્રગટ કેમ નહીં થતું હોય ?

ઉત્તર :- એને યોગ્ય પુરુષાર્થ જોઈએ. અંદરમાં અપાર શક્તિ પડી છે તેનું માહાત્મ્ય આવવું જોઈએ. વસ્તુ તો પ્રગટ છે જ, અપ્રગટ તો પર્યાયની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. આમ તો વસ્તુ પ્રગટ જ છે, કાંઈ આડું ઢાકણું નથી. પ્રથમ વસ્તુનું માહાત્મ્ય આવવું જોઈએ. ભાન થાય તો માહાત્મ્ય આવે એમ નહીં, કેટલાક એમ લઈ લ્યે છે; પણ પહેલા માહાત્મ્ય આવે તો માહાત્મ્ય આવતાં આવતાં ભાન થાય.

(આત્મધર્મ અંક-૪૨૦, ઓક્ટોબર-૧૯૭૮, પૃષ્ઠ ૨૬)